

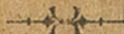
901.2

К 485

Л. Клепатський.

Проф. Кам'янець-Под. Держ. Укр. Університету.

Огляд Джерел до історії України.

ВИПУСК I.

Джерела византийські, арабські, західні, українські. — Ту, — «Юридичні пам'ятки» і
тедаси, хронографи в списки, подорожі, жуковеців.

Кам'янець на Поділля.

1921

8.05.91 8/91
6.05.81 91
Дуґно 25.10.94
6331 - 1.04.95
6605 - 1.04.95
250206

Key

leaf стр 17-20

93-96 }
98-102 } Jan
18.05.95

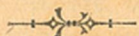

Л. Клепатський.

Прив.-доц Кам'янець-Под. Держ. Укр. Університету.

Огляд джерел до історії України.

(КУРС ЛЕКЦІЙ, ЧИТАНИХ ПРОТЯГОМ 1919 АКАД. Р.).

ВИПУСК I.

Джерела византийські, арабські, західні, українсько-руські юридичні пам'ятки, літописи, хронографи й синодики, подорожі чужоземців.

1920.

КАМ'ЯНЕЦЬ НА ПОДІЛЛЮ.

Друкарня Державного Українського Університету.

757740

✓ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

16

Від автора.

Джерела—це є ґрунт, на якому мусить будуватися нежна, справді наукова, історична концепція: без джерел немає історії. Тому-то на джерелознавство слід звернути як найпильнішу увагу кожному, хто призначає себе до праці в царині історії. Одночасно треба зауважити й те, оскільки це є річчю нелегкою, бо в наші часи джерел до історії стільки вже видано і стільки ще переходується по різьких архівах, що для вивчення їх мало життя окремої людини: для цього потрібно скільки поколінь невсипучих і вестемних працівників. Де-що в цій галузі вже зроблено дослідниками різних націй¹⁾, але те, що ними зроблено відносно джерел української історії в порівнянні з тим, що треба ще зробити, є дуже й дуже замале. Цілком зрозуміло, що ми не кохаємо думки заступити своїм оглядом все те, що мусить бути зроблено в цій царині багатьма працівниками; але поклавши на цю справу не один рік упертої праці, гадаємо, що потрібне в першу чергу нами вже зроблено. Віда лише в тому, що за браком в Кам'янці відповідних видань, ми не мали можливості виправити й доповнити того, що нами було складено на підставі здобутків нашої попередньої праці в книгзбірниках м. Одеси. Тому, випускаючи в світ оце видання, ми прохаємо ставитися до нього не як до праці, цілком укінченої, а як до спроби дати читачам (передовсім студентам Кам'янецького університету) ті пропедевтичні знання з джерелознавства, без яких ми не вважали б можливою наукову роботу над історією України. Сподіваємося, що коли наше життя віжде в колію, і нам доведеться вдруге випускати огляд джерел до історії України, то в йому не буде вже ні тих прогалин, а ні тих хиб, які, безперечно, знайдуться в оцім виданні (крім звичайних вад кожного людського твору).

Джерела української історії, як і всякої иншої, є різноманітні. Тому, що кожна категорія їх має свою властивість і відмінне наукове значіння, доводиться розглядати їх не тільки з'окрема—що в йому і як є, а також і по категоріях, навіть відповідно національності. Бо й справді: одну вартість мають, скажемо, свійські джерела, а иншу—чужоземні, одна річ—мемуари, а инша—акти. З другого боку, неможливо з однаковим довір'ям ставитися до арабських, візантійських, польських чи німецьких співідачів, а треба приймати на увагу національну вдачу як що не кожного з них,

¹⁾ Із загальніших праць вкажемо тут літографовані лекції проф. Б. Антоновича з 1880—1 рр. (дуже змістовні, але де в чім перестарілі), та оныт русской исторіографіи проф. В. Іконнікова, т. I—II (якый не обіймає всіх категорій джерел до історії України).

те принаймні письменників де яких національностей. Цям і пояснюється той поділ, який ми впроваджуємо в своїм викладі що—до джерел історії України, а саме: перший випуск містить в собі джерела візантійські, арабські, західні, українсько-руські юридичні пам'ятки, літописи, хронографи, патерик і синодики та педорожі чужинців (як було читано в весінньому семестрі 1919 р.); до другого ж випуску ми залишаємо: польські хроніки, аннали й літописи козацької доби, мемуари—свої й чужі і, нарешті, акти (що складає зміст наших викладів і семінарних вирав за осінній семестр. 1919 р.).

З причин чисто формальних неводиться видавати ці лекції в Записках Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. По совісті, автор не лічив би їх достойними цього наукового органу, але за браком іншого виходу йому лишається лише дякувати Правлінню Університету за прийняття видання на університетські кошти.

І. Візантійські джерела.

Ще задовго перед охрещенням Україна-Русь вела досить жваві торгові зносини з Візантією, тому не дивно, що у візантійських письменників ми знаходимо відомости, які можна притягнути до джерел нашої історії. Навіаки, дивно те, що цих відомостей далеко не так багаче, особливо що-до часів після прийняття християнства, яке мусило ще більше оживити вже налагоджені відносини між цими двома сусідами. Опускаючи *Мазрикія* (*Strategicum*) і *Проксія* (*De bello gotico*), які мало цікавляться східним славянством, ми зупиняємося тут тільки на промовах патр. Фотія, двох праць, приписуваних Кометянтинові Порфірорідному, історії Льва, дякона калоїського, та епископа готського товарха, які мають безпосереднє відношення до української історії.

§ 1. Патр. Фотій, відомий у свій час ученою і оратор, був очевидцем нападу Руси на Констянтинопіль 860 р. ¹⁾, і про цю подію він згадує в трьох працях, з яких дві були виголошені з церковної катедри, а третя розіслана, як обіжники, до східних єпископів ²⁾.

Тих, що нападали, промовець називає Росами, народом „вищепівничним“ (*ὑπερβόρειος*), „далеко від нас живучим“, відділеним від Греків „многими країнами й народоначальствами, судохідними ріками й портовими морями“: всі ці прикмети відповідають положенню України-Руси [а не Тавросенитії, як гадав покійний Е. Голубіцький] ³⁾. Привід до нападу цього „неповажного“ барбарського народу ⁴⁾ на Царьгород, видимо, подає те, що

¹⁾ В справі дати цього походу див. *Cumont—Anecdota Bruxelensia* I, с. 33; *Голубіцький* Історія русек. Церкви I, с. 22; *Василевський*, замітка про відбит у Визант. *Врем.* 1894, I, с. 259; *De Boor* Der Angriff des Rhos auf Byzanz, в *Byzant. Zeitschrift* 1895, с. 445—6; *Лопарів* Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы во Влахернах въ новомъ изъясненіи, примѣнительно къ нашествію русскихъ на Византію в 860 г. (Визант. *Врем.* 1895, II, вып. IV, с. 581—628) та инш..

²⁾ Перше видання їх (крім обіжника) належить *П. Успенському*. Чотири бесѣды патр. Фотія. СПб. 1864. Дві бесѣди патр. Фотія перекладені по-московськи вдруге *Лов'ягиним* в Христ. Чт. 1882, X. Найліпше видання грецького оригіналу—у *Nauck'a Zexicon Yindobonense*, Petrop. 1867.

³⁾ Історія руської Церкви I, 22.

⁴⁾ Фотій характеризує його такими рисами: „Нарід, який нічим не зайняв себе, нарід не поважний, нарід, що рахується нарівні з рабами; невідомий, що уславився лише в часу походу на вас; неважний, що набув собі ваги; смирний і бідний, що піднявся на блискучу височину і називає багатства незлічимі...; нарід дикунський, мандрівний, гордий з своєї зброї, не маючий сторожі, позбавлений військової штуки“ (с. 18—19 по виданню Успенського і с. 482—по виданню Лов'ягина).

„самодержавний розум“, тоб-то імператор (Михаїл) звелів ухопити Русів, які винні були Грекам „щось мале, пікчюмне“, й єдних з проміж них забити, а других, „пемвогих молотинів“, „нечесно зробити своїми рабами“. Це було порушенням союзу, що існував раніше між Греками й Руссю; останні „справедливо роз'я илися з приводу забиття своїх земляків і олушно вимагали й чекали кари, відповідної злочинству“, а не одержавши задоволення, виступили в похід.

Фотій не говорить про занурення в море ризи Влахернської Богоматері—цю дрібницю вже дедав Семен Логофет; але хрестий похід в супроводі цієї святощі все ж був, і по Фотію, причиною, яка чудодійно змусила Русів зняти облогу стелиці як з суходолу (тут велися навіть підкопи), так і з моря, й повернути домів, адже без жадної перешкоди, по спокійній поверхні моря. Наслідком цієї чудної невдачі, крім увільнення Царьгороду, було, по обіцянку, навернення Руси на християнство—„залишила свою поганську віру ради християнства, прийняла єпископа і з верою зробилася підвладною й прихильною до імперії“. Як що ми зіставимо це свідoctве зі вказівкою давнього літопису про те, що на могилі Аскольда Олма збудував першу св. Микола¹⁾, то відціль можна буде зробити висновок, що й сам князь, мабуть, який керував військом в цій виправі, прийняв християнство від Греків.

Крім вище зазначеного, в другій промові, присвяченій наряду Руси на Царьгород, є цікаві вказівки на похоронні звичаї Русинів, яких автор не зрозумів. „Лежав—каже оратор—мертвий від і біля нього мужчина; у коня й юнака було загальне ложе; кров жєнщини зливалася з кров'ю кур²⁾“.

§ 2. **Константи Порфірорідий**, сучасник Ігоря й Ольги (905—959), був одним з найосвіченіших людей своєї доби. Почуваючи нахил до літературної праці, він розпочав величезне діло—збирання й обробку матеріялів, що детикають передовсім Візантійської імперії, а через зв'язок її з іншими країнами й народами, також і цих останніх. Європа й Азія були досліджені й описані в широчезнім збірнику, названім в ім'я свого ініціатора („Константинів“); але до нас дійшли лише де які його частини. В залежності від цього збірника знаходяться праці, які приписують Константинові Порфірорідному: *Про теми* (округи), *Про народи* (інакше: „Про врядування імперією“) і *Про церемонії візантійського двору*“.

Праця „Про теми“ містить в собі подрібний історико-географічний опис Візантійської імперії, по темах. Під титулом *De sermōnibus* описується византійський двірський етикет, унаслідований від давніх часів, а почасти

¹⁾ Іпатськ. с. 17, по вид. 1908 р. (П. С. Р. Л. т. П).

²⁾ Чотири бєсѣды, с. 19—23; зр. *Іон-Фодланда*, с. 98 (збірн. Гаркаві) і *Льва Диякона*, с. 93 (московськ. переклад Попова).

доповнений і змінений батьком Костянтина (Львом Мудрим) та й самим Костянтином. Для нас в цім, другім творі є важливою лише та глава, в якій говориться про прийом київської великої княгині Ольги¹⁾. Тут описуються детально всі обставини прийому, перераховуються подарунки, що були запропоновані Ользі і всім членам її почту, між ними й попові (paras) Григорію, проте зовсім не згадується про охрещення великої княгині, відкіль виходило б, що вона охрестилася де-небудь в иншому місті або иншим разом²⁾. Найбільше значіння має для української історії остання праця Костянтина Порфірорідного—*De administrando imperio*³⁾; про неї поговоримо з'окрема.

Як що попередні праці, як гадають⁴⁾, були лише редактовані імператором, то відносно останньої можна запевне сказати, що вона належить йому цілком. По формі—це наука батька синові (Роману); по змісту ж вона торкається не тільки Візантії, а й сусідніх народів, з якими Греки мали зв'язки, в тім числі й України—Руси. Для нас, звичайно, важливо те, що говориться в цім утворі про Україну й сумешні з нею народи, особливо Печеніги.

Русь по Костянтину—то є дружина київського князя й одночасно, здається, також основний край, відносно котрого всі інші будуть *ἡ ἕξω Ρωδία*—зовнішня Русь.

Ця Русь дала свої назви Дніпровим порогам, взагалі відмінні від слов'янських⁵⁾; так, другий зверху по-руськи називається *Ульборсі*, а по-слов'янськи—*Островунипраг* („острів порога“); четвертий по-руськи *Айфар*, по-слов'янськи ж—*Неясить* (по Костянтину—„целікан“, а правдивіше—„Ненаситець“); п'ятий по-руськи *Варуфьрос*, а по-слов'янськи—*Вульнипраг* („вищія тічності“); шостий по-руськи *Леанти*, а по-слов'янськи

¹⁾ Див. *Corpus script. hist. Byz.* VIII. II. 15.

²⁾ Про це див. нашу рец. на брошуру Шархоменка „Древне-русская княгиня св. равноапостольная Ольга“ (Изв. Одесск. Библиот. Общ., вып. 9); там вказано й літературу питання.

³⁾ Московський переклад Г. Ласкина в Чт. Москов. 1899, I і окремо; грецький текст—в *Corp. script. hist. Byzant.*

⁴⁾ Ласкин *op. cit.* с. 13.

⁵⁾ Ця ріжниця в назвах порогів є найголовнішим козирем в руках норманістів, які „руські назви“ приписують Варяго-Русам (Шлецер, Погодін, Кунік, Томсон і инш.). Проте Д. Гловайський годен числити обидва рядки слов'янськими: південно-руським і північно-руським або староруським („праг“) і болгарським (Уличі й Тиверці, на його думку, Болгари). До С. Геденову, „руські“ назви—полянські, а „слов'янські“—новгородські („словенські“).

Веручі („варення веди“); сьомий по—руськи *Струвун*, а по—слов'янськи *Напрезі* (мо Костянтину—„малий поріг“, мабуть же—„Напрязи“ рівнобіжно „не спи!“); третій—*Геляндри* („гуя порога“).—Зовнішня Русь поділяється на племена, з яких Костянтин називає *Тивєрців*, *Лутичів*, *Угличів*, *Деревлян*, *Сіверян*, *Дреговичів* і *Кривичів*. Щорічно в—осени київський князь „за всією Руссю“ об'їздить підлеглі йому племена, побираючи з них дань натурою („полюдди“), а о-весні все, що зібрано, навантажуються на однодеревки („монокіли“) і спускається вниз Дніпром. Під час переправи через пороги каравани охороняються озброєними людьми, бо инакше Печеніги захопили б їх у свої руки. Останні сусідують з Руссю всього на віддалі одного переходу. Вони займають величезну просторинь, від Дунаю до Дону, спускаючись на південь до самого Чорного моря. Діляться Печеніги на вісім келів, з яких чотири мандрують по цей і чотири ж—по той бік Дніпра. Житють вони родовим побутом. Мирним часом Печеніги продають Русинам корів, коней і овець, а під час війни грабують і пљундрують їх землі, так що, не замирившись з Печенігами, Русь не може розпочати проти Греків жадних ворожих вчинок, та й торгівлі зносини сильно утруднюються, позаяк Печеніги володіють порогами.

Відомости, які подає Костянтин Порфiрорідний, виявляють добре джерело, хоча треба сказати, що власні імена ним сильно перекручені, а де-чому імператор може й не зрозумів.

§ 3. *Лев, диякон Калейський* (з Малої Азії, виховувався в Костянтинополі) в своїй *Історії*¹⁾ описує події в Візантії на протязі 959—989 р.р.; по зв'язі їх з українсько-руською історією, він торкається й останньої, докладно розповідаючи про посольство *Никифора Фоки* (Калокір) до *Св'ятослава* з пропозицією воювати *Волгар*, про появлення *Св'ятослава* на Дунаї, його жорстокі справи з *Болгарами* й турботи *Греків*, нарешті, про успіхи *грецької зброї*, укінчення мирного договору (при цій нагоді автор зписує зовнішність *Св'ятослава*) і смерть українсько-руського князя.

З порівняння даних *Льва Диякона* з оповіданням *літопису* віддираються де-які часткові суперечности²⁾, при згоді в загальнім; але оповідання нашого *літопису* далекє об'єктивніше, ніж оповідання *грецького автора*. Адже істину встановити не трудно, позаяк сама справа говорить за себе: не вважаючи на успіхи *грецької зброї*, *Русьня* доходять до *Адриянополя* (зр.

¹⁾ Вона перекладена на московську мову *Поповим* (СПБ. 1820). Про історію *Льва-Диякона* див. реф. рат *Васалія* в *Сбор. студ. унвер. св. Владимира*, вип. I. *Грецький текст Льва* в XI т. *Corp. script. hist. Byzant.* (Вопває).

²⁾ *Св'ятослав* виголошує свою знамениту промову трохи при відмінних обставинах, ніж в *літопису*; першим після *Св'ятослава* називається *Іжмор*, а не *Свенельд*, ліби то забитий під *Доростелем*, і инш.

вказівку літопису про підбиття 80 подунайських міст) і, не вважаючи на їх (галані) перажки, тільки брак харчів змушує Святослава замиритися з Цімісієм на почесних все ж умовах, під Доростоном. Зазначені суперечності виявляють в авторі патріотичну тенденцію, але зовнішній хід подій описано ним цілком сумлінно

§ 4. Записка Готського топарха—знайдена в бувшій Королівській книгозбірні у Франції і вперше видана вченим Газе в додаток до Історії Льва-Дзякова (1818 р.)¹⁾. Це щось на зразок щоденника, уривки якого було вписано в прогалинах рукопису, що містив у собі листування св'ятих. Автор цих уривків—грецький топарх або, правдивіше, намісник грецької провінції, яку він називає *Τὰ Κλήματα* (в Криму). Замітки писані, видимо, в дорозі й саме з метою виправдатися в очах грецького вищого уряду за певільну зраду. Справа була так. В сусідстві з Клематами на Дунаю з'явилися дикунів, що все нищили на своїм шляху й тримали м'сцево населення у великому страхі. Правитель Клематів (він же й автор) спочатку оборонявся проти них, проте коли його силішки вирішили перейти на бік дикунів, то й він не захотів втратити вигід від союзу з переможцем. І от грецький топарх виражається на Дунай „до могутнього північного володаря“, який прийняв його прихильно, поширив його округу коштом сусідів і ще до того обіцяв щорічні прибутки з власної своєї землі. На цім і закінчується перший уривок. В другому говориться вже про відворотну подорож грецького топарха, з півночі, через льодові ріки й снігові пустелі, коли, видимо, справа дикунського володаря, „що живе на Дунаю“, була програна.

Такий є зміст Записки. З огляду на те, що в ній не зазначено точно ні назви дикунів, ні часу, ні навіть місця подій, вчені дуже розійшлися в своїх думках про діючих осіб і події, що згадуються в цій Записці. Її пристосовували то до русько-болгарських відносин кінця IX в.,²⁾ то до походу Олега на Крим,³⁾ то до походів Святослава на Дік⁴⁾ чи Дунай,⁵⁾ то до походу Володимира на Корсунь,⁶⁾ то до візантійсько-болгарсько-хазарських

¹⁾ Московські перевлади записки: *Попова*, по-при Історії Льва-Дзякова, СПб. 1820 (довільний); *В. Василевського*, в ЖМНП. 1876, VI (точний, з коментарем) і *Д. Самохвасова*, в Варш. Унів. Изв. 1886, VI (академічна промова). Грецький текст, крім видання Газе, при хроніці Льва-Дзякова в бекській корпусі (т. XI).

²⁾ *Миллюков* *Время и место действия Записки греческого топарха* (Труды VIII арх. съезда, т. III). Для цієї думки названа записка є одним з джерелом.

³⁾ *Ламбин* *О Тмутараканской Руси* (ЖМНП. 1874, I; Рус. Ст. 1874, IX. І ця думка ні скільки не ґрунтовніша від попередньої.

⁴⁾ *Куник* *О Записке болгарского топарха* (Зап. Ак. Наук, 1874 т. XXV).

⁵⁾ *Василевський* *Русско-византийския изследования II* (ЖМНП. 1876, VI); *Самохвасов* *Актовая рѣчь* (Варш. Унив. Изв. 1886, VI).

⁶⁾ *Газе*, в передмові до видання 1818 р.

відносно поч. X ст. ¹⁾ Проте зміст Записки й деякі топонімічні вказівки доволі ясно натякають на болгарський похід Святослава;—в такому разі наші відомості про цей похід поповнюються важливою подробицею—що війна одночасно велася на двох фронтах—на Балканах і в Криму.

II. Арабські джерела.

Після Візантіїців найбільше значіння для українсько-руської історії мають Араби ²⁾. Араби в середні віки були найкультурнішим народом. Проводячи жваву торгівлю зо всіма країнами, вони досліджували мову і морови тамошніх мешканців, результати своїх дослідів записували, давали виправляти один одному й таким чином довели наукову географію до можливого на ті часи удосконалення. Разом з географічними відомостями, арабські письменники нерідко переказують і історичні факти, що відбувалися в тих або інших краях. В Арабів був навіть і урядовець (начальник пошти та шляхів), на обов'язку якого лежало, між иншим, довідуватися про стан сусідніх держав і повідомляти про все центральній уряд; де-що з цих повідомлень попадало і в праці арабських учених, зокрема ж що дотикає українсько-руської історії. На жаль, багата фантазія східної людини часто перешкоджає Арабові бачити річі й події в їх справжнім освітленню, а арабська абетка дає привід до многих непорозумінь, особливо при читанні документів написаних зотлілих: досить не добачити якої-небудь точки або зміняти напрям найменшої риски, щоб получився цілком инший зміст, ніж в оригіналі. Все-ж, не вважаючи на зазначені вади, твори арабських письменників дають нам дорогоцінні відомості про торгівлю, мову, морови й окремі факти з історії України—Руси. Скажемо не скілька слів про найважливіших з-поміж них.

§ 5. Масуді, безперечно, мусить бути поставлений на чолі арабських письменників що—до України (писав в полов. X в.). Своїми широкими географічними знаннями Масуді завдячує власним подорожам по Ірану Вірменії, прикаспійських країнах, Персії, Індії, остр. Цейлону, Трансоксіанії, можливо, також по Малайському та Китайському морях—на Сході, по Єгипту, Африці та Іспанії—на Заході. Під час цих подорожів Масуді, як сам посвідчує, „не пропускав жадного зобаченого їм хунця, скільки—не

1) Проф. Успенський. Візантійські владдіння на сѣверном березу Чернаго моря (ЖМ. Н. П. 1889, V).

2) Тексти з коментарем арабських письменників видані у А. Гарнава (Сказанія арабскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ, СПб. 1870), у Б. Дорна (Каспій. СПб. 1875), в збірнику В. Григор'єва „Европа и Азія“ СПб. 1876; „Извѣстія ибн-Даста“ видані Д. Хвольсоном окремою книгою 1869 р.; де-що було видано Х. Френком в Зап. Петерб. Ак. Наук.

свідомого, а також власників кораблів, щоб не розпитати їх про все¹⁾; у відомості, які переказує Масуді, не тільки ріжносторонні, а й певні. нас особливу вагу має його утвір *Золоті луги*, де Масуді оповідає про д Русів (912 р.) на Абесгун і Табористан, про мешкання їх в Ітилі, Мов'яне мали свого суддю, про розселення на побережжі Дону, що знає в „Руське море“;²⁾ про войовниче плем'я Веліана: ³⁾ про аль— а й столицю його держави—м. Куяву та инш.

§ 6. **Ібн-Хаукаль** (писав в 70 р.р. X в.)—„купець мосульський, який прожував по країнах і описав все, що бачив“⁴⁾. Під час цих подорожів Ібн-Хаукаль завше мав при собі географічні праці своїх померодників (Ібн-Хордабе, Кодама, Днвйгані й инш.), з якими постійно звірявся, доповнюючи й поправляючи їх. Таким шляхом Ібн-Хаукаль набув широкі знання з географії, що придбала йому повагу серед сучасників, як про те свідчить слідувачий факт. Раз доля звела Хаукаля з аль-Фарсі, який показував йому географічні карти своєї роботи. Хаукаль зробив з приводу їх остільки істотні уваги, що аль-Фарсі рішив передати йому свої праці зі словами: „Я помічаю, що ти родився під щасливою планетою, тому візьми мій утвір і виправляй його, як знайдеш потрібним“. Хаукаль взяв у Фарсі карти, виправив їх в багатьох місцях і повернув по належності⁵⁾.

Для українсько-руської історії особливу вагу має *Книга шляхів та держав* Хаукаля, де містяться відомості, між иншим, і про похід київського князя Святослава на Булгар та Хозар 969 р. Автор оповідає про загибів Булгара, Буртає, Ітиля й Семендера—всі ці міста він бачив мовдовзі по їх зруйнуванню; проте остаточний приговор Хаукаля їх не зайвим ексентизмом⁶⁾: держави Булгарська й Хозарська продовжували існувати ще й після згаданого походу, хоча, безперечно, цим погромом їх попередня могутність і добробут були основно зруйновані.

§ 7. **Ібн-Фадланд**⁷⁾ полишив Записку—відчит про посольство багдадського халіфа до цря Булгар (921 р.), в яким він виконував обов'язки—

¹⁾ Збірник Гаркові, с. 128.

²⁾ На думку Д. *Балагія*, то були Сіверяни (Истор. сѣверной земли, с. 216).

³⁾ На цій звістці проф. *Ключевський* збудував свою теорію карпато-руського військового союзу VI ст. (*Курс русск. ист.* ч. I, с. 126).

⁴⁾ Збірник Гаркаві, с. 274.

⁵⁾ *Ibid.* 275.

⁶⁾ „Тепер не зісталось й сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хозара, бо Русь знищила всіх їх, забрала в їх всі ті краї й загорнула собі; а ті, що спаслися з їх рук, розтіклися по близьких місцях, бажаючи зістатися по близу своїх країв та сподіваючися прийти до згоди з Руссю та піддатися їй“.

⁷⁾ Див. Збір. Гаркаві.

здається, секретаря. По дорозі, в Італі, автор мав можливість спостерігати українсько-руських купців, про зовнішність котрих, норови та звичай подає дорогоцінні відомости. В низці цих відомостей опис похорону знатного Руса рахується князичним, хоча є суперечки, до кого він стосується: чи до Варяга, чи до Русина. Проте, приймаючи на увагу одну побутову подробицю, а саме: палення жінки вкупі з чоловіком (у Варягів цей звичай давно вже вийшов з уживання ¹⁾), можливо з певністю настоювати, що небіжчик—Рус похорон котрого спостерігав ібн-Федланд, належав до слов'янської народності (властиво, був Русин).

§ 8. *Ібн-Даста* ²⁾ (початок X в.) перелазує про Україну-Русь відомости, взагалі досить переплутані. По його словах, Русь живе на болотнім і ліснотім острові, займається війною й торгівлею, а ніяк не хліборобством. Руський царь називається *хаканом*. Дуже цікава звістка ібн-Даста про широкі штани, на 100 локтів тканини, які звичайно носить Русь.

§ 9. *Ібн-Хордабе* був начальником пошт і шляхів у перській Іркамі, що дало йому можливість і привід добре ознайомитися з торговими трактами й державами, котрі мали звязок з халіфатом. Здобуті таким чином відомости ібн-Хордабе обробив в книзі під назвою: *Книга шляхів і держав* (біля 860 р.). В цім творі присвячено де-вілька слів і Русі, яку автор рахує *плем'ям Слов'ян*, що керується *князем*. По його свідectвy, руські купці провадять торгівлю з Румом (Візантія) та надкаспійськими краями, а иноді привозять свої товари на верблюдах у самий Багдад. Хордабе описує й шляхи, по яких переїзжають руські купці ³⁾.

§ 10. *Ях'я Антиохійський*, відшуканий вперше бароном *Розеном*, ⁴⁾ жив біля 970-1066 р. Лінарь по професії, християнин по релігії, а походженням—Араб (з Єгипту), *Ях'я* написав *Літопис—продовження Низки дорогоцінного каміння Олександрівського патріарха Євтихія*. В цім літопису для українсько-руської історії є важливим одне місце, де говориться про

¹⁾ *Геденев* Варяги и Русь.

²⁾ Збірник Гаркаві; Хвольсон *Извѣстія о Хазарах, Буртасах, Волгарах, Мадьярах, Славянах и Русах* ибн Даста. СПб. 1869.

³⁾ Збірник Гаркаві; Хвольсон *Извѣстія* ібн-Даста, с. 159. Відомости ібн-Хордабе остільки авторитетні й важні в питанню про походження Руси, що відомий норманіст *А. Кунік* не міг інакше відцепитися від них, як тільки визнавши ці відомости пізнішою вставкою (біля 890 р.). Проте він тут же признається, що вихідною точкою для його міркувань служило невручно-равне появлення Руси на історичній арені—равіше Рюрика „з родом своїм“ (Див. ст. Куніка про Персо-Араба ібн-Хордабега в „*Извѣстіях аль-Бекри и др. авторов о Русеи и Славянах*“, ч. II, с. 119—134; тамож і література питання).

⁴⁾ Імператор Василій Болгаробойца. СПб. 1883 (Прилож. до XIV т. Зап. Петерб. Акад. Наук.).

русько-візантійські відносини за часів Св. Володимира. З випусками і перекладами вадля ясности одного речення, це місце читається так: „І взнажилимо його (імператора Василя Болгаробійця) багатства, і змусила його нужда послати до царя Русів—а вони його верезя,—щоб прохати їх допомогти йому в такім його становищу (кінець 987 р.). І погодився він на це. І склали вони між собою угоду про шлюб (під умовою охрещення Русів на чолі з князем).. І коли вирішена була проміж них справа зі шлюбом, прибуло військо Русів і сполучилося з військом Греків (початок 988 р.)... І послав до нього царь Василь зовом митрополита та єпископів, і вони охрестили князя і всіх, хто мешкав в його державі, і відправив до нього сестру свою, яка побудувала багато церков в землі Русів“. ¹⁾ Не кажучи вже про те, що вище наведений текст змінює літописне мотивування охрещення Володимира, він дає ще й зовсім іншу підставу для виправи цього князя проти Херсонеса. Не тому Володимир підирився до виправи, щоб прийняти християнство з рук поважного ворога (чужа психологія!), а тому, що, по одержанню потрібної допомоги, імператор не спішився з виконанням своєї обіцянки відносно шлюбу, і лише „згодом“ зробив те, що належало: сестра імператора була відслана тільки закоювникові Херсонесу. Таке є тлумачення видавця, і його слід признати цілком правдоподібним.

Менш імовірним є погляд його рецензента, але в книжнім відношенню. В своїй рецензії на книгу бар. Розена Ф. *Успенський*, ²⁾ на підставі одного виразу іби—Ях'ї та літописної звістки про вихід Володимира на Болгар, висловив здогад, що і раніш 989 р. Володимир активно виступав проти Греків (і союзного їм царя Жетра), але не тільки з боку Дунаю: мовчання візантійських джерел та й самого Ях'ї в уміх інших місцях його оповідання повинна, здається, утримувати дослідників від таких висновків.

III. Західні джерела.

а) Середнє європейські аннали й хроніки.

Хоча Русь—Україна знаходилася в досить близьких зносинах із Заходом, а все ж, за віддаленням, звістки про події, що відбувалися в цей час на Україні, попадають в хроніки західних письменників дуже рідко й спорадично.

§ 11. В *Бертинських* анналах, під 839 р., ми знаходимо оповідання про послів „руського короля іменем Хакаана“ до грецького імператора

¹⁾ іbid. с. 24.

²⁾ Таммир. 1884, IV. Корнеліусом окремою відбиткою.

Теофіла; ¹⁾ у венецькій хроніці *Івана Диякона* (початок XI в.)—про похід *gentes Normanicum* (сі сРѠс Фотія) на Царьгород; ²⁾ у кременського єпископа *Людпранда* († 972 р.)—про похід Ігоря проти Греків; ³⁾ у *продовжувателя Регінозового, анналаста Саксонського* та в літописах *Гільдегамським, Кведлінбургським, Корвейським* і инш.—про посольство Олени, *reginae Rigorum*, до німецького цесаря Оттона I з проханням міс'юверів. ⁴⁾ Лише в хроніці *Титмара*, єпископа мерзбургського, ⁵⁾ звістки про Україну—Русь займають поважне місце: їм одведено дві книги, в зв'язку зі справами сусідньої Польщі.

§ 12. **Титмар.** Про події на Україні Титмар пише, як сучасник, а не очевидець,—зі слів, либонь, німецьких волонтерів, що брали участь в поході Болеслава Хороброго. Це проте не перешкоджає йому переказувати такі відомости, яких ми не знаходимо в нашій літопису, але в яких і сумніватися не приходиться; напр., він називає на ймення єпископа кольбергського (Райнберн), що приїхав на Україну з дружиною Св'ятополка, донькою польського короля, і як видно, був ініціатором замахів проти Володимира (за що і вмер у в'язниці). Титмарові відомі навіть такі інтимні подробиці, як та, що Олену (Анну) грецьку святав імператор Оттон III, а Пределаву—Болеслав (згодом він вчинив помсту за відмову взявши Пределаву собі в наложниці). Оповідючи про похід Болеслава на Україну в інтересах Св'ятополка, Титмар досить уважно зупиняється на всіх подробицях цієї явції; так, він докладно описує перемогу над Ярославом при р. Бузі, а також облогу Києва при допомозі Печенігів; після здачі Києва, тамешній „архієпископ“ (митрополіт), по словах хроніста, зу-

¹⁾ *Monum. Germ. hist. script. I, 434.* На допросі цесаря Людовика Побожного, через землі котрого ці посли, по рекомендації Теофіла, хотіли повернутися, виявилось, що вони „з роду Свєовів“. Норманісти використовують цей факт в інтересах своєї теорії, але Шведи з походження могли бути послами слав'яно-руського князя, титул котрого вказує на сусідство Хозар (зр. хаган—Русь у ібн—Даста „кагана“ в слові Іларіона і в Слові о полку Ігоревім).

²⁾ *Monum. Germ. hist. script. VII, 18.*

³⁾ *Ibid. t. III.* У нього ж знаходиться цікава замітка про норманство Русі: „на півночі живе народ, званий Греками, з огляду на його зовнішність, Русами, а ми його називаємо, по положенню його країни, Норманами“ (с. 331, зр. *Ibid. c. 277*—реєстр народів півночі: Болгари, Пацінаки (Печеніги), Хозари і Русь, „яких ми звано иншим ім'ям—нормани“.)

⁴⁾ Див. *Пархоменка* Древне-руск. кн. св. равноапостольная Ольга; Б. *Голубинського* Історія русск. Церкви I, с. 81; Ф. *Фортинського* Крещеніє князя Владимира и Руси по западным извѣстіям (чтенія кiev. II, с. 120); *Скєбєльського* Звѣдка о Руси в жєрєлах нїмецьких—Спр возданне львівської академічної гімназії 1881 р.

⁵⁾ *Monum. Germ. hist. script. III;* влімки, що дотикають Слов'ян передруковані в *Monum. Poloniae gist. I.* Про хроніку Титмара див. відчит П. *Голубовського* в *Сборн. соч. студ. ун. св. Владимира, вып. I;* також до слід Ф. *Фортинського* Титмар Мерзбургскій и его хроника R. 1872.

стрів переможців в церкві *Св. Софії*, що погоріла була в попереднім році ¹⁾. в столиці польський король зустрів мачуху Ярослава, його жінку й десять сестер, котрих затримав при собі, як закладнів за свою доньку (про повернення останньої він клопотався через митрополіта) Київ врзвив завойовників своєю величністю: в йому, по словах Титмара, було звиш 400 церков і 8 ринків, а народу—сила силенна, прте Київська округа це в ті часи була перешовнена проворними Данами, тоб-то Варягами, які лише під кін-ць князювання Ярослава зникають з обрїю українсько-руської історії.

З пізніших середне-європейських хронік згадаємо хїба хроніки Івана *Вінтертурського*, ²⁾, Івана *Віктрингського* ³⁾ та *Франтішка Празького* ⁴⁾, що містять де-які відомости (на підставі чужих переказів) про Галицько-Влинське князівство за часів Юрія-Болеслава і зараз по нім.

До цієї ж категорії джерел середне-європейських, тільки з характером не хроніки, а мемуару, віднесемо й Сигизмунда Герберштейна, з його *Reum Moscovitarum Commentarii*.

§ 13. Сигизмунд Герберштейн, барон (1517-1526)—„вірнай служитель-радчик чотирьох цїсарів“, родився в слов'янській провінції Штирії, 1486 р., а вашу освіту одержав у Відні, в часи розквіту тамошнього університету. За свого досить довгого життя Герберштейн відбув подорожі по дипломатичних дорученнях майже у всі країни Європи, а в Москві був двічі: 1517 й 1526 р.р., обидва рази в справах Полщі. Хоча ні за другого посольства ні особлив) за першого (по дорученню цїсаря Максиміліана) Герберштейн не добився успіху, а се ж своєю тактовністю й розважністю зумів привернути до себе всі три сторони, які цїнили по достоїнству його заслуги в справі замирення. Вмер Герберштейн у Відні 1566 р., маючи 80 літ, в званні барона Св'ященої Римської імперії.

Герберштейн був людиною дуже спостережливою й надавичайно обережною в своїх висновках. Він говорить тільки про те, що бачив на власні очі або чув від певних людей, при чому посвідчення одних осіб він пере-вірає посвідченням других, послуговуючись своїм знанням слов'янської мови і

¹⁾ По давньому літопису (Пл. тельс., Лав.) Софійський собор закладено 1087 р. на тому місці, де одержана остання перемога над Печенігами, проте зр. Наконіа., Воскр. і Соф. під 1017 р.

²⁾ Iohannis Vitodurani Chronicon, Herausg. von Vyss-Archiv für schweizerische Geschichte t. XI.

³⁾ Böhmer Fontes rerum germ. t. I.

⁴⁾ Fontes rerum Austriac. t. VIII.

„Більшу частину відомостей—каже він в передмові до своїх записок¹⁾—я зібрав від людей з тих місцевостей або бувалих чи заслужовуючих довіря. Не вдоволяючись повідкою однієї чи двох осіб, я приставав лише на ладну думку многих і, користуючись благодійним знанням слов'янської мови, записав це й переказав для пам'яті потомства не з поголосу, а як очевидець, і не розв'иченою мовою, а ясною й легкою“. Як що додати до цього відому цікавість автора, то можна а приєри бути певним, що Записки Герберштейна про Московію мусять мати значіння першорядного історичного джерела не тільки під поглядом правдивості, а й по багатству свого змісту,—що й справджується на ділі²⁾.

Г ловним своїм змістом Записки Герберштейна стосуються до Московщини, але трапляється в них і де-що такого, що має відношення й до України. Можливо, що Герберштейн і сам був на Україні, (бодай в Києві), але й перебуваючи в Литві, він міг дістати про неї певні відомості, слідом за подіями, які ще не стерлися з пам'яті людей. Так, напр., для повстання Михайла Глинського (1506 р.) Герберштейн є найповажнішим джерелом: він подає й характеристику героя, й опис подій, з ним зв'язаних. Ця справа мусіла бути добре відомою Герберштейнові, бо він мав доручення від царя Максиміліана кочотитися за М. Глинського перед Василем III в приводу його арешту (М. Г. виховувався при дворі Максиміліана й служив у його родича, герц. Саксенського). Можливо, що Герберштейн і особисто знав Глинського, якого було звільнено з-під арешту під час його другого перебування в Москві.³⁾ Одріч Глинського, з українських діячів Герберштейн знає (особисто?) ще й Остафія Дашкевича, що був за його часів старостою черкаським і канівським.⁴⁾ В Києві Герберштейн, здається, був бо говорить про його руїни, немов би їх сам оглядав;⁵⁾ у всякому разі він розпитував про Київ певних людей (між ними й Ольбрахта Гаштольда, що був черкаським старостою 1518 р.⁶⁾ і, між иншим, дізнався, що „дітчата там рідко заховують чистоту після сьомого року“;⁷⁾ оповідали йому де-що

¹⁾ Перше видання Коментаріїв Герберштейна вийшло у Відні, 1549 р.; найліпшия рахується Базельська 1556 р. Московські переклади: в Бібл. иностран. писателей в Росси, I (тільки частина), в Сборн. студ. импер. сиб. учив. 1857-60 ч. II (яра тексті, але без кінці), *Анонімова* СПб 1866, *Малеїна*—Суворинськє вид. 1909.

²⁾ Див. *Є. Замиславського* Сигизмунд Герберштейн и его историко-географическія извѣстія о Россіи СПб. 1884.

³⁾ Переклад Анонімова, с. 43.

⁴⁾ Переклад Анонімова, с. 157; наші Очерки по исторіи Київской земли I, с. 416.

⁵⁾ Переклад Анонімова, с. 138.

⁶⁾ *Ibid.* с. 159; Очерки по исторіи Київской земли I, с. 416.

⁷⁾ Переклад Анонімова, с. 158.

й про торгівлю й звичаї тієї країни. Додавши до зазначеного ще кілька топо—і географічних вказівок, ми вичерпаємо майже все, що можна знайти в Герберштейна відносно України; але по за тим у нього трапляються ще досить важливі й цікаві відомости дотично Литви (про торгівлю, про кн. К. Острозького та инш.).

в). Прусько-Ливонські хроніки.

Звичайно ці хроніки писані середньовічною латинню, духовними особами, й цікавляться в першу чергу справами самого Ордену, а потім узбічно зачіпляють і історію сусідніх народів, з якими Орден мав ті або інші стосунки (Москівщини, Литви, Польщі). Для нас прусько-ливонські хроніки мають значіння остільки, оскільки вони торкаються Литви, по зв'язі українсько-руської історії з литовською; безпосереднє ж про українські землі вони дають дуже й дуже мало вказівок.

З прусько-ливонських хронік ми зупинимось на хроніках Петра Дюсбурга, Генриха Латиша, Віганда з Марбурга та Йоганна фон-Посильге.

§ 14. **Петро Дюсбург** (Düsbürg) був священиком Ордену Хрестоносців і, як такай, написав свою хроніку (присвячена 1326 р. магістрові Вервету) з наміром винести на широкий світ славетні вчинки цієї установи, що відбулися при явній допомозі з неба. Не вважаючи на таку тенденцію, досить консеквентно переведеву, хроніка Дюсбурга має добру репутацію в наукових колах, завдяки сумлінності автора й певності його джерел (власний досвід, перекази няочних свідків, народня традиція). Зупинючись переважно на зовнішніх фактах (війни), автор все ж подає цікаві й заслужовуючі повного довіря відомости і з внутрішнього життя; так, у нього ми знаходимо надзвичайно важливі вказівки про побут, морови й вірування покаяльної Литви. Свою *Chronikon terrae Prussiae*¹⁾ він довів від початків Тевтогського Ордену до 1326 р.; за цим іде приписка автора з посв'ятою книжці магістрові Ордену і продовження хроніки самим автором ще на 1½ року та иншою особою—до 1333 р.

Хроніку Дюсбурга переклав віршем на німецьку мову з деякими змінами й доповненнями каплян при вел. магістрові Ордену *Микола Ершін*.²⁾ Праця Ершина самостійного наукового значіння не має, хоча й не дуже грішить проти історії, лишаючи до нартичності.

§ 15 **Генрих**, невідомий на прізвище, а *Латиш* з походження, був діловодом у третього архієпископа ризького—Альбрехта. Його праця називається *Origines Livoniae sacrae et civilis, vel Chronicon Livonicarum*

¹⁾ Видава в *scriptores rerum Prussicarum*, t. I. про неї див. Töppen—a *geschichte d-r Prussischen Historiographie von Peter v. Düsbürg bis auf Kaspar Schütz*, Berl. 1853.

²⁾ Вид. в *Script. rerum prussicarum*, I-II. Leipz. 1861—3. Про Ершина див. Preffer'a *Die Deutsche Chronik des Nicolaus von Jerichm Schuttg*. 1854.

vetus. 1) В своїй хроніці Генрих Латиш викладає історію Ордену Мечевосців і перших трьох ризьких архієпископів (1184—1225). Фактам в історії Латви—Руси тут уділено більше місця, ніж у Дюсбурга; з'окрема багато відомостей трапляється про Полоцьке князівство (кінця XII й початку XIII ст.).

§ 16. Віганд з Марбурга був герольдом при війську Ордену. Службове становище автора відбилося на його хроніці особливою прихильністю до ридарських вчянків Ордену, турнірів, генеалогій, щитів, прапорів і т. инш. Як справожній лицарь, Віганд цінить мужність не тільки своїх, а й чужих; напр., у нього ми знаходимо похвальну характеристику Кейсута.

Хроніка Віганда 2) охоплює протяг часу біля 100 літ (1311—1394), при чому першу половину своєї праці (до 1350 р.) автор складає на підставі певних анналістичних і документальних джерел, як от хроніки Олівєска 3) і Германа Вартберга 4), архив Ордену, листи контурів до магистрів то—що; а другу на підставі народніх переказів та оповідань окремих осіб, найбільше ж по власному досвіду, як наочний свідок. На превеликий жаль, ця коштовна хроніка, писана німецьким віршем, дійшла до нас лише в латинським перекладі (під титулом: *chronica nova Pruthenica*), докочанім невідомим ченцем для польського історика Длугоса; перекладач скоротив оригінал і в деяких місцях зіпсував його. В XVI ст. хронікою Віганда в автентичних списках користувалися німецькі письменники Гаспар Шитц та Борнбах, але потім вона десь затерлася й знову була відшукана в паперах Длугоса лише в половині минулого століття.

§ 17. Йоган фон-Посильге (1360—1419), людина з доброю освітою, написав хроніку, яка між иншими творами цієї категорії виділяється широким світоглядом і зуживанням критичних методів 5). Хроніка Посильге дає багатий юридичний матеріал для історії Ордену та відносно його до єусців; проте в ній не почувается тієї простодушности й безпосередности, що є в попередніх хроніках: вигляд Посильге сухий, діловий. Раніше хроніка Посильге приписувалася Лінденблятові, але згодом виявилося, що останній був лише переписником.

1) *Scriptores rerum Livonicarum*, t. I; новіше й ліпше видання в *Monum. Germ. hist.* t. XXIII *Livländische Reichchronik*. Про хроніку Г. Л. див. Hildenbrand'a *Die chronik Heinrich von Lettland*. Berl. 1865.

2) Вид. в *Script. rerum pruss.* II. Про неї див. згадану працю Тörppen-a.

3) Видана в *Monum. Pol. hist.* t. VI.

4) Вартберг був канцеляриєм ліфляндського ландмейстера; свою хроніку довів до 1378 р. Видана в *Script. rerum prussiac.* II.

5) Надрукована в *Script. rerum prussiac.* t. III.

IV. Місцеві юридичні пам'ятки давньої доби.

Хоча таким пам'яткам, як договори з Греками та Руська Правда, місце передовсім в курел українського права, але з огляду на те, що без них лишилися б велика прогалина і в загальній історії України, якої, за браком джерел для цієї доби, нічим зановнити, дов диться внести й зазначені пам'ятки в наш огляд. Це потрібно тим більше, що між загальною історією певної країни й історією права не є гістогра межі, сучасна ж історіографія виявляє тенденцію охопити всі галузі народнього життя, а в тім з'юврема й юридичний його бік, — звичайно, мимо питань вузько спеціальних, які належать уже до спеціальних наук і мусять бути трактовані фахівцями.

§ 18. Договори з Греками X в. Року 1737 В. Татіщеву пощастило відшукати в одному з новгородських літописів текст договорів Руси з Греками. З того часу минуло вже біля двох століть, а вчені й досі не перестали цікавитися ними. Мало того: праці, що з'являються що-раз про договори з Греками, й досі рідноголосять відносно важніших питань, які виникають при штудіюванні зазначених пам'яток.

Відшукаві Татіщевим і видані Шлецером, договори з Греками вже з самого початку були замідозрені що-де своєї автентичности; та й чи міг визнати їх справжність той, хто гадав, що Слов'яне живи без влади і законів, дикі, як дієв, де в на перековувалися, ледве чи не напередодні увінчення цих договорів? Справді, зміст договорів з Греками є найкращим доводом проти гадки Шлецера про первісне дакунство Слов'ян. Це цілкоміто зрозумів генерал-майор Болтин, який збивав Ле-Клерка, між иншим, і покликанням на згадані договори ¹⁾. Духові наступники Шлецера — Коченовський і К⁰ — також відкидали справжність договорів з Греками, бо ці договори, на їх думку, містили повяття, що відповідали культурному рівню Руси хіба XII—XIII ст. ²⁾ Проти вакепів скептиків виступили з цілком арсеналом аргументів многі вчені, а найповажніші між ними — *Погодін* ³⁾ *Бутков* ⁴⁾ і *Круг* ⁵⁾. Зоставляючи давні договори з давними літопису та инших джерел, як свійських, там і чужоземних, і вивіливши хронологічні

¹⁾ Прим'чанія на Ле-Клерка I—II. СПб. 1778.

²⁾ Про скептиків мова буде далі (див. розд. про літопис).

³⁾ О договорах русских князей Олега, Игоря и Святослава с греками в Русск. Историч. Сборн. т. I, кн. IV (те ж в „Исаафдор., зам'ч. и лекціях“, т. I).

⁴⁾ Оборона літописи русской. Несторовой, от нов'ята скептиков. 1840

⁵⁾ Kritische Versuch zur Aufklärung der Bizantischen Chronologie mit besonderer Rücksicht auf frühere Geschichte Russlands. Sprb. 1810.

дата, ці вчені прийшли до висновку, що немає підстав сумніватися відносно автентичності запідозрених пам'яток; що ці пам'ятки авторитетно свідчать про те, що в їх міститься.

Питання про справжність договорів з Греками таким чином на початку другої половини минулого віку було цілковито вирішене в бік автентичності їх; лише в 80 р.р. проф. В. Сергієвич заявив зумнів' що до автентичності договору 907 р. ¹⁾, але його думка не зустріла співчуття серед знавців цієї справи ²⁾.

За принциповим визначенням дог. в. р. в автентичними стоїть зараз питання про те, як ставитися до готового їм тексту: чи цей текст цілковито відповідає оригіналу, чи ухиляється від нього, і як що ухиляється, то—як далеко.

Майже всі вчені, що визнавали принципово автентичність договорів, приймали їх готовий текст сліве цілком, з де-якими, може, невеличкими поправками помилок, зроблених переписчиками чи перекладчиками. Тільки один Г. Барац, що не належить, правда, до цехових учених, в своїм досліді під титулом: „Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией“ (К 1910) рішуче заперечив автентичності готового тексту договорів, гадаючи, що він дуже й дуже далеко відхиляється від оригіналу. Щоб відновити той гаданий оригінал, автор досліді вживає героїчних заходів, не полишаючи в готовім тексті договорів сліве жадного слова (яє то що речення) на своєму місці. В результаті він дійсно дє зграйну й яєну систему договорної правди, але без жадної заоруки, що вона з самого початку була укладена саме так, як ним встановлено.

Спроба Бараца реконструувати текст договорів з Греками, безперечно, невдала і з методологічного боку хибна ³⁾; проте ми їй надаємо великої ваги в історії цього питання. Працю п. Бараца в її методологічній основі ми розглядаємо, як натуральну реакцію проти твердо встановленої в історії нашого питання тенденції—заховувати, часто на шкоду зміслові, готовий текст пам'яток, обмежуючи завдання дослідника лише інтерпретацією його, тоді як цей текст потребує також і реставрації,—наслідком чого де-яким дослідникам довелось вже повторюватися в безнадійних спробах з'ясувати нез'ясне, а для наступників не лишається більш нічого, як що вони не захотять змінити точки погляду. Згадана праця п. Бараца про договори з Греками повинна дати правід до нового напрямку в цій

¹⁾ Греческое и русское право в договорах с греками X в. (ЖМНП. 1882, 1, передруковано в Лєвцїях и изслѣдованїях, вад. 1908 р.).

²⁾ Грунтовніше про це скажемо далі.

³⁾ Див. нашу рецензію на книгу Бараца в Извѣстіях Одесских Библіографич. Общ. 1911, вып. II,

справі. Неприємна повага до давньої пам'ятки повинна уступити місце тверезому відношенню до неї. Не треба гадати, що наша пам'ятка непричетна до жадиної вади—що ми маємо її зовсім в такому вигляді, в якому вона вийшла „Івановим написан'єм“. В—перше текст договорів з Греками віписовано, мабуть, ще при перекладі з грецької мови; потім переписники, завдяки різним вставкам, пропускам, опискам та помилкам, ще більше його вітсували, хоча, певне, далеко не в тій мірі, як це припускає Бард. Щоб виправити всі ці вади, п трібується багачко морочливої праці, орудії й детености, при належній обережності в уживанні критично-порівнюючого методу. Це є вже завдання недалекої будуччини.

В якій мові було написано первісно договори з Греками? Звичайно, в одній з двох: або слов'янській, або грецькій.

Перша гадка була б найпростішою. „Договори перших (українсько-руських князів з Греками є копіями з офіційних оригіналів, писаних тією ж мовою, в якій вони і дійшли до нас ¹⁾. Але ця гадка мала б свій *raison d'être* тільки в тому разі, як би не було під тав для протилежного твердження, а такі підстави справді маються; ще й до того наша історія знає випадки, коли договори писалися не руською мовою (умова чи проєкт умови Новгороду з Німцями 1209—1270 р. та умова Мстислава Давидовича Смоленського з Ригю 1229—1230 р.р.—в німецькій мові).

Які ж підстави існують для твердження, що договори писані не слов'янською, а грецькою мовою? Ці підстави вказані в книзі *Н. Лавровського* „О византийском элементѣ в языкѣ договоровъ Русскихъ с Греками“ (1853), і вони зводяться ось до чого.

По перше, порівнююче низький культурний рівень України-Руси X в. перечить тому, аби українсько-руські послы могли взяти провід в розробці норм договорного права, а раз провід належав Грекам, то натурально, що й мова договорів була грецька. По-друге, не слід забувати, що слов'янська грамота в слов'янських народів стала поширюватися лише з прийняттям християнства, разом з котрим переходили до неофітів і слов'янські книги; до цього ж менту, як що й були серед слов'янського суспільства письменні люди, то вони користувалися для письменних актів мовою сусідніх культурних народів—Німців або Греків [в даному разі такою мовою була грецька]. Далі сама мова договорів, за вайком остажного [971 р.], який міг бути написаний і по-слов'янськи, відзначається незграбністю, шершавістю й дає місце описуючим зверотам, так типовим для перекладів. Нарешті, окремі слова заховують безсумнівні сліди перекладно-сти: „равно [τὸ ἴσον] другого совѣщанія [τὸ δεύτερον]“, „со спасенієм“ [μετὰ διασώσεως]. „проказа [διὰ φθορᾶ], „харатьи“, „сѣтмиія“, „пнехруса“, „грамата“ і т. д.

¹⁾ Бард *op. cit.* p. 45.

Приймаючи на увагу все зазначене, ми цілком поділяємо думку *Н. Лавровського* про те, що оригінал договорів України—Руси з Греками був писаний грецькою мовою.

Проте, прийнявши загально-визнану тепер думку про грецьку мову договорних актів, ми не можемо погодитися зі своїми попередниками відносно того, що цей грецький текст договорів тоді ж, на місці їх укінчення, був перекладений слов'янською мовою. Треба бути послідовними: як що грецький текст тоді ж був перекладений слов'янською мовою (чи болгарського нарід а, як гадає *Беляев*, чи давне—руського, як *Лавровський* та *Срезневський*, чи церковно-слов'янського як *Соболевський*—все їдно), то, виходить, ми помилилися в оцінці положення—з самого початку не було радії скласти його в грецькій мові. За-для того ми й гадаємо, що грецький текст договорних актів був перекладений на слов'янську мову вже на Україні, через де-який, не дуже короткий час, рахуючи від менту остаточного замирення, а найправдоподібніше—вже після охрещення (точніше—в 30 рр. XI ст.).

Скільки ми маємо договорів з Греками? З X ст. до нас дійшло чотири договори: два, що належать Олегові, один—Ігоря й один—Св'ятослава. Так принаймні записано в літопису. Де-який час існував сумнів відносно автентичности цих договорів; зараз же, як зазначив проф. *В. Сергієвич*, ніхто не відкидає певности трьох з проміж них—Ігоря, Св'ятослава та Олега 911 р.; ¹⁾ відносно ж договору 907 р. де-хто з учених сумнівається, принаймні в тім, щоб він був писаний, а п. *Барац* так прямо заявляє, що цей договір—міт. ²⁾ З думкою *Бараца*, правда, можна й не рахуватися, бо вона не опирається на солідних наукових підвалинах та й взагалі—неоригінальна. Багато авторитетніші доводи проф. *Сергієвича*, яких неможливо обійти мовчанням. Доводи ж ці—не на користь договору 907 р.

Проф. *Сергієвича* „наводить на сумнів як сама редакція відомостей про події 907 р., так і обставини, описані від цим роком і цілком несприятливі для укінчення мирного договору з тим саме змістом, який він має в літопису. ³⁾ Під першим автор розуміє „очевидні повторення і вставки (видимо, з двох джерел), що переривають послідовну течію думок, ⁴⁾ а під другим—обмежуючі умови (про порядок приїзду Руси до Греції, про мешкання біля св. *Мами*, про вхід у місто одночасно не більше 50 мужа й т. инш.), які, на думку автора, навіть не могли бути пред'явлені пере-

¹⁾ Леяція, зам'ячання и изслѣдованія, вид. 1903 р. с. 628.

²⁾ Op. cit. глача I.

³⁾ Op. cit. p. 628.

⁴⁾ Ibid. 629.

можливі в той саме час, коли ешла (по літопису—80.000) Варягів, Слов'ян, Чуди, Кривичів та інших стояла під самим містом (Царьгородом), займаючись, звичайно, всіляким насильством та грабінництвом.¹⁾ Немає протє жадної необхідности зв'язувати питання про автентичність договору зі звістками літопису про події 907 року: ці звістки, певне, записані з уст народу, з впливом не малого часу, тому можуть бути легендарними, але договір з характером документальности—як що ми визнаємо за ним цей характер—тим самим ще не перевертається в міт. Оське питання полягає лише в тому, оскільки цей договір є документальний?

Істотне значіння для вирішення цього питання має порівняння договорів 907 та 944 років. Як відоме, договір 944 р. має своїм завданням „построити мира перваго“. „обновити велхій мир“, на який він і покликається. Таких покликань в договорі Ігоря є три: в першому говориться про дозвіл руському князеві посилати в Грецію кораблі з послами та гостями („якоже им уставлено естъ“); в другім—про обов'язок Греків видавати приходням „брашию на путь и еже надобѣ лодьм“ („якоже уставлено естъ преже—2 поволоце за челядин“). Кули ведуть нас ці покликання? Заневне, до договорів Олега, яко попередніх. Цей здогад стверджується також самим змістом зазначених покликань. Але дивно, що з трьох покликань два²⁾ відповідають змістом не договору 911 р., а 907. Це подало привід *Н. Давровському*,³⁾ а у слід за ним і *Сергієвичеві*⁴⁾ гадати, що договір 911 р. дійшов до нас не цілком, а з пропусками. Проте нам уявляється инший вихід з цього положення.

Справа торкається відношення між договорами 907 та 911 р.р. *Г. Еверс*,⁵⁾ а за ним *Є. Тобін*,⁶⁾ *Мейчик* та инші гадали, що перний договір є лаше попередньою умовою, на підставі якої пізніше був докінчений формально мировий договір. Сергієвич з цим не погоджується, правдиво зауважуючи, що подібна гадка є „дуже штучна для таких примітивних діячів, як Русь за часів Олега⁷⁾“. Проте, як ми встановимо инші відношення між зазначеними договорами, тоді це заперечення втерєє силу. Відношення ж це уявляється нам ось яким.

¹⁾ Ibid. 630.

²⁾ Третє, видимо, відповідає § 11 договору 911 р., хоча там, замість 2 поволок, ціна челядина вказана „20 золота“. Можливо, як здогадується Барац, що 2 поволоки—20 золотим; можливо, що ця рівність була застережена і в самім тексті того або иншого договору („любо“...)

³⁾ Op. cit. p. 5.

⁴⁾ Op. cit. p. 635.

⁵⁾ Kritische Yorarbeiten zur Geschichte der Russen, p. 185.

⁶⁾ Sammlung kritisch-bearbeiten Quellen der Geschichte des Russischen Recht, p. 4, 10.

⁷⁾ Op. cit. p. 631-2.

Після ворожого й сильного виступу Олега проти Греків, зайнятих війною на інших театрах, останні поспішилися замиритися з небезпечним супротивником на тих підставах; що вказані в літопису, а саме: контрибуція й різні торговельні пільги. Це було 907 р. Укладаючи мир на скору руку, обі сторони тоді ще не передбачали, які потрібуватимуться в будучинні установи для урегулювання взаємовідносин між прийшлими Русинами та населенням імперії. Однак скоро обопільні непорозуміння й сутички змусили уряди обох сторін про більш докладне означення цих взаємовідносин. Позаяк цей договір був лише додатком в означенні змісту, то в йому й не згадуються умови попереднього: вони не були забуті ні Греками, а ні Руссю, як гадає Сергієвич,¹⁾ а продовжували діяти й кадалі.

Договір 944 р., як зазначено, робить прямиє покликання на договір 907 р. Мимо цих покликань, він в деяких статтях зупадає з текстом договору 907 р.²⁾ Цей збіг „ветхого“ миру з „новим“ також є доказом автентичности першого.

Отже виходить, що 907 р. Олегом був зроблений з Греками договір і при тім писаний (бо инакше—відкиля би взалися опі збіги?) та ще й особний від договору 911 р. Питання лише в тому, в яким вигляді цей договір перекопався в літопису?

Форма договорів нам відома: починаються вони стереотипним реченням: „равно другого свѣщавія“, а закінчуються присяжним заповненням що-до виконання умов ухваленого договору. В договорі 907 р. початок випущено, а кінець передано від третьої особи, хоча, видимо близько до оригіналу: „Царь же Леон со Александром мир сотвориша со Олегом, импеша по дань и ротѣ заходивше межы собою, и целовавше сами крест, а Олга водивше на роту, и мужи его по рускому закону (языку) кляшася оружьем своим и Перуном, богом своим, и Волосем скотьим богом, и утвердиша мир“.

В договорах 911 і 944 р. після звичайного початку йде перелік уповноважених послів, що укладали мир. Цей перелік є і в тексті договору 907 р., тільки він зроблений від третьої особи: „Олег... нача мир творити со царьма Грецькими, со Леоном и Александром (съ Васильевичи), посла

¹⁾ В цій точці ми погоджуємся з проф. Самоквасовим: Свідѣтельства современных историков о военных и договорных отношениях славяно-руссов к Грекам до Владимира Св. (Варш. Ун. Изв. 1886, VI, с. 19).

²⁾ Порівняння див. у *Срезневського-Беляєва*: О договорах ин. Олега с Греками, с. 310 (Изв. Имп. Ак. Наук по отд. русск. яз. и слов. т. I).

и ним в град Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава и Стенжда, глаголю: имите ми ся не дашь“

За ресетром уповноважених послів повинно йти заповнення у взаємній вриязні,—в нашім договорі це випущено, а замість того вставлено заповнення Греків: „чого хочеш, дамы ти“ і потім слідуєть пункти: а) пре дань Греків на 2000 кораблів, по 12 гр. на ключ; в) про вилади на міста: Київ, Чернігів, Переяслав та інші; с) про посольське й місячне і d) про руських гостей (купців), що приходять в Грецію. Між с та d вставлено речення: „И яша ся Греци и рѣста цари и боярство все“.

Пункти під літерами b, c і d по своїй редакції майже буквально відповідають подібним же статтям договору 944 р. (тільки розложені в иншій порядку): не свідчить, що літописець вписав їх справді з найденого ім документу, а це, з своєю чергу, ручається за те, що й пункт під літерою d викладений ним принаймні близько до тексту. Сумнів може бути лише відносно виладів: не зазначено, в якому розмірі Греки обов'язалися внести їх, хоча відносно самого факту не може бути сумнівів. Греки платили дань „на ключ“, деб-то на корабель (якор) або, як запевняє Ломінов—на чоловіка: це є винагорода дружині, що брала участь в поході; одночасно вони з'обов'язалися внести вилади на міста, „по тѣмъ бо воедомъ видиху шязи, под Олгом суще“: це є винагорода тим, хто охороняв інтереси князя (держави) дома, в його відсутности.

Наш висновок з усього вище зазначеного: ми не маємо в своїм розпорядженню цього договору 907 р. повністю, але договірні умови, що викладені під цим роком в літопису, майже буквально синсані з оригіналу і ма них через те можна покластися.

Значіння договорів з Греками для українсько-руської історії. Серед пам'яток нашої історії в її давніших часах договорам України-Руси з Греками, безперечно, належить найголосніше місце. По-перше, це одна з кількох пам'яток, сучасних тій добі, по-друге, ця пам'ятка дає нам надзвичайно цінні відомості з ділянки правного, соціального та економічного побуту України—Руси X ст. Розглянемо на той матеріал, який може дінати історика.

а) *Державно—суспільний устрій.* На чолі України-Руси стоїть великий князь; під рукою його—світлі князі й великі бояри, які також приймають участь в складанні договорів через своїх уповноважених („обчихъ“ послів), хоча самі договори пишуться від ім'я великого князя. На підставі зазначеного державний устрій України—Руси X ст. уявляється на зразок федерації, смелучення окремих князівств, союзом якого є великий князь київський. Проте й сам великий князь—далеко не самодержавний. Мимо представників князівсько-боярських і купецьких родин, з якими він, видно, думає думу „о стрѣй землянем, и о ретѣх, и об устаѣхъ землянем“, ве-

лий князь мусить у важливих випадках звертатися й до віча, як голосу всієї землі—„вѣкъ, вже суть под рукою его свѣтлых бояр и сущих Руси“, всякою князья и вѣх людій Рускія земля“.

З гущі населення вже виділяються елементи, що мають становий характер: князі, бояри, купці, раби. Які окремі права має кожна з зазначених груп, важко сказати, але слід гадати, що різним назвам відповідала і різниця прав, хоча б мінімальна. У всякому разі відносно рабів можна сказати, що вони не користувалися ніякими правами—ні особистими, ні маєтковими.

В повсякденнім житті державна власть поводить ся не еравільно: існують певні закони і поконь. Що треба резуміти під тым і другим, ми zapewне не знаємо, і як ще навіть *Срезневський* (—Беляев) помиляється, відріжкуючи lex і consuetudo, то ще треба вирішити, що таке є самий цей „руський закон“, на який иноді покликаються обі сторони. Чи не було вже тоді якоїсь „варяго-словенської“, як гадає А. *Ленгін*ов, ¹⁾ або „предковично—руської“, як гадає *Goetz* ²⁾, правди?

Державні закони гарантують населенню цілковиту віротерпимість: кожен без перешкоди поважає бога, „з него же вѣрует“: одні—Перуна й Велоса, другі—Воєдержителя. Державної віри у властивім зміслі немає.

b) Цивільні відносини. Хоча в договорах немає статей, прив'язаних з'окрема цивільному праву, проте тут все ж можна знайти де які вказівки що до цивільних стесунків, особливо відносно жіноцтва.

Жінщина, як довів к. *Сухов* в овоїй дуже цікавій розвідці ³⁾, користувалася на Україні—Русі цілковитою свободою. Вибираючи є бі чоловіка по взаємній згоді („съ и-ю же што свѣщашеся“), вона була вільна і залишити його в любий мент, коли знаходила, що дальніше співмешкання є для неї обтяжливе. Ця незалежність відбилася й на маєткових відносинах подружжя: майно дружини в кожен мент могло бути вилучене з розпорядження чоловіка—це її віно („что будет на ню муж возложил“) і посаг. Оліди ці матеріальної незалежності українсько-руської жінщини переховалися і в договорах. Серед послів Ігоря ми знаходимо, між иншим, уповноважених і від жінщин: Іскусві—кн. Ольги, Каніцарь-Предслави, Серендр—дружини Уліба. Стаття 4 договору Олега 911 р. траєтує про неторкальність майна жінки та її особисту неторкальність: жінка не відповідає за провини чоловіка.

¹⁾ Мирные договоры Русских с Греками, заключенные в X в., с. 114—115 (Зап. Одесек. Общ. Ист. и Древ. т. XXV, 1904 і окремо).

²⁾ Das russische Recht, I: Die älteste Redaction des russischen Rechtes. Stuttgart, 1910.

³⁾ Обычно—народным и княжескія наказания по древне—русскому уголовному праву. Юридич. Вѣстн. 1873, XII.

В § 13 договору 911 р. де-які вчені хотіли бачити вказівку на норми українсько-руського спадкового права. Хоча в дійсності ця стаття трактує про інше, з неї в усякому разі видно, що на Україні-Русі відрізнявалося наслідування по завіщанню і по закону; проте важко сказати, скільки завіщання могло розходитися з законом, при тодішнім майже виключно побутовім укладі життя.

с) *Карне право*. З ділянки карного права договори торкаються забойства, побоїв і ран, грабіжа й крадіж. Але що-до карного права, то тут ми не маємо жадної певности, чи в договорах переховалися янісь норми українсько-руського права в їх первісній чистоті. Звичайно гадають, що обі сторонам сходилися на якісь компромісі¹⁾, а проф. *Сергієвич* хоче й зовсім відкинути український елемент з договорної правди²⁾. Все ж тут напрошуються деякі цікаві аналогії з відповідними постановами Руської Правди, напр., про криваву помсту (§ 4 догов. 911 р. і § 13 догов. 944 р.), про розправу зі злодієм на місці вчинку і віддання під суд зв'язаного (§§ 6 обох договорів).

д) *Торговля*. Статті, якими нормуються торгові зносини Українців з Греками, вказують на сталість і поважність цього факту: гості (купці) повинні мати з собою певні посвідчення (печатки чи листи); для їх мешкання призначається певне передмістя столиці (навколо Св. Мони), відкіль вони мають входити в місто беззбрійними і не поверх 50 мужа (видно, не одна півсотня їх приїздила до Царьгороду!); за весь час перебування в Греції їм видається встановлене утримання з візантійського скарбу і на дорогу— потрібні снасти.

е) *Міжнародне право*. З постанов міжнародного права для українського історика особливо важні ті, які торкаються Корсузької країни. Київський князь не тільки обіцяє не воювати її, а й зобов'язується захищати від нападів Чорних Булгар, що мешкали, певне, на Передкавказзю це свідчить про те, що за часів Ігоря влада українського князя сягала, крім північного побережжя Чорного моря (Білобережжя, острів св. Евферія), ще й на якусь частину східного.

ф) *Процес*. За браком очевидних доказів, вживалася присяга (§ 3 догов. 911 р.).

г) *Власні ймення* послів і гостей, що приймали участь в складанню договорів з української сторони, в переважній більшості—німецьного походження (варязькі). Це стверджує загально відомий факт про визначну

¹⁾ *Никольскій*. О началах наслѣдованія по древ. русск. праву, с. 211; *Лонгинов*, Op. cit. p. 122; *Владимирскій-Буданов*. Обзор исторіи русскаго права, вид. 6, с. 91.

²⁾ *Левшин*, замѣтки и изслѣдованія, с. 644, 648: „Греки хитро обходили русских, замѣняя русскіе обычаи началами греческаго права“.

ролю варязького елементу на початку будови українсько-руської держави. Окрім того, є імена й слов'янського походження, як-от: Веремудр, Карн (карнать), Стемир, Улеб, Воіков, Ута, Борич, Сянко; *сврейського*: Амінодав, Істир (Естер), Гуди; *тюркського*: Купі (Кочій), Абулб (Абдул?) і одно *яте'язьке* (Гунарєв). В Українсько-Руській державі X ст., як видно, не було жадної національної виключності.

§ 19 Руська Правда.

а) Література питання. Вперше звернув увагу на Руську Правду відомий московський історик XVIII ст. *В. Татищев*, який здавши її в списку Новгородського літопису з XV ст. Страницю переписавши її й додавши до того свій переклад з коментарем (з поділом пам'ятки на 35 статей), Татищев в 1738 р. пр. детачив свій рукопис в Петроградську Академію Наук для друку, але до 1767 року зі своїм рукописом, ні жаден виший не був надрукований. Лише 1767 р. *А. Шлецер* надрукував Руську Правду, без жадних приміток, але з передмовою, в якій зазначив, що цей документ не одному вченому заморочить голову. Від того часу одні за дружим почали з'являтися в друку як видання тексту Руської Правди, так і досліді—загального й спеціального характеру. Оглянемо ж цю, досить численну, літературу, омгляючи менш важливе.

1. Отож 1799 р. в Москві з'явився видання генерала майора *І. Болтина*, з перекладом і коментарем тексту. Болтин у свій час уважався знавцем руської старовини, хоча не був присяжним фахівцем в цій галузі. Людина, безперечно, талановита й гостророзумна, Болтин уважно переглянув статті Руської Правди, зробивши чимало доречних висновків, але охотити документ в цілості й дати аналіз його походження—на це в дослідника не вистачило здібности, та й він не ставив собі остільки важкого завдання.

В 1820—22 рр. у Варшаві видана *Раковецьким* Prawda Ruska, czyli prawa wielkiego księcia Jarosława Władymirowicza, в трьох частинах: ч. I—текст (по Болтину) з історичним начерком звичаїв, релігії, законів і мови давніх Слов'ян; ч. II—пояснення що—до змісту цієї пам'ятки (й інших, там же надрукованих: договорів з Греками Олега й Ігоря та Мстислава Д. Смоленського з Рігою). Разом з тим, широко вживаючи порівнюючої методи, автор врятує до свої справи й пам'ятки інших слов'янських народів. В ч. III містяться пояснення окремих слів і речень, мало зрозумілих або зовсім тепер позабутих.

Важність цієї праці (правда, лише історична, для цього часу)—в загально-слов'янській точці погляду: свій дослід автор поставив на широкій ґрунт всеслов'янської єдности.

В 1814 р. учений *Г. Еверс* видав в Дорпаті Ueber die Quellen der Prawda, в Kritische Vorarbeiten zur geschichte der Russen (переклад на ре-

оїську мову Погодіна: „Предварительныя критическія изслѣдованія для російской исторіи, ч. 1—2, М-ва 1826), а в 1826 р. вийшла йогож Das älteste Recht der Russen „Древнѣйшее русское право в историческом его раскрытіи“, переклад 1835 р. Платонова). Виступаючи в першій своїй праці проги Шлецера, який виводив Руську Правду з дацько-шведського законодавства (бо воно з'явилось століттями пізніше), Езерс зв'язує її з законами салицьких та рипуарських Франків. В другій праці, навпаки: Езерс змагається постанови Руської Правди вирозуміти на тлі тодішнього культурно-політичного стану Руск. Обидві праці, таким чином, складають певну цілість, доповнюючи одна другу.

Року 1829 в „Вѣстникъ Европы“ (№№ 13—15) була надрукована стаття проф. Московського університету, основателя скептичної школи в історії, Каченовського—під титулом: *Мой взгляд на Русскую Правду*, і в 1835 р. в „Ученых Записках Москов. ун-та“ (IX—X) появилася його ж *Разсужденія о Русской Правдѣ*. В обох працях автор заперече справжність Руської Правди (хоча 1811 р. в статті „О судебных пединках“, видрукованій у *Вѣстн. євр.*, ще визнавав її). Докази його розвиваються в виді „справок“ такого змісту.—I) *спровка дипломатична*: Руська Правда не дійшла до нас ні в оригіналі, а ні в списках з офіційними прикметами достовірності; найдавніший список її новіший на два століття за оригінал, Руська Правда, написана ніби-то скоро по прийняттю християнства, виявляє неймовірний поспіх у письменстві. II) *спровка—історична*: Руська Правда свідчить про значний розвиток муніципальних прав, але хто міг їх дати, коли в цілому світі не було для того прикладів? III) *спровка—археологічна*: вона містить перегляд окремих слів, звичаїв, обрядів, повір'їв etc., які, на думку автора, не відповідають стану східного слов'янства XI—XII ст. (на тій же підставі автор відкидає й літопис, лишаючись і сам без певної точки опори).

Міркування голови скептиків, як показали пізніші досліді вчених істориків та археологів, в повній мірі безпідставні.

Року 1830 надрукована в *Studien zur gründlichen Kenntniss der Vorzeit Russlands* стаття *Неймана* під титулом: *Entwicklung des russischen Rechts nach der ersten bis zum zweiter Prawda* (Розвиток руського права в протяз часу між першою й другою Правдою). Автор виходить з тієї думки, що найдавніша Правда видана Ярославом Мудрим і була кадексом, обов'язковим для всієї Русі—по-перше, через тісний зв'язок Новгороду з Києвом, а по-друге—як фіксація звичайового права. Доповненням її є Правда Ярославичів; але в готовім тексті знаходиться ще чимало постанов, які внесені сюди переписчиками й збирачами старовини, по-части в хронологічнім порядку, а зрештою в порядку тих пам'яток, відкіль вони виписані (автор проглянув законодавство Володимира Мономаха). Окрім

думок про походження й характер Руської Правди, автор принагідно висловив скілька доречних здогадів з природу тих або інших дрібниць, порушених в документі.

Року 1836 М. Моршкін видав у Москві російський переклад книги Рейця: *Опыт истории российских государственных и гражданских законов*, в „примітках від видавця“. Ці примітки він як раз і присв'ятив Руській Правді.— Автор приміток задається трьома питаннями: а) чи дійсно Руська Правда є твір Ярослава? б) якими джерелами вона користується і с) чи відповідала вона своєму призначенню, себ-то чи була Правдою для цілої Русі? На думку автора, Руська Правда, по своєму змісту, є аналогічною багатьом барбаринським кодексам, зокрема ж—салицькому, англо—веринському, фризському й саксонському. Але це—не міська правда: міські правди почали з'являтися лише в другій половині XI ст., хоча в елементах (грамоти) існували й раніше. Руська Правда є кодексом земського права, складеним яким-небудь дячком—доповідачем. Загального значіння вона ніколи не мала—не була обов'язковим земським уложенням, приваємні для всієї Русі. З огляду на те, що в Руській Правді немає жадних постанов що до церковно-релігійного життя, Моршкін лален визнати її прямим доповненням церковного уставу Ярослава, який мусів існувати. Як би ж його не було, то „цілковите мовчання Правди про церковні проступки хіба лише тим можна було б з'ясувати, що вона з'явилася ще за часів поганства“.

1841 р. в Москві вийшла книга А. Попова під титулом: *Русская Правда в отношении к уголовному праву*. Розглядаючи документ з своєї спеціальної точки зору, автор принципово виділяє давнішу Правду (т. з. Правду Ярослава) від пізнішої (Ярославичів і Мономаха). За часів Ярослава злочин розглядався, як образа приватної особи чи родини; тому й кара мала характер приватної помсти (крівавої) або грошової вишгороди. З огляду на це й суд був приватним: судді були приватними особами і як такі, мабуть, ¹ вибиралися заінтересованими сторонами з числа їх земляків; князь не брав участі в судових справах. Лише за Ярославичів в судові справи почала втручатися князівська влада, побираючи на себе віри й продажі, але одночасно продовжувало своє існування й старе законодавство, в обривках, по якому вся вишгороди йшла на користь покривдженого.—Хоча автор мав своє спеціальне завдання щодо Руської Правди, але він не міг обійти й загального питання—про походження й характер цього документу. На думку Попова, Руська Правда—то не кодекс, який уявляв би собою право певної деби, а історія. Однак в своїй найдавнішій редакції вона була збіркою статей, що вживалася на території всієї Русі, як кодекс звичайового права, й по власті київського князя. Коли ж, по смерті Володимира Мономаха, Русь розпалася на окремі князівства, то

кожне з них почало укладати свою Правду. Духовенству (завдяки одности Церкви) належить заслуга збирання цих окремих Правд в одну цілість і включення її в Кормчу книгу. З огляду на те, що найдавніша Правда знаходиться в найдавнішій Кормчій, а сама Кормча остаточно складена лише за митр. Кирилла III (1270—1274), то й остаточно редакцію Руської Правди доводиться однести на третю чверть XIII ст.

1844 р. dr. jur. *Tobien* видав в Петербурзі працю під титулом: *Die Prawda Russkaja* (Sammlung kritisch—bearbeitet von H. n der Geschichte des Russischen Rechtes, B. I), яка містить в собі текст документу з дослідом при ньому. Руську Правду автор числить офіційним судєбником, в складанню якого приймали участь Ярослав, його сини й Володимир Мономах. Класифікуючи відомі йому списки Правди, *Tobien* ділить їх на дві редакції: а) текст Руської Правди по Новг. і Ростов. ліг.—корочка Правда і в) всі останні списки—ширша Правда. Текст Р. П. автор ділить по заголовку х (ч.ч. 88), погім—дрібніше (разом 214 ст.).—Автор вперше притягує до розправи над Руською Правдою чимале число списків цього документу й пробує дати їм якийсь лад. Його поділ на дрібніші статті заслуговує на серйозну увагу (напр. 1, 15, 17, 23, 25, 87, 88, 93, 95).

З 1845 р. почали появлятися в друку *Исследования, замечания и лекции* москв. проф. *М. Погодина*, де присвячено чимало сторінок і Руській Правді. *Погодин*—відомий норманіст; тому й на Руську Правду він дивиться, як на збірку законів норманських, скандинавських, варязьких. Для нього очевидно, що Руська Правда була складена ще в той час, коли Варяги заховували св ю окремішність, і уживалася в Новгороді (перше видання—1016 р.) та по інших місцевостях, де перебували інші заїди. З огляду на те, що було зроблено в цій справі попередніми дослідниками, праця *Погодина* була, безперечно, регресивним з'явищем.

1846 р. кандидат прав *Н. Калачов* видав в Москві книгу під назвою: *Предварительныя юридическія свѣдѣнія для полного объясненія Русской Правды*, (друге видання—СПБ. 1880). Ця праця містить в собі збірний текст Руської Правди (в основі—Синод. список, а до нього варіанти з 50 інших) і власний дослід автора. Навіть до цього часу зазначене видання звляється настільною книгою для кожного, хто береться студіювати Руську Правду, і завдяки такій вазі цього видання, над ним треба зупинитися уважніше.

Дослід *Калачова* складається з чотирьох відділів: 1) розгляд видань і праць, що стосуються до Руської Правди; 2) критичний огляд списків Руської Правди з боку юридичного; 3) огляд списків кожної фамілії з'окрема і 4) огляд змісту Руської Правди під чотирьма розділами: право державне, право карне, право громадянське й процес.

Зап. Кам.-Под. держав. ук унів.

Калачов—великий знавець Руської Правди, який виштудіював цей документ на підставі численних списків його (до 50), з різних часів, відмінного складу й почасті—змісту. Це дало йому можливість виправити текст, надавши йому ліпшої лексики, а по зв'язі з цим—і компетентно витлумачити зміст та значіння поодиноких статей. Разом з тим йому більш, ніж комусь іншому з сучасників, була відома й література предмету, огляд котрої автор подає в першій відділі своєї праці. Тут читач знайде й характеристики поодиноких творів, і критичні уваги що-до їх вартости.

Руську Правду Калачов числить збірником, складеним приватними особами й різночасно таким же порядком доповненим, під впливом різних умов. Не вважаючи однак на таке походження, убічно, непрямо Руська Правда часто визнавалася офіційним джерелом права, а саме: через виключення її в тім або іншій вигляді в Кормчі й де-які інші збірки, що склалися з наказу великих та уділових князів або вищих духовних осіб і визнавалися ними за підручник в справах судових (с. 73). Про те ж свідчить і самий зміст Руської Правди. Джерелами її були: офіційні постанови верховної влади—законоположення, грамоти, накази, пам'яті, вироки на приватні випадки,—звичайове право, германське й візантійське право, перероблене в слов'янським світогляді; місцеві джерела права (поліційні постанови), приватні випадки або факти.

Відомі йому списки Руської Правди автор поділяє на чотири фамілії: а) списки давніших літописів—Новгородської й Ростовської; б) списки Кормчих Кирилівського гатуку й близьких до них давніх збірок, відомих під ім'ям „Мірила Праведного“; в) списки пізніших Новгородських (Соф.) Временників і д) списки пізніших збірок поодиноких статей дуже різноманітного змісту. Автор дає подрібний огляд відомих йому списків з боку форми, змісту, повноти тексту, порядку розміщення статей, оглавів і фільольогічних прикмет, але цей огляд не виправдує його класифікації. Навпаки, з цього огляду очевидно випливає висновок, що всі списки належать лише до одної з двох редакцій: або короткої, або широкої, бо, наур., на с. 79 сам автор повідчує:

„Текст відомих нам списків другої фамілії, відріжваючись викладом досить явно від тексту першого гатунку, навідворіт, з цього боку не представляє ніяких ієротних різниць в порівнянні з текстом двох останніх фамілій. Те ж стверджується майже цілковитою схожістю відносно змісту всіх статей зазначеного тексту в порівнянні з тими ж статтями в списках двох останніх фамілій“.

Калачов взяв за підставу для своєї класифікації цілком випадкову й зовнішню річ: ті різноманітні збірки, де знаходиться текст Руської Прав-

да; в цім і є головна хибка його класифікації, а разом з тим це є й найбільш дошкульне місце в усій, що правда, взагалі ґрунтовній і коштовній його праці (класифікацію Калачова прийняв і Мрочен-Дроздовський).

Року 1859 в „Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній, относящихся до Россіи“, була надрукована праця Н. Лянге під титулом: *Изслѣдованіе объ уголовномъ правѣ Русской Правды*.

Дослід проф. Лянге поділяється на чотири частини: а) про зовнішній склад Руської Правди; в) про монетну систему в Руській Правді; с) про стани й службові особи і d) властиво про карне право Руської Правд. и.

Автор належить до тієї нечисленної групи дослідників Руської Правди, яка вважає її за документ офіційний. Ось його докази:

а) Приватні збірники завжди є результатом досить розвиненого, заплутаного, а разом з тим і багатоскладового писаного права. Як що Руська Правда—приватна збірка, то необхідно припустити існування й офіційних (в літописах або Кормчих), але де ж вони?

в) Ніколи приватні збірники не попереджували офіційних, а як би навіть було й так, то необхідно допустити, що приватна кодифікація, ступнево побільшуючись, біля XIV—XV ст. повинна була б дійти до великих розмірів; але судєбників і уложєння, як відомо, не попереджували жадні законодавчі збірки.

с) Різні списки Руської Правди, поділені Калачовим на чотири редакції, по суті різняться між собою дуже мало; власне, редакцій всього дві: коротка (Академіч. і подіб.) і широка (Карамз. і подіб., Оболенського—скорочення).

Досі це є найбільш сильна аргументація на користь офіційності Руської Правди.

На думку автора, Руська Правда складається з частин: а) Правда Ярослава (1—17 ст.) з доповненням до неї устава його синів, уложеного ще за життя батька („то ти урок Ярославль“); в) Правда Ізяслава („по Ярославѣ же нахи созовушишася сынове его“), при чім оп. Трєїцький та Синодальний представляють першу її редакцію, а Карамзінський—другу, додаткову (всього було дві); с) Правда Володимира Мономаха. Вкупі з уставом Ізяслава, ця Правда складає нове, поповнене й виправлене видання Правди Ярославової, яка з появою постанов В. Мономаха зробилася остаточно правом недієвим.

Відносно карного права по Руській Правді автор прийшов до слідуєчого вислідку: „Злочинством Р. Пр. числять лише ті дії, які загрожували життю й здоров'ю приватних осіб або правам їх та майну. Опріч прав окремої особи, Правді невідомі ніякі інші права. Значить, помиляються

ті досліднили, котрі упевнюють, що у нас здавна існували самостійні громади, в розумінню юридичних осіб. Наша „вервь“ не мала жадних прав, а несла лише одні обов'язки“.

1860 р. в Москві видана книга Г. Власьова *о зміненні по началам теоріи и древняго русскаго права*. Автор звертає особливу увагу на те, що в кожній статті Руської Правди справно зазначаються грошові карі на користь князя за ті або інші провини; і це його навело на думку, що головною метою Правди і є як раз встановлення князівських штрафів і випадів їх стягання: властиво ж юридичні визначення цих випадів лише поволі входили в Правду, в залежності від поширення внутрішнього значіння князівського присуду (наперекір Дещу, автор визнає віру грошовою карою на користь князя). Переходовим моментом від помсти особистої до державної карі автор вважає помсту громадську, останком якої є потім і розграбування. В противність Дещу й вишим Власев рішуче заперечує аналогію віри й *wergeld*-у. *Wergeld* увільняв від помсти не тільки самого убійника, але й його родичів: це була умова між двома родами з приводу порушеного миру. „Відмінною ознакою *wergeld*-у є іменно участь родичів, як в його сплаті, так і в його одержанні“ (с. 135, 134—40). У нас же в певних випадках віра платилася громадою. „Віри були цілком окремими й самостійними пенями—вони поступали цілком в дохід князя; незалежно від них родичі вбитого одержували винагороду, що звалася *головництвом*, котра й була як раз продовженням старовинних родових *веків*“ (с. 134). Не вважаючи на переважно судовий характер Правди, на форму грошових кар, які вона присуджує за порушення права, і на слів виключно залежність стеження цих порушень від позову ображеної особи, автор рахує, що правда все ж таки далека є від виключно об'єктивного погляду на провину. Правдивою підставою признаємих нею вір і продаж, не кажучи вже про публічні її карі, є визнання правопорушення вислідом злої волі винуватої особи“.

Року 1862 в Казалі видано книжку Чебишева—Дмитрієва під титулом: *О преступном дѣйствіи по русскому до-петровскому праву*. В згаданій праці автор, між иншим, порушує важливе питання про те, як Руська Правда розуміє злочин: чи вона надає йому цілком приватне значіння, чи може якесь инше—йому здається, що—громадське.

Звичайно думають, що в первіснім суспільстві злочин був чисто приватною справою, подібно до горожанського правопорушення,—й на доказ цього погляду посилаються на те, що злочин тягнув за собою тільки помсту з боку того, хто постраждав, його сем'ї, роду. Але при цьому випускають з виду, що в первіснім суспільстві роди, громади уявляють собою самостійні, автокравичні й автономічні союзи, і члени того союзу, до якого належав потерпівший, числили за обов'язок мститися за нього“. Кожна приватна людина естільки мала прав, оскільки належала до якогось союзу, громади:

„по-за союзом вона була ніщо“. Відціль і сама помста не могла бути цілком справою лише того, хто потерпів, а ставлявся під контроль громади: право на помсту й на винагороду потерпівший одержував лише тоді, коли представляв докази нанесеного йому збитку, без чого й справі кінець; а як би він захотів мститися, то його поступовання дало б противній стороні привід до відвортної помсти. Огже помилково думають ті дослідники, що говорять, наче б то в молодих суспільствах і злочин, і помста були справою чисто приватною. Входячи в істоту права, звертаючи увагу на спосіб повернення прав у первіснім суспільстві, на сімйовий характер первісних союзів, не можна не прийти до висновків цілком протилежних. Як що й правда, що цивільна й карна неправда змішувалися між собою, то не злочин був чисто приватною справою, а навідворот, горожанська неправда, подібно до злочину, викликала проти себе реакцію з боку суспільства. Суспільний характер злочину залежав поверх того ще й від самої істоти його (с. 23). З огляду на те, що самі громади доходили свого права, положення й завдання свідків були також цілком інші, ніж в сьогочасних суспільствах. В наші часи свідок обмежується викладом того, що він бачив або що чув про справу. В первіснім же суспільстві свідок допомагав тому, хто потерпів, здійснити своє право, і зречення дати таку допомогу було, мабуть, такимже безчесним ділом, як згодом жесвідчення (с. 20).

На думку Чебишева-Дмитрієва, в часи Руської Правди уже ясно відрізнялася горожанська неправда й карний злочин: про те свідчать многі статті цього документу. „Тодішнє суспільство уже пережило ту добу, коли між горожанською шкодою й злочинною дією існувала ледве помітна різниця, хоча, певне, Руська Правда далеко не представляє ще строгого розмежування між цивільною й карною сферами. Вчинок рахувався переступним з огляду на дійсний матеріальний, безисередній збиток. Абстрактного поняття про злочин, яке опиралося б лише на букві порушеного закону, на формальнім праві, в добу Руської Правди не було (с. 92).

Відносно віри автор погоджується з *Іванішевим*, *Лянге* і *Власєвим*, що вона йшла на користь князя.

Рову 1869 в Москві вийшла книга *Н. Дювернуа: Источники права и суд в древней Руси*. В цій праці, між иншим, порушено скілька загальних питань, що дотикають Руської Правди. Найголовніші з них—це про її походження й характер.

На думку автора, Руська Правда мусіла зложитися в Великому Новгороді, і ось чому це так сталося. „Автокемія громади могла тут раніше виробити тверді юридичні форми, які в Правді Ярослава ввійшли в силу для всіх свобідних мужів. Як що принципи права, тут висловлені, були загальні для всі давньої Русі; як що скрізь панувала самооборона

й система окупів, зате не скрізь закон батьків і дідів дійшов тієї певности й точности, що в Новгороді. З огляду на це, ми не знаходимо ніякої перешкоди, щоб визнати правдивим посвідчення літописця в тій мірі, в якій з нього можна вивести, що Руська Правда спочатку з'явилася в Новгороді" (с. 62).

Чи була Руська Правда офіційним збірником?—Ні, таким вона не була, бо цьому перешкоджають неофіційна форма документу („по Ярославѣ совокупишася сынове. ѿ уставивша“, „Изяслав уставил“) і приєднання тлумачень („холоди... зане суть несвободни“; „а те ти есть не ескот, нельзѣ речи: „не вѣдаю у кого купил“; „зане не знает у кого купил“). Руська Правда—то є особлива збірка, складена спеціально для керування в судах. Перший привід до листовного визначення таких норм подала сутинка Руси з Греками. Тоді треба було визначити й точно формулювати, що таке є руське право, чи руський закон? В дальшій часі приклад такого формулювання подала церква, яка провадила свій суд на підставі писаних законів. Автор гадає, що як-раз завдяки заходам Церкви й була складена Руська Правда, бо лише духовенство могло краще за інших заховати всю законодавчу традицію найавантійшої Руси, було вільне від виключно місцевого погляду на суд і закон, могло відповідати на весь цикл питань юридичних, включаючи суди й свободу, й рабство, справи торгіві, спадковість у всіх класів суспільства, опіку. Складач Руської Правди мав на увазі мало свідомих в судових справах людей; такими й були старовинні судді. Та обставина, що Руська Правда представляє собою безперервну, незалежну від якого б не було зовнішнього, постійного, місцевого авторитету збірку юридичних положень, як-раз спричинилася до того, що Руську Правду переписували скрізь, як джерело науки, як кращий підручник для роз'яснення питань судової практики.

Протягом 1873 р. в *Юридическомъ Вѣстникѣ* в цілому ряді чисел, друкувалася праця *Сухова* під титулом: *Обычно-народныя и княжескія наказанія по древне-русскому уголовному праву*. Тут ми знаходимо розвідки: а) про характер кар за часів Руської Правди; в) про систему грошових пеней; с) про ниязівські штрафи; д) про підстави карності провин в Руській Правді. Автор виступає в оборону громади, наперевір Лянгові, і запевняє, що помета Руської Правди, як і грошові кари, була поставлена під контроль цієї громади. „Де верви належали й оборона осіб, з їх майном, і законодавство із судом та розprawою... Взагалі приватна воля в первісних суспільствах мала мало простору в своїх вчинках, підлягаючи сливе в усіх своїх проявах волі загальній—народньому звичаю, тому і всі правні прояви приватної волі були одночасно немов би висновком волі загальної“.

1875 р. в „Юридическом Вѣстникѣ“ друкувалася розвідка Д. Мейчика: *Система преступлений и наказаний по договорам Олега и Игоря и Правду*

Ярослава. В цій розвідці для нас цікаві є погляди автора на криваву помсту й інші кари, зафіксовані в Руській Правді. Заперечуючи Володимирському—Буданову, який числив підставою для кривавої помсти судовий вирок, Мейчик виводить її з „визнаного законом самоуправства“, обмеженого часом самого злочину й переслідування, котре безпосередньо за тим провадиться. Значіння пень, по Мейчику, полягає в тім, що вони ознаймують покору з боку правопорушителя, визнання ім своєї непраоти, а не одну винагороду за шкodu й збитки. Відтіля їх карний характер, тільки не суспільний, а приватний. Це є карні штрафи „за обиду“, себ-то злоумисну дію. Як ці, так і інші кари (потік, розграбування) ґрунтуються на безперечнім праві кожної вільної людини відстоювати свої законні інтереси власними засобами, короче—на праві самосуду. Суспільство й держава в даному разі служать лише пособниками й помічниками приватних осіб, допомагають останнім у відшукуванні винуватих і відновленні порушеного права.

В протяз часу від 1881 до 1885 р. з'явилася в Москві велика праця проф. москов. ун-ту *Мрочек-Дроздовського* під титулом: *Исследования о Русской Правды*. Дослід поділено на два випуски: I в. містить в собі розправу про грошову систему Руської Правди, II в.—розвідку про слово „правда“, текст Руської Правди по чотирьох списках (Рум'янцевський або Новгородський 2-й, Синодальний 1, Чудовський 2-й і Біляевський) і пояснюючий словник. Центр ваги в досліді Мрочек-Дроздовського про Руську Правду звернений на склад і систему цього документу. Автор відрізняє: а) найдавшішу Правду 1—17 ст., в) давній кодекс—17—43 ст. і г) широкую Правду. Система найдавшої Правди (Ярослава) така: попереду статті про вбивство й побой (с. 1—9), далі статті про порушення маєткового права. Та ж система повторюється і в Правді давній (Ярославичів). Перше доповнення до Руської Правди (ст. 18—27), мабуть, зроблено до 1068 р. Друге доповнення (ст. 28—30) складено на протязі XI в. Третє доповнення (ст. 31—41, ст. 42 не на місці)—ще цизніше. Система широкої Правди збудована по типу короткої: вона є збіркою попередніх статей Правди, згодом доповнених однопредметними новим; далі слідуєть приписки. Спочатку юридичні статті, як гадає автор., записувалися в хронологічному порядку, але згодом їх зведено во-єдино по-предметно. Коротка Правда уже є збірка, кодифікація.

До останнього часу дослід Мрочек-Дроздовського давав найподрібніший аналіз складу й системи Руської Правди; його розправа про грошову систему займає також почесне місце в літературі цього предмету; на жаль, автор обмежився лише документальним матеріалом, занедбавши річевий.

В „Журн. М. Н. Просв.“ за 1897 р. друкувалася праця *Н. Рожкова* під титулом: *Очерки юридического быта по Русской Правды*. Це є зараз найбільш певний перегляд змісту Руської Правди, в трьох розділах:

а) карне право, в) горожанське право й е) процес. Не влауччись в дебатування принципівих питань, автор старанно перебирає кожну статтю документу, пригадує тлумачення своїх попередників і, нарешті, висловлює свій вирок. Після такого, подрібного перегляду всього матеріалу, що стосується до кожного з зазначених розділів, автор дає загальну характеристику Р. П. на підставі своїх попередніх спостережень. Остаточне його враження таке, що Руська Правда є пам'яткою переходової доби, коли старий, родовий устрій вже зник майже, а новий—громадсько державний—ще не запанував цілковито; коли злочинство оцінюється переважно з огляду на матеріальний збиток, але вже разом з тим звертається увага й на внутрішні спонування, й таке інше.

Праця Рожкова про Руську Правду є основним підручником при вивченні цього документу, який подає підсумок наших наукових здобутків в цій галузі, з додатком власних дослідів і спостережень самого автора.

Покійний проф. В. Сергієвич був одним з визначніших знавців руського права—давнього й московського; окрім того, це була людина дуже талановита, гострого розуму, що давало йому змогу завжди сказати в спірних питаннях і своє слово. Але трапилося йому не раз і помилитися—найбільш, може, через те, що він не йшов за загальним, а шукав власних шляхів. І найбільше він помилявся, як нам здається, в деяких кардинальних питаннях, що дотикають Руської Правди. Перш за все—і в цім була основна його помилка—проф. Сергієвич з якихось причин зупинився особливо на списку вн. Оболенського, що є (як довів Володимирський—Буданов в останнє) не що інше, як скорочення списків широкій редакції, зроблене либонь чи не в XVII ст. (сам рукопис належить до XVII ст.). Проф. Сергієвич прийняв його однак за оригінальну редакцію (по першому виданню його Лекцій—третью, а по другому—четверту) і, ґрунтуючись на цьому, прийшов до надзвичайного висновку—що Руська Правда є утворення лише літературний, і жадного практичного значіння ніколи не мала. Хтось цікавий, гадає шановний учений, склав цю збірку, записавши судові практики й князівські устава, до життя ж вона не мала приложення, вперше через те, що не була апробована належною владою, а по-друге через те, що давня Русь була неписьменна (за винятком одинач). В такому погляді є дві хиби: перша—переоцінка інтелігентності давньої Русі, друга—недооцінка її. Думати, що в давній Русі могли знайтися люди, які на зразок сьогочасних етнографів збирали б і записували б судові практики, з одного лише теоретичного інтересу, не значить міряти інтелігентність давньої Русі на сучасну міру: до того вона ще не доросла в XI—XII ст. Думати, з другого боку, що Руською Правдою не могли користуватися судді XI—XII ст. через свою поголовну неписьменність, це значить обставини Московської Русі переносити на добу Київську, значить—не досліджувати культури тієї Русі, яка в свій час була „вдома і слышима всіми концы

землі" (митр. Іларіон). Та й у самій Правді є вказівки на те, що справа з освітою зовсім не стояла так кепсько, як уявляв собі проф. Сергієвич: там положена винагорода писареві (метальниг, писець). Окрім того, включення Руської Правди в Кормчі книги, які були джерелом діевого права, посвідчує, що нею користувалися—принаймні в суді церковнім.

Прийнявши список кн. Оболенського за рівневажний усім вищим, проф. Сергієвич в другім, значно доповненім і розширенім виданню своїх Лекцій визнав аж чотири редакції: 1) Правда Ярослава; 2) Правда Ярославичів (—Академіч. сп.); 3)—свєски Синод., Троїц., Пушк. і подіб. і 4) сп. кн. Оболенського. Проте виділяти список кн. Оболенського змежи інших списків середньої редакції (поміж короткою й широкою) немає жадних підстав, бо всі вони є скороченням списків широкої редакції—отже утворі цілком літературній. Виключивши їх з обсягу маючих наукове значіння, получимо всього дві редакції Руської Правди: коротку й широку.

Не вважаючи на зазначені хиби, лекції проф. Сергієвича про Руську Правду мають високий науковий інтерес, завдяки талановитості й досвідченості їх автора.

З 1910 р почав в ходити в Штутгарті дослід проф. *L. K. Goetz-a* *Das Russische Recht*. Вийшло його, здається, чотири випуски, але вже перший випуск цієї праці зацікавив російську науку новиною своїх вихідних точок та ґрунтовністю аргументації, і йому тоді ж було присвячено скілька солідних критичних статей: проф. *Дьяконова* (в Изв. Ак. Наук. 1911, т. XVI, кн. I), проф. *Володимирського—Буданова* (Кієв. Унів. Изв. 1911, III), прив.-доц. *Флоровського* (Изв. Одесск. Вибл. Общ. т. I, в. 4) та інших. На жаль, у нас зараз під руками немає дослід проф. Гетця, тому мусимо подати про нього відомости хоч в загальних рисах.

Характерними для Гетця є три точки: а) Руська Правда є приватна збірка, в найдавнішій своїй частині—суто і архи—слов'янського громадянського права; в) князювання Володимира Св. було епохальним в розвитку українсько-руського права: з цього менту воно стає правом князя, а не громади і є) в складі Руської Правди треба розрізнявати бодай чотири частини: 1) право старослов'янське; 2) право, віднобдаюче добі Ярослава; 3)—Ярославичів і 4)—Володимира Мономаха, з застереженням, що згадаві князі не займалися кодифікацією законів. Вартість праці Гетця—в стараності дослід, опертого на добрій методичній підставі. Брак—в незнайомстві з місцевою літературою предмета (шановний проф. винаходить точки, які давно вже знайдені руськими вченими). З'юкрема хибною праці Гетця є його думка про архислов'янський, дісторичний початок Правди; відціль зайві зусилля вченого віднайти первісну її основу в готових текстах цього документу.

в) Позитивний вклад про Руську Правду.

Руська Правда для свого часу має остільки важливе значіння, що нею треба було б зайнятися як найпильніше; але приймаючи на увагу, що ця пам'ятка одночасно служить предметом спеціального досліду в семінарі по кафедрі давньої історії України, ми в своїм викладі зупинимось лише на загальних питаннях, з нею зв'язаних.

Передовсім—про походження Руської Правди: чи це є пам'ятка офіційного законодавства, чи приватна збірка? В літературі питання були означені обі точками: давніші вчені взагалі трималися похилого погляду,¹⁾ проте серед новіших панує погляд цілком протилежний²⁾. Якої ж сторони триматися?

Проти офіційності Руської Правди були зроблені такі закиди: 1) різниця в порядку статей і в кількості їх по різних списках; 2) брак офіційного титулу; 3) присутність тлумачень в тексті і 4) казусна форма деяких статей. Розглянемо з'окрема кожне з означених заперечень.

1) На початку треба зазначити, що ми не маємо оригіналу Руської Правди, і те навіть не через брак офіційності (як би хто тримався того погляду), а через різні випадкові причини, до яких прилучилося ще й те, що Руська Правда дуже давно вийшла з практичного уживання й дуже рано стала предметом різних операцій переписчиків та власників текстів (дописувачів). Виходити треба з доріжжечі царського матеріалу, яким був пергамент. І ось, коли з'являлася нова, поширена редакція Руської Правди, власники короткої редакції, замість того щоб витратити на її переписку новий матеріал, старалися використати вже готовий дописами на чистих, але не завжди в відповідних місцях додаткових статей. Згодом же, коли Руська Правда залишилася тільки при літературнім значінню, переписчики, шкودуючи частки коштовного матеріалу, зрештою ж не зацікавлені в дрібницях, почала скорочувати текст документу, випускаючи статті, які здавалися переписчикові неважкими. Завдяки такому скорочуванню з'явився, напр., список *Оболенського*; ³⁾ список *Синодальний*, як довів *Лянге*, ⁴⁾ певогоз у той спосіб, що переписчик спочатку скоротив

¹⁾ Татищев, Шлецер, Болтин, Карамзин приписували всю Правду, за винятком поодиноких статей, Ярославові; Тобін, Погодин, Веллеєв, Нейман, Лянге—Ярославові, Ярославичам і Володимирові Мінюмаху.

²⁾ Розенкамф, Полевой, Моршєїн, Калачов, Попов, Дювернуа, Володимирський—Буданов, Сергієвич і інші.

³⁾ Див. рецензію Володимирського Буданова на *Das Russische Recht Goetz'a*, в *Изв. Ак. Наук* 1911, т. XVI, кн. I, також розвідку проф. *Сергієвича* в *Ж. М. Н. Ур.* 1899 р.

⁴⁾ Извѣдованіе об уголовном правѣ Русской Правды, с. 19.

звичайний текст Руської Правди, а потім, роздумавши, почав дописувати те, що ним було опущено (а може це поповнення зробив і хтось інший?). В результаті таких та ще де яких операцій і вийшло, що ми зараз не маємо цілком автентичного тексту Руської Правди; але як показав Лянге¹⁾ та в дім признається й сам Калачов²⁾—все ж таки готові тексти не дуже розходяться між собою що—до числа статей та їх розпологу, так що справжній текст не мусить бути дуже далеким від того, що ми маємо. В історії юридичної науки це не єдиний приклад: різні списки *Стоглаву* також не зупадають один з одним, проте *Стоглав* звичайно уважається законодавчим кодексом примусового значіння. Зрештою до старовинних пам'яток (як і інституцій) і не слід було б прикладати тих вимог, які вироблені правничою наукою й практикою новіших часів: тепер ніхто не стане до „Свода законів“ щось дописувати або щось викреслювати відтіль з своєї власної прихви, а тоді на це не вважали.

2) Вказують, далі, на неофіційну ніби форму Руської Правди—що „въ видѣ статей, безъ всякаго указанія, отъ кого и въ кому оны обращены, никакой древній актъ не писался“³⁾. Нам здається, що це не зовсім так. Що правда, наш документ відступав від звичайної форми пам'яток цього роду, будучи викладений не в першій, а в третій особі. По заведеному звичаю, який ми спостерігаємо і в де-яких пам'ятках старовинного законодавства, Руську Правду треба було б розпочати так: Се яз. князь великий Ярославъ etc; проте треба пам'ятати, що й *Судебник* Івана IV не починається в цей спосіб, але ж ніхто не заперече його офіційності. Більшої уваги заслуговує те, що наш документ (принаймні перша його частина) не тільки в народній традиції є зв'язаний з ім'ям Ярослава, але й надписується: *Суд Ярославъ Володимирич* або: *Уставъ вел. кн. Ярослава Владимировича*, при чому і в самім тексті є вказівки на приналежність його цьому князеві („якоже Ярослав судил“, „по си мѣсто судебникъ Ярославъ“). Цих прямих вказівок документу досить, аби рахувати його кодексом офіційного законодавства.

3—4). Де-кого бентежить ще те, що в Русській Правді одні статті мають казусну форму (як 21, 29 і 40 Акад. та 49—65 Карамз.), а до інших додані тлумачення (ст. 34, 43, 46, 48, 99, III Карамз.). З цього приводу ми вже зауважували, що до пам'яток старовинного законодавства неможливо прикладати сучасних юридичних вимог; зокрема ж казусні статті могли бути внесені в текст Руської Правди пізнішими дописувачами;

¹⁾ *ibid* розд. с.

²⁾ Исследования о Русской Правдѣ, вид. второе, с. 74—85, по суті на цій точці стоїть і проф. Сергієвич (дав. його розвідку про Руську Правду в Ж. М. Н. Пр. 1899, I, с. 12, 21, 25).

³⁾ *Дювернуа* Источники права и суд в древней Руси, с. 63.

що ж торкається тлумачень, то вони не рідкі і в пам'ятках пізнішого законодавства, напр., в часів Петра I ¹⁾.

Проф. Сергієвич в своїх *Лекціях* висловив дивовижну думку, немов би Руська Правда є збіркою чисто літературною, далекою від яких би там не було цілей: вона писалася не для керування суддів, що майже всі були неписьменні, а просто наслідком цівавости того, хто займався її складанням ²⁾. Безумовно, це думка дивовижна: по—перше, письменність за часів Руської Правди була більш звичайною, а ніж за часів Судебників, офіційного значіння яких шановний учений не заперечує; по—друге, чи можна припускати подібний археологічний інтерес у грамотів тієї доби? Та й як приватна особа, видимо, не суддя (бо суддя мав би на увазі практичні цілі) могла відшукати таку силу остільки різноманітних статей, здебільшого (крім князівських уставів) нігде не записаних? Нарешті, саме включення Руської Правди в судові збірки, в роді Кормчої, збиває погляд Сергієвича про літературне—і тільки літературне—значіння Руської Правди.

Інші вчені виявили більш обережності. Руська Правда, кажуть вони, є приватною збіркою, складеною або суддею, ³⁾ або дяком-докладчиком ⁴⁾ (мабуть, на Московщині XVII в.!), або ким-небудь з духовенства, ⁵⁾ проте, за браком офіційної збірки, нею користувалися в судовій практиці, вживали на території всієї Русі, а духовна влада включала її навіть у Кормчі, тим самим, певне, надавши цій збірці значіння обов'язкового підручника для суду своїх агентів. Таке принуждення на крайній випадок може б і годилося до прийняття, але чому б не зупинитися на ближшому—що ініціатива складання Руської Правди вийшла від князів, які в першу чергу були зацікавлені судівництвом і, як ми знаємо, справді встановляли закони?

1. Суд Ярославль Володимиріца „Правда Руськая“ (Синод. оп.).

2. Правда составлена Руською земли, егда ся евокоупилъ Изяславъ Всеволодъ, Святославъ, Коснячко, Перенъгъ, Мыхифоръ Кыянинъ, Чюдимъ, Микула (Академ. між 17 та 18 ст.).

3. То ти урок Ярославль (Академ. ст. 42).

4. По Ярославъ же пакы совъкупивъшеся сынове его: Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ и мужи ихъ: Коснячко, Перенъгъ, Нихифоръ и отложшиа убиение за голову, но коунами ся выкоупати; а иное все якоже Ярославъ судилъ, також и сынове его уставиха. (Карамз. сп. ст. 2).

5. Се бо закони вирные были при вел. кн. Ярославъ (ibid. ст. 7.).

1) П. С. З. Р. Имперіі №№ 4285, 3589, 3633, 3970 ..

2) Лекція по історіі русского права, 1903 г., с. 101—3; теж в Ж М Н П Р 1899, I, с. 41.

3) Дювернуа ор. с. р. 64.

4) Морешкин, в примітках до праці Рейця.

5) Дювернуа Ор. сіт. р. 153; Ключевський, Курс лекцій ч. I, с. 254, 259.

6. А се оуставиль вел. кн. Владимир Всеволодичь Манамах (ibid. ст. 66).

7. Аже холстъ оударитъ свободна мужа... и вел. кн. то Ярослав Володимиричь былъ оуставиль оубити, но то сынове его по немъ оуставиша на коуни или взяти, или бити розвязавше, или взяти гривна каунъ за сором (Карамз. ст. 76).

Отже ми маємо в самім документі авторитетні посвідчення, що українсько-руські князі виявляли організовану законодавчу діяльність: вони „установили“ закони для своєї землі. Як що ж князі відкидали, відмінляли і встановляли закони, то, певне, їх до того змушували потреби судової практики. Кому ж тепер, передовсім, спало на думку скласти збірку законів, в значітню князівських уставів і фіксації норм звичайового права—чи князям, чи приватним особам або хоча б і суддам? Зрозуміло, що найближше це дотикало князів, і з їх табору ми повинні чекати перших законодавчих збірників. Так було в Сербії („Законник“ Степана Душана), так було в Польщі („Статут“ Казимира В.), так було і в Москівщині. По всіх слав'янських землях ми не знаємо приватних законодавчих збірок, які б упереджували кодекси, видані з ініціативи й при найближшій участі місцевих князів; приватні ж збірки права з'явилися вже згодом, з поширенням і заплутаністю писаного права; могла вони з'явитися і з розвитком етнографічно-археологічного інтересу серед інтелігенції, але це потребує такого рівня культури, якого ми не маємо права припускати для України—Руси XI—XII ст.

Таким чином, на підставі всього вище зазначеного ми визнаємо, що Руська Правда була не тільки кодексом діючого права, а й продуктом князівського законодавства. Цілком зрозуміло, що при такому вирішенню питання про походження нашої пам'ятки зовсім усувається й суперечка про те, чи т. зв. „Правда Ярослава“ була кодексом приватноправним (Ден, ¹) Попов ²), чи громадським (Чебишев-Дмитрієв) ³): вона не була ні тим, ні другим.

Де була складена Руська Правда? З попереднього випливає, що Руська Правда була складена в Києві ⁴). Підтвердженням цієї думки служить також назва кодексу: „Правда Рєська“ чи „Руськая“, тобто Київська, бо лише Київщині у вузьких межах надається в літопису назва Руси. На доказ піднесеної тут думки можна притягти також і те, що терміни „закуп“

¹) О наказаніяхъ, существовавшихъ въ Россіи до Алексѣя Михайловича

²) Русская Правда въ отношеніи къ уголовному праву, с. 42.

³) О преступномъ дѣйствіи по русскому до-петровскому праву, с. 20.

⁴) Новгородський літопис зв'язує Руську Правду з князюванням Ярослава в Новгороді і з обставинами його переходу на київський стіл, але це є помилка: „правда и устав“, дані Ярославом новгородцям за їх прислугу в боротьбі з Св'ятополком, мусіли бути зовсім іншого змісту (на них посилаються пізніші князівські „ряди“ з новгородцями).

та „обельный холоц“, які зустрічаються в Руській Правді, не збереглися на півночі (приміром, у Новгородській та Псковській судових грамотах); в другого боку, звичай „поля“, так поширений на півночі, в Руській Правді не знайшов собі місця.

Який є склад Руської Правди? Всі дослідники молодшого покоління—як ті, що лічать Руську Правду офіційним документом, так і ті, що відмовляють їй цього значіння,—розрізняють в Руській Правді принаймні три складових частині, більш—менш відповідно доби Ярослава, Ярославичів та Володимара Мономаха. Зв'язуючи кодифікацію старовинного українсько-русського права з діяльністю князів, названих в самім документі законодавцями, ми мусимо визнати *чотири складових частині* або *чотири редакції* Руської Правди.

а) *Перша* редакція то є правда Ярослава, в якій помітно відбавається право ще давнішої доби, на що вказують: вживання світу замість грошей, зазначення кар, „за обіду“ (пізніші терміни: „урок“, „віра“, „продажа“ не згадуються ще), відсутність подвійної платні за княжих людей і т. инш. Ця частина, що займає в списках короткої редакції 1—17 статей, кваліфікує найголовніші карні вчинки з певною системою у викладі, складає очевидно заокруглену цілість і всіма новішими дослідниками вважається за найдавнішу кодифікацію Руської Правди. В окремих списках ця редакція не переходилася; вона завжди лучиться з послідуочною, що має заголовок: „Правда оуоставлена Руської землі, егда ся съвокупилъ Изяслав, Всеволодъ, Святославъ, Косвячю, Перевѣтъ, Мышфоръ Киянинъ, Чюдинъ, Микула“.

в). Це є *друга*, пізніша редакція Руської Правди, складена, ймовірно, ще за життя Ярослава (бо не сказано: „по Ярославѣ же“, а наприкінці стоїть примітка: „то ти увокъ Ярославѣ“; в пізнішій редакції супроти цього зазначено: „се бо покони вирные были при вел. кн. Ярославѣ“). Що ця редакція (в складі 28 статей: 18—43) є пізнішою, а ніж попередня, про те свідчать підвищені штрафи за забійство княжих мужів і взагалі ширший захват карних вчинків, обложених *вірами й продажами* (самі оці терміни тут вперше згадуються). Що зазначена редакція є ранішою, а ніж наступні, про це свідчать казуальний характер де-яких статей (21, 29, по Академ.), в широкій Правді вже генералізованих (10, 40, 38 Карамз.). В цій другій редакції, як і в першій, ми маємо кодифікацію лише карного права, без жадних заголовків, які б виділяли окремі статті чи їх епіслучення. З виданням ширшої редакції Руської Правди обидві попередчі перестали бути кодексами діючого права, тому не так охоче переписувалися й дійшли до нас всього в чотирьох списках (з новгородських літописів).

Т. зв. широка редакція Руської Правди, що при попереднім титулі „Правда Руская“ має ще й інші, як „Судъ Ярославль Володимирича“, „Устав вол. кн. Ярослава Владимирича о судѣх“ etc., насправді не є одно-

стайною; що найменше, в ній міститься два кодекси: один Ярославичів, другий—Володимира Мономаха, але ні перший, ні другий не стрічаються в окремих списках, а лише в сполученню.

с). Третя редакція Руської Правди належить Ярославичам, які уложили її вже по смерті свого батька, але ще за князювання старшого з поміж них, Ізяслава—отже між 1054—1073 рр. (скорше в 60 р). Хоча ця редакція починається в існуючих списках з фіксації кривавої помети, проте мабуть, в оригіналі цієї статті не було—вона заведена сюди кимось з переписчиків з огляду на заміну Ярославичами кривавої помети викупом. Таким чином, за початок третьої редакції треба вважати постанову, що міститься звичайно в другому пункті: „По Яр славѣ же пакы (вдруге) совъзвучивъшеся сынове его: Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ и мужи ихъ.. и отложиша оубиеніе за голову, но коунами ся выкоунати; а иноє все якоже Ярославъ судилъ, такоже и сынове его оуставиша“. Далі ми й справді бачимо, що матеріал попередніх редакцій є використаний в цій третій редакції, але в іншій стилізації й при іншому їх розподілі; окрім того додано де-що й нового (проц: „своду“, позика і заклад, „рѣзы“ та инш.). Ця редакція містить в собі біля 45 статей; в Карамзинському спискові, крім того, є ще додаткових 16 статей (49—65) з р.зцінкою 12—річного приплуду від хліба, худоби, бчля etc., яку слід уважати, за прикладом Лянге ¹⁾ й Сергієвича. ²⁾ пізнішим додатком (що видно з порівняння ціл) якомось гулячого числівника (обчислення цілом довільнє й фактично неможливе).

а). Нарешті, четверта редакція Руської Правди містить в собі законодавство Володимира Мономаха, як значиться в заголовку: „А се оуставилъ вел. кн. Владимир Мономах“. Звичайно Володимирові Мономаху приписують лише ту статтю, що безпосередньо слідує за заголовком (§ 66 Карамз.), а що найбільше—і дві наступних „о рѣзѣ жє“. Але статті „о рѣзѣ“ мають прямий зв'язок з цілою групою слідуючих статей—„о закупѣ“ (§§ 70—73 Карамз.), а від закупів до холопів (§§ 74—6; 119—132 Карамз.), як то кажуть, рукою подати. Отже виходить, що бодай 20—25 статей мусять належати законодавству Володимира Мономаха, а як що так, то й інші можна засвоїти йому ж. ³⁾ Хоча тут же слід зазначити, що в системі цієї четвертої редакції є якесь порушення, а саме: ст. 78 -118 Карамз., де вичисляються продажі за порушення прав власності й наводяться постанови про спадщину, вставлені поміж статтями про холопів. Це робить таке вражіння, що або статті 78—118, або ст. 119—133 Карамз. є пізні.

¹⁾ Ср. cit. 19.

²⁾ Руская Правда и ея списки, с. 13 (Ж. М. Н. Пр. 1899, 1).

³⁾ Цю думку можна підперти ще й зовнішніми прикметами. „Заглавіє—„Устав В. Мономаха“ в кількох рукописних признається общим по крайней мѣрѣ для ближайших слѣдующих за ним статей, судя по киновар-

шим доповненням законодавства Володимира Мономаха. Крім того ст. 108 і 109 Карамз („уроци городни“ і „уроци мостовые“) вставлені кимось без жадного зв'язку з попереднім і наступним, а ст. 134—5 (устав мостовий і „о муль“) мають відношення лише до одного Новгороду і також приписані до Руської Правди сторонньою рукою. Взагалі, справа з Мономаховою редакцією Руської Правди є складна, й вона потребує ще дальнішого досліджування.

Третя й четверта редакції Руської Правди не існують в окремих списках, а завше в сполученні одна з другою.

Що-до до джерел Руської Правди, то зрозуміло, що найголовнішим джерелом цієї законодавчої пам'ятки було *право звичайове*, місцеве, українсько-руське, зафіксоване на письмі. Воно відбилося, напр., на статтях про криваву помсту (1, 2, 5 Акад. 1, 2, 76 Карамз.), про кругову шорку членів ворва (3, 4, 5, 6 Карамз.), процес (15, 17, 24, 27, 29 30, 32—36 Карамз.) і инш. Другим джерелом Руської Правди були *устави князів*, які внесли в українсько-руське законодавство нові чи трохи відмінні норми супроти звичайових або регулювали вже існуючі звичаї (Акад. 1, Карамз. 2, 66). Третім джерелом Руської Правди була *судова практика*—чи то князів (Акад. 21), чи то бояр (як може бути в ст. 29, 40 Акад.) *Візантійське право*, за прикладом договірної правди (Олега й Ігоря), а також через впливи Кормчої книги і взагалі через живі культурні й торговельні зв'язки України Руси з Візантією зайшло собі досить показне місце в нашій пам'ятці. Сліди візантійського впливу помітні, напр., на статтях про холопство (128, 131, 132, Карамз.) і свадшану (35, 88, 93, 94, 95, 97 Карамз.). На українсько-руським ґрунті візантійське право потерпіло чималі зміни, бувши пристосоване до місцевих умов і правосвідомости місцевого населення; таким змінам підлягли, напр., постанови про опеку (111 Карамз.) й про х. лопів (132 Карамз.), а кара каліцтвом, так поширені у Візантії, й зовсім усунені з Руської Правди. Зрештою де-який, дуже невзначний вплив на Руську Правду могло мати й *німецьке*, з'окрема *варязьке* право, хоча, в

ним и другим заставкам, котрими онѣ отдѣляются от статей первой половины, равно как не особенному начертанию этого заглавія сравнительно со всѣми прочими. Такое предположеніе совершенно подтверждается тѣм, что иногда устав Мономаховъ е слѣдующими за ним статьями перенесен даже на другой лист или страницѣ рукописи, с оставленіем при том пробѣла на страницѣ предыдущей, или принимается за отдѣльную главу, или же вставкою различныхъ статей иного содержания совершенно разрывается с другою половиною текста, а в нѣкоторыхъ Кормчих начальныя слова этого устава надписываются, как общее заглавіе, над воими статьями, котрыя соединяются с ним в одно пѣлое, отдѣльно от статей, ему предшествующихъ и составляющихъ на основаніи тѣхъ же списковъ особую главу под названіемъ „Суд Ярославль“ и проч“. (Калачов *op. cit.* p. 107—8).

супереч давнішим дослідникам, новіші ставляться до цієї справи з обережністю або навіть і скептицизмом, ¹⁾ зводячи подібності, що стрів ються в праві обох зазначених народів, до спільності в побуті й правосвідомості всіх І Indo—європейських народів на певнім ступню їх культурного й громадянського розв'ю. ²⁾ До цього слід ще додати, що менш культурні Варяги, які посідали м'ста на Україні, не знаючи ні місцевих звичаїв, а ні мови населення, не могли і впроваджувати своїх правових норм в українсько-руське судівництво. Коли ж вони більш знайомилися з тим і другим, то непомітно й сами з'українізувалися.

Звертаючись до *характеристики самого права*, що міститься в Руській Правді, мусимо зазначити, що воно знаходиться ще на тім ступні, коли в злочині цінується головню матеріальна шкода, а не карність намірів та мотивів (штрап „за обиду“), хоча в де-яких статтях ми зустрічаємо поняття непригомонності (у сварці, в нетверезім стані) і визнання різних ступнів напруження зної волі (ст. 34, 38, 39, 98, 123, 126 Карамз.). Особливо підноситься дослідниками *символізм* Руської Правди, ³⁾ який свідчить про високе плекання людської гідності: хто замірився й не ударив або вдарив з наміром не нанести глибокої рани чи павічення (Акад. 3, 4, 7, 8, кар. 19, 20, 21), а також ганебним оружжям, карається в особливою суворістю за образу гідності лицаря—людини. Самоуправство забороняється (Ак. 13, кар. 30) і навіть зледія не можна забити, коли люди бачили його зв'язаним (Акад. 38, Кар. 37); лише спійманого на гарячім вчинку, в межах двора, дозволялося убити „во пса м'ста“ (Акад. 20, Кар. 37). Громадське позуття остільки вже розвинене, що в'рві надається право не видавати на кару злочинця, як що вона бере його на свою відповідальність (Кар. 3); вона ж допомагає йому платити дину віру князеві, щоб полегчити свого співчлена (Кар. 4). Поняття натовпу вже існує в Руській Правді; тільки натовпові вчинки ще не мають особливої (варної) кваліфікації: кожен з натовпу відповідає остільки ж, як і звичайний (поодинокий) злочинець (Акад. 29, 40, Кар. 38, 39, 40). Руська Правда визнає й заповіт (Кар. 105, 112, 114), хоча, певне, особиста воля спадкадавця не дуже ухлялася від норм звичайового права.

¹⁾ *Владимирській—Буданов* Обзор истории русского права, ³ с 104 *Ключевский* Курс I, с. 268; *Грушевський* Історія III, ² 237; *Сергієвич* Лекції, ³ с. 83, 385; але *Суворов* обстоює німеньші впливи (К вопросу о запад. влиянии на древне-русское право, 1893).

²⁾ *Leist* Altarisches jus civile II, 232. Академічна промова *Н. Попова* О значенні германського и византийського впливів на русскую историческую жизнь в первые два в'ька ея развитія (Зап. М. сков. Унив. 1871, I) дуже поверхова й не може служити за провідника в цій справі.

³⁾ *Павловъ Сильванскій* Символизм въ древ. рус. правѣ (Ж. М. Н. Пр. 1905, VI).

В матеріальний зміст Руської Правди ми не будемо вдатися: наше завдання—лише загальний огляд джерела. Зазначимо лише, що Руська Правда дає багатий матеріал для суду про стан тодішнього суспільства, досить уже диференційованого за часів ширшої р давці (дружина, етерди, закупа, раби), а такж і про стан господарства. Особливої уваги заслуговують постанови Володимира Мономаха про відсотки на позичений капітал (Кар. 66—69), а також про полегкості для купців в кредитових справах (Кар. 45, 68, 69), що вказує на значний розвиток торгівлі. Обмеження лихварства й оборона закупа (Кар. 70, 71, 122) свідчать про демократичний напрям законодавства, хоча всім своїм змістом Руська Правда виявляє велику перевагу капіталістичної верстви над менше заможними, а тому й слабшими з правного боку шарами суспільства.

Головніші списки й видання Руської Правди¹⁾. Списків Руської Правди переховалося безліч: *Стровєв* рахував їх біля 300, а *Калачов* використав для свого збірного видання (1846 р) біля 50. Але всі списки, які ми маємо, є копіями з загублених оригіналів або копіями з копій, одні—ближчими до оригіналу, інші—дальшими. Не завжди давніший рукопис і є ближшим до оригіналу; може трапитися, що як раз новіший рукопис (як-от-Троїцький) більше відповідає оригіналу, ніж давніший (євентуально—Синодальний). Проте все ж, щоб вивчати Руську Правду, як слід, треба познайомитися принаймні з головнішими її списками та їх виданнями.

Отже найдавнішим списком (хоча не найліпшим) є *Синодальний* список, що знаходиться в Кормчій Московської Синодальної бібліотеки, писаний (як видно з передмови) наприкінці XIII ст. Виданий вперше в „Русских Достопамятностях“ 1815 р., цей список потім багато раз перевидавався. З кінця XIV ст. вважаємо списки: *Троїцький*—в збірці під назвою „Мѣрило праведное“ (Троїцько—Сергієвої лаври), *Пушкінський*—в збірці різних статей, що належала Мусину-Пушкінові (перший надруковано у Калачова 1847 р., другий—в „Русск. Достоп.“ 1848 р.) *Археологічний* списоків є два—обидва містяться в збірнику XV ст., що належить Археогр. Комісії: один вписаний в текст новг. літопису під 1016 р., а другий—повідь, межі ріжними статтями юридичного змісту; перший є зразком короткої редакції, другий—широкої. *Карамзинський* список відноситься приблизно до того ж часу; передрукований вперше з новгородського літопису у виданню Калачова, 1847. Трохи молодший (з кінця XV ст.) *Академічний* список, що знаходиться в новг. літ. Академії Наук; вперше виданий Шлецером 1767 р. Зовсім молодим є список кн. *Оболенського* (в Кормчій), що походить з полєв. XVII ст. Перше його видання—у Калачова, 1847 р.

¹⁾ Див. *Сергієвича* Русская Правда и ея списки. (Ж. М. Н. Пр. 1899, I, передруковано в другім виданню його лекцій).

Всі численні списки Руської Правди можна звести до кількох основних редакцій (фамілій). В огляді літератури були вже вказані різні спроби класифікації: найперша в них належить дорпатському професору *Е. Тобіну*, остання ж — проф. *В. Сергієвичу*. Власне кажучи, проф. Сергієвич взяв за основу класифікацію Тобіна, додавши до неї лише „середню“ редакцію (фамілію) Руської Правди; таким чином у нього вийшло три редакції (фамілії). Цю класифікацію можна визнати остаточною, бо вона вичерпує всі важливі особливості поєднаних списків (хоча середня редакція й не має самостійного наукового значіння).

До першої фамілії, згідно Сергієвичу, ми однесемо т. зв. „коротку“ редакцію Р. Пр., в складі 43 статей; вона є й найдавнішою (в оригіналі, а не в списках). Дотепер відомо чотирі списки цієї фамілії, що переховалися виключно в новгородських літописах. Типовим списком цієї фамілії можна вважати *Академічний*, хоча всі чотирі не рідняться між собою. До другої фамілії належить по-над 50 відомих нам списків, в складі 115—118 статей. З поміж них лише *Карамзинський* визначається деякими особливими додатками, здебільшого сторонніми для Руської Правди, а *Синодальний* — відмінним порядком статей; останні ж списки цієї фамілії рідняться між собою хіба помилками та заголовками (чим новіший список, тим більше в йому заголовків). За типовий список цієї, широкої редакції можна вважати *Троїцький*. Нарешті, до третьої фамілії належить „середня“ редакція Р. Правди, в складі 55 статей; всі списки цієї фамілії знаходяться в Кормчих (Мадачову їх відомо було всього два). Списки третьої фамілії що — до часу — найцінніші й самостійного наукового значіння не мають: це є скорочення широкої редакції. За типовий список для цієї фамілії можна вважати список *ки. Оболенського*.

По цей день ми маємо по-над 25 видань Руської Правди. Одні з них цілком відповідають своїм оригіналам, інші ж більш пристосовані до шкільних цілей. З видань першої категорії, щоб не спинятися на давніших, вкажемо на видання москов. проф. *Мрочек-Дроздовського*, 1885 р. (в „*Исследованиях в Русской Правдѣ*“), де Руська Правда надрукована по чотирьох списках (Рум'янцевський, Синодальний I, Чудовський II і Беляєвський). Видання другої категорії від першої відрізняються поділом тексту Руської Правди на статті, з нумерацією їх. Зараз є загально вживаним поділ, запропонований *Калачовим* в його збірнім виданню Руської Правди 1846 р. і потім окремим 1847 р., в чотирьох списках (Академ., Троїцьк., Карамз. і Оболенськ.). В своїм виданню під титулом *Русская Правда въ четырехъ редакціяхъ*, СПб. 1904, ¹⁾ проф. *Сергієвич* зробив спробу дати новий поділ на параграфи, з деякими особливими варіантами, але поки-що його спроба не

¹⁾ Тут видруковано три списки II: Архієпископський, Троїцький та ки. Оболенського.

прийнялася в науці. Зараз найбільшою й цілком заслуженою славою користується видання проф. Володимирського-Буданова (в Хрестоматії по історії руського права, в. I), що містить в собі Руську Правду в трьох списках: Алад., Карамз. та Синод. В примітках до тексту вказана література Руської Правди. Для студентів видання Володимирського-Буданова є найліпшим підручником, звичайно вживаним у всіх б. російських університетах. Карамзинський кодекс в Хрестоматії Володимирського-Буданова, з українським перекладом, 1895 р. був виданий (д-ром Левицьким) у Львові в ч. V Правничої Часописи й особно. На жаль, українська наука ще не має оригінального й науково доконаного видання Руської Правди.

V. Літописи.

Безперечно, літописи є найважливішою галуззю історичних джерел. Тут ми знаходимо чималий матеріал, що дотикає різних проявів життя даної країни. Звичайно—оскільки ми вагаємося про давні літописи—вони цікавляться найбільше справами церковними й князівськими, проте за браком архівальних джерел доводиться дорожити кожною дрібницею, що може випадково переховалася в них. На щастя, наші літописи не всі або принаймні не у всіх своїх частинах писані людьми духовними, а по друге, вони відзначаються більшою об'єктивністю (особливо в справах, що дотикають національної честі), а ніж усіякі інші, передовсім польські.

Ми маємо в своєму розпорядженню скільки категорій літописів різного часу й характеру. Одні з них стосуються давньої України—Руси (IX—XIII ст.), другі—Литви—Руси, треті—України—Руси пізніших часів (XIV—XVII)—в цілокупності або якоїсь певної місцевості чи інституції; нарешті, чимала кількість літописів, з мемуаристичним характером, займається виключно подіями козацької доби (XVI—XVIII ст.).

Материк Печерський належить властиво до агіографії, проте й історик не може обійти його своєю увагою, бо там є деякі відомості, що стосуються й історії. Цього вже досить, аби завести Материк до нашого огляду, але супроти того, що хронологічно Материк стикається з літописами, ми його поміщаємо проміж літописів.

§ 20. Давній літопис. Так ми будемо називати той кодекс, який дійшов до нас в двох редакціях: печерській 1118 р. і в дубіцькій 1116 р. (т. б. то в рукописах Іпат'євському і Лаврентієвському та споріднених з ними). Дослідження названого кодексу, розпочате в кінці XVIII ст., сплодило цілу літературу, так що це питання має вже не тільки свою історію, а й історіографію. До таких історіографічних праць про давній літопис належать: *Краткий обзоръ русскихъ временниковъ, находящихся въ библіотекахъ московскихъ и петербургскихъ, и общее понятіе о хронографяхъ* казанського проф.

Н. Іванова ¹⁾, *Первые труды по изучению начальной русской летописи* проф. А. Архангельскъ го ²⁾ I V гл. II т. кн. I *Опыта русской исторіографіи* проф. В. Іконні ова (с. 326—347). Можна вказати також ряд праць, присвячених розгляду окремих списків і видань дивнього літопису, а саме: цитована вище праця проф. Іванова, властиво перша її частина (ут розглянуто понад 70 літописних списків і збірників), *Библиографическій обзоръ русскихъ лѣтписей* Д. Полънова³⁾, його ж *О лѣтописяхъ, изданныхъ отъ Св. Синода* ⁴⁾, В. Перевошикова *О русскихъ лѣтписяхъ и лѣтописателяхъ по 1240 г.* ⁵⁾ (огляд рукописних і друкованих літописів до 1835 р.).

а). Дослідження давнього літопису. В дослідженню давнього літопису зазначалося п'ять діб, більш-менш послідовних, а саме:

1) Спроба А. Шлецера відновити первісний текст початкового літопису, дати „очищеного“ Нестора—початок XIX ст;

2) Розправи про справність і правдивість літопису (скептиків і позитивістів)—1820—1840 рр.;

3). Розправа про автора початкового літопису—Нестір чи Сильвестр? (Погодин, Бутков, Шевирев Кубарев, Казанський, Біларський, Шахматов, Богуславський, Костомаров, Срезневський—1840, 1860 рр. і XX ст.;

4). Розправи про оклад (і джерела) літопису (Сухомлінов, Б-стужев-Рюмін та інші.)—1857—1868 рр.;

5). Різправи про генезу літопису (Шахматов)—1890—1900 рр.,

1. А. Шлецера *Nestor, Russische Annalen, 1802—9, I—V* (московський переклад Язикова 1809—19, 3 т.). Автор мав під руками 12 друкованих та 9 рукописних літописів; з них зужито 13—15. Завдання автора—винайти „очищеного“ Нестора, літопис якого зіпсовано, на думку Шлецера, недотепними й темними переписчиками: Для досягнення своєї мети автор вживає трьох операцій: а) *Мала критика*, критика слів. Сюди входять такі запитання: „Чи Нестір писав дійсно? Чи йому належить таке то слово (або навіть і літера), такий-то рядок, таке-то ціле місце? Або переписчик через своє неумство, чи високодумство зіпсував це слово, вставив або викинув оцей рядок, не м'яц?“ Така критика переводиться вже після того, як автор, поділивши текст на невеличкі сегменти, із скількох списків склав збірний текст. в) *Граматичне чи історичне тлумачення*. „Що Нестір під цим розумів? Як розуміти такий-то вираз його? Мабуть, старий вживав слова й

¹⁾ Уч. Зап. Казан. унів. 1843, II—III.

²⁾ *ibid.* 1836 і окремо. Хоча Архангельський видав свою працю на 40 літ пізніше Іванова, однак обидва закінчують свої огляди 40 рр.

³⁾ Ж. М. Н. П. 1849, IX—XII.

⁴⁾ Зап. Акад. Наук 1864 IV С.-ПВ.

⁵⁾ Труд. Рос. Акад. ч. IV, 1841.

речення, які, з плином 700 літ не для кожного вже зрозумілі, бо слова виникають, цвітуть і зникають подібно як народи й держави. Або він говорить зрозумілими словами та двозначно; отже-яка могла бути при тім його думка?" с) *Вища критика*, чи крити а діл. „Чи правильна думка автора? Чи про історичну подію він повідає, чи про казкову? Чи статичне його міркування, чи воно подібне до чернетого й неправдиве?“ Тут автор розглядає факти в точки їх внутрішньої правдивости, порівнює вказівки літопису з жерлами візантійськими, західними, орієнтальними, провіряє археологічними даними.

Основна хиба Шлецера—у вихідній точці: не все літописець черпав з певних джерел, та й сам не був цілком безстороннім. Вартість праці Шлецера—в зразково методологічним дослідженні документу.

II. Шлецер виходив з думки, що давній літопис був цілком правдивий, ідеальний: недоречности внесено в його текст уже пізнішими неукми—перепищачами. Але можна виходити і з іншої точки: що вже з рух самого автора літопис вийшов далеким від укічності. На таку точку якраз і стали т. зв. *скептики*, на чолі з проф. московського університету *М. Каченовським* (1820 р.р.). Опорою для них служили досліди вченого *Нібура*, який довів баєшність початкової доби в історії Раму. „Чи такі ж тепер віки Раму, якими вони здавалися вченим до Нібура?“ запитує Каченовський і зауважує, що „треба сподіватися наглих змін в поняттях про події й на півночі в давно минулі часи“. Розкладаючи докази скептиків на три „справки“, прийняті в дослідях Каченовського, ми прийдемо до слідуєчих висновків відносно початкового літопису: ¹⁾

а) *Вислід критики („справки“) дипломатичної*: найдавніший сясок літопису походить з кінця XIV віку—він і пізній і ледве чи автентичний, бо різні списки, які ми маємо, не сходяться між собою;

в) *Вислід критики („справки“) історичної*: початковий літопис не відповідає духові часу й станові народу, історія якого ніби-то в оному вкладається. У всіх народів баєшна доба попереджує історичну; в нас вона тягнулася до прийняття християнства, та й після християнства Русь не зразу досягла того становища, яке їй приписується літописом за часів Оле-

¹⁾ Найголовніші праці, що сюди відносять: *М. Каченовського* О кожаных деньгах (Вѣст. Евр. 1827 і 1828; Уч. Зап. Москов. Ун. 1835); О скудости и сомнительности первого вѣка нашей истории (Вѣст. Евр. 1830); О Русской Правдѣ (ibid. 1829); О баснословномъ времени въ российской истории (Уч. Зап. Москов. Ун. 1833); *Скръпленна* О недостоверности древ. русск. истории и о ложности мнѣнія касательно древности русскихъ летописей (Сын Отеч. 1834, №№ 49—50, 184—207). Про скептиків див. дослід проф. В. *Лоннікова* Скептическая шарда в русской исторіографіи (Кіев. Ун. Изв. 1871).

га, Ігоря та Ярослава. Договори Русі з Греками—то є пізніша підробка, зроблена на підставі договорів Новгороду з Ганною або Смоленська з Рязкою; по суті речі зазначені договори—такі ж байки, як і про смерть Олега, помсту Ольги, білгородський кисіль... Чужоземні джерела почасті мовчать, з рештою ж суперечать тому, що знаходиться в літопису;

с) *Вислід критики* („справи“) *археологічної*: монета (гривни й куни), звичаї (привзвання князів), інститути (школи, кумпанії купців, віра—*werheld*), терміни (смерд—*smurd*, вляб), назви народів (Варяги—*Variri*, Ляхи—*Від Лешка I*, В. лохи)—передчасні відносно доби, коли мав жити Нестір.

Висновки з усіх трьох справок такі: з огляду на стан громадськості й культури. а також і на термінологію, давній літопис мід бути укладений хіба десь у XIII—XIV ст., яких часів сягає й найдавніший саркоф. його.

Головна хіба одні міркувань—зайвий скептицизм, опертій почасти на браку відомостей (як на той час), почасти на непорозуміннях. Ще ж торкається останнього твердження скептиків—про час походження давнього літопису, то воно є анахроністичним; після Татарського погрому стан громадськості й культури на Русі був далеко гіршим, ніж до того, і як що літопис через зазначені причини не мід бути складеним до Татарського погрому, то ще менше підстав сподіватися, щоб він був складений десь в XII—XIV ст. ¹⁾.

Негатив: о—критичне відношення скептиків до давнього літопису („Нестора“) викликало реакцію, наслідком якої були праці Погодина й Буткова.

М. П. *Модин Несторъ, ист. фико-критическое разсужденіе о началъ русскихъ летописей.* М.-ва, 1836; друге вид. 1839.

П. Бутков. *Оборона летописи русской, Несторовой, от наветта скептико еъ.* СПб. 1840.

Обидві занотовані вище праці взаємно доповнюють одна одну, почасти ж і зовсім сходяться в своєму змісті, хоча й підходять до свого головного завдання трохи з інших боків. Погодин ставить питання більш принципово і вживає найрізномірніших джерел—місцевих і чужоземних; Бутков здебільшого сперечається проти окремих положень скептиків (і в полеміці з ними часто зайво посилається на той ж літопис, якого ті не визнають за правдивий). По-за тим обидва дослідники уважно співяються над Нестором і тими можливостями, які були в його розпорядженню що-до історії, а та-

¹⁾ Рок 1910 в Тифлісі вийшла книга єпископа Кіріложа під титулом: „Культурная роль Иверии в истории Руса“. В своїх висновках автор взагалі сходиться зі скептикам, з тією відміною що, як грузинський патріот, він кладе в підвалину нашого давнього літопису, підробленого ніби наприкінці XIV ст., грузинський православний літопис *Картліс Цховреба* (див. нашу рец. в Изв. Одеськ. Вибл. Общ., год. 1-й).

кож вияснюють загальне культурне оточіння тодішнього часу: на їх думку, вони цілком відповідають тому, що знаходяться в „літопису Нестора“.

Праця А. Кубарева під титулом: „*Несторъ—первий писатель російской исторіи, церковной и гражданской*“, що видана 1842 року (Русск. Истор. Сбор. т. IV, кн. IV), по своєму змісту належить властиво до слідуючої категорії д слів—про авторство Нестора, але не в'яжеться з нею; позаяк хронологічно попереджує полеміку, розпочату пр ф. Казанським; тому про неї доведеться сказати тут декілька слів з'орема.

В названій праці Кубарів зупиняється над фактами, які стоять на перешкоді авторству Нестора. Тут перш за все дослідник зустрічається з відсутністю підпису автора ¹⁾, але радить не надавати цьому значіння, бо в давні часи ім'я автора не мало тієї ваги, якої не було потім. Далі дослідник оглядає ті підстави, якими звичайно підтримується думка про авторство Нестора (гл. III і IV), і, нарешті, (гл. VI і VII) змагається усунути суперечности, що виникають з порівняння оповідань, з одного боку, жителів Бориса й Гліба та Теодосія, а з другого—літопису. В результаті автор приходить до висновку, що всі означені ним суперечности можуть бути з'ясовані тільки різняцею в часі—як пізніші мовчазні (без застереження) поправки до раніше сказаного, відповідно лучшому ознайомленню з предметом. Остаточний висновок Кубарева—що Нестір *либонь* був автором літопису, в чому самого навіть дослідника упевнюють не об'єктивні факти, а внутрішні переконання. „Вѣроятно, Нестор есть сочинитель известной нам летописи, и ни внутреннее содержание оной, ни влияние сторонних отношений не сильны отнять у него сей чести. Но если вѣроятно, то слѣдует ли необходимо, что онъ и былъ?.. О важимся на поладнее, что остается намъ,—убѣждение“ ²⁾. Така аргументація властиво доводить хиткість позиції дослідника, який совісно вказав всі несприятливі для нього факти, але помирити їх з своєю вихідною точкою не зміг: як ті непокірні вихрі на голові юнака, вони лишаться сторчати наперевір всім заходам свого власника.

III. Майже до половини XIX ст. питання про автора початкового літопису звичайно (за винятком скептиків) вирішувалося на користь преп. Нестора. Ось підстави тому, найбільш повно вичислені у Погодіна (Op. cit.):

1) ім'я Нестора значиться в списку Хлебніківським та трьох, що були в розпорядженню Татищєва;

2) У Воскр. літ., при опису перенесення мощів Теодосія, читається: „азъ грѣшный, иже и летописание сѣ в то время писах“;

3) в Архівськiм збірнику XV ст. на полях проти тексту: „К нему же и азъ вридох худый“... приписано тією ж рукою: „Нестор“;

¹⁾ Надпис: „Черноризца... Нестора“ не у всіх списках є, отже в оригіналі його не було.

²⁾ Op. cit. с. 486.

4) в заголовку Іпатського списка читається: „Повѣсть временныхъ лѣтъ черноризца Θεодосѣева монастыря Печерскаго“; те ж і в Кенігсбергськѣм;

5) в листі Полікарпа печерського до Акіндана (1228 р.) при закінченні житєпису Аґапїта сказано: „якоже блаженный Несторъ в лѣтописцѣ написа о преподбныхъ отцѣхъ—о Даміанѣ, Іеремїи, Матееѣ и Исаакїи“; в житєпису св. Антонїя (Патерика) повторюється той же поклик: „вся си вписана суть житїя ихъ, аще и вкратцѣ“;

6) у того ж Полікарпа, в перелїку св. отцїв, що приходили молитися за свого товариша (Микиту), читається: „Несторъ, иже написа лѣтописецъ“;

7) моці Нестора здавна відомі під ім'ям Нестора—літописця;

8) в житєпису Нестора, що міститься в Патерику, читається: „По живе же лѣта довольна, труждаея в дѣлѣхъ лѣтописанїя и лѣта вѣчная поманая“; до Нестора ж відносяться й слова літопису: „Къ нему же (Теодосїю) и азъ прїидохъ, худый и недостойный рабъ, и прїять мя, лѣтъ ми суцю 17-ти отъ рожденїя моего“.

Не важаючи на всю видиму ґрунтовність доказів, що притягалися до справи про авторство Нестора, професор Москов. духов. акад. П. Казанський рішуче цьому заперечив, доводячи в цілому ряді статей, що автором початкового літопису Нестір не міг бути. Проти Казанського виступали в цій справі Бутков і Шевірев, Казанського ж підтримав проф. П. Вілярський.

П. Казанський, *Еще вопросъ о Несторѣ* (Временник 1849, I). Аргументацію автора можна розбити на три точки:

а) Насам-перед в справі з підписом проф. Казанський (в противність Кубареву) тримається того погляду, що відсутність підпису Нестора уже свідчить проти його авторства. В інших своїх творах Нестір не криється; так, в житєпису Теодосїя він згадує про те, що перед цим написав житєпис Бориса й Гліба, а тепер він порішив написати ще й інший: „сне на умѣ азъ грѣшныи Несторъ воспримъ“.

б) Відомости, які подає про себе несумнівний Нестір (як автор житєпису Теодосїя), суперечать тому, що каже про себе автор початкового ¹⁾ літопису. Ось що свідчать про себе автор літопису: „Θεодосѣви же живуцю в монастырѣ и правящю добродѣтельное житє и чернецкое правило и приймающе всякого приходящаго къ нему,—къ нему же и азъ прїидохъ худый и недостойный рабъ, и прїять мя, лѣтъ ми суцю 17 (тѣ рожденїя моего)²⁾“.

¹⁾ Термін „початковий літопис“ має свою історїю: до кінця минулого столїття він обнімав ту частину давнього літопису, яка приписувалася раніше Нестору (до 1110—1113 рр.); акад. Шахматов надав йому иншого змісту. Звичайно ми живимо цього терміну в старому його значінню (це шахматовськїй термінологїї це відповідає „Повісті временних літ“).

²⁾ Іпат. с. 149, по вид. 1908 р.

В похвалі Теодосію *ibid.* читаємо: „азъ грѣшний рабъ и ученикъ“. ¹⁾ А в життєпису Теодосія читаємо про автора—Нестора—зовсім инше: „Се бо елико же бывше о блаженнѣмъ велицѣмъ отцѣ нашемъ Θεодосіи испытовая слышахъ отъ древнихъ мене отецъ бывшихъ в то время, также вписахъ азъ грѣшний Несторъ, мнѣи всѣхъ в монастыри прѣблаженнаго отца Θεодосія; *пріятъ же быхъ в немъ препод. игуменомъ Стефаномъ, якоже отъ него и постриженъ быхъ* и мнишескія одежи сподобленъ, якоже и на діаконскій санъ отъ него возведенъ быхъ“. Висновок з наведених порівнянь може бути лише один: автор життєпису Теодосія (Нестір) і автор літопису—це дві цілком ріжні особи.

с) Є суперчі і в освітленню фактів з боку Нестора, як автора життєпису Теодосія, й невідомого літописця. Нестір, як постривженіє Стефана, в життєпису Теодосія осуджує виступ братії проти нього, удаючи справу так, ніби—то Стефан був обранцем самого Теодосія, тоді як літописець змагається виправдати вороже поступування братії відносно Стефана, звертаючи увагу на те, що і сам Теодосій не бажав бачити його в ігуменах, а Якова. В усьому літописного оповідання про життя Теодосія, крім того, помітно, що автор літопису змагається поправити Нестора, як учень преподобного.

II. *Казанскій „Дополненіє къ вопросу о Несторѣ“* (Времен. 1849, III). Як же тоді помирити свідцтво Патерика Печерського про те, що Нестір був літописцем?—З тих обставин, що Полікарп в питанні про заснування єпархій покликається на Ростовського літописця, а не на Нестора; що Полікарп і Симон покликаються на загублений для нас життєпис преп. Антонія, не згадуючи про життєпис Теодосія; Полікарп говорить про літопис Нестора, але не згадує про самого Нестора, як автора життєписів свв. Бориса й Гліба та Теодосія,—проф. Казанський робить висновок, що під літописом, автором якого Полікарп вважає Нестора, розуміються життєписи Бориса й Гліба та Теодосія і, либень, ще окремі записки про початок монастиря Печерського і про славетних подвижників, що в йому перебували.

II. *Бутковъ Разборъ статьи проф. Казанскаго: „Еще вопросъ о Несторѣ“* (Соврем. 1850, IX). Автор змагається погодити вказівки життєпису Теодосія й літопису в той спосіб, що Нестір за Теодосія „виконував іспит“ („искус“), а за Стефана був пострижений, й що слово „ученикъ“ в літопису вжите не в буквальному, а в загальному значінню (але в життєпису: „*пріятъ же быхъ въ онь препод. игуменомъ Стефаномъ*“, а в літопису: „къ нему же и азъ *пріидохъ и пріятъ мя*“—Теодосій). Що—до незгоди між літописним оповіданням про Теодосія та його життєписом, то її Бутков сподівається погодити припущенням, що автор літопису, не *поправляє* життєпис, а

³⁾ *ibid.* 204.

сборочує його (відкіль же тоді суперечка?), випад же з Яковом вважає пізнішою вставкою (на якій підставі?).

З приводу суперечок, які повстають відносно Нестора, автор запитує, чи не було двох Несторів—літописців? але відп. відає на це запитання негативно: справді, було два Нестори в Печерському монастирі, але один був літописець, другий же—неписьменний. „Літописець“, зрозуміло, в звичайнім значінню, а не в тім, якого надає цьому слову проф. Казанський: літописець—не монастирські жителі, позбавлені хронології.

II. *Казанський Розборъ отвѣта г. Буткова на новый вопросъ о Несторѣ* (Отеч. Зап. 1851, 1). Автор настоює на тім, що суперечки рівнобіжних місць в літопису й житєпису Теодосія остільки помітні, що погодити їх де-якими припущеннями Буткова неможливо. Крім раніш зазначених, він наводить ще й нові, які торкаються часу збудування монастиря, числа ченців при вступі Варлаама в керування монастирем, вибору наступника Теодосієві (випадок з Яковом—не вставка) і обставин його смерті. Дослідник притягує для порівняння ще й житєпис Бориса й Гліба, написаний Нестором, і знаходить великі суперечки між ним та вказівками літопису, віби-то Несторового ж. Ось вони:

Житєпис:

Борис одержує Володимирську (на Клязьмі) волость від Володимира;

Святополк, довідавшись про смерть Володимира, з'являється в Київ і поїдає великокиязівський стіл;

Гліб тікає з Києва на північ в кораблі;

Борис, полишений в шатрі непри- томним, втікає, але вбивці позбавляють його життя;

Відкриття мощів Бориса й Гліба відбулося в старій церкві.

Літопис:

Борис одержує Ростов і то по смерті В'ячеслава;

Святополк був в Києві під час смерті Володимира;

Гліб не знає про смерть батька й не був тоді в Києві;

Бориса пораненого везуть на возі і вже дорогою вбивають;

Відкриття мощів Бориса й Гліба відбулося в новій церкві, по перенесенні.

Висновок дослідника: як що Нестір був автором житєпису Бориса й Гліба (а це не підлягає сумніву), то він не є автором літопису.

Стаття Казанського під титулом: *Критическій разборъ свидѣтельствъ Патерика Печерскаго о лѣтописи Нестора* (Времен. 1850, VII), як і *Замѣчанія на „Критическій разборъ свидѣтельствъ Патерика Печерскаго о лѣтописи Нестора“ С. Шесирева* (Соврем. 1851, X) в справі літопису дають мало. Зазначимо лише, що проф. Казанський в названій праці

погоджується рахувати Нестора автором монастирського літопису, складачем же давнього літопису міг бути Сильвестр.

П. Казанській *Об'ясненіє нѣкоторыхъ недоумѣній касательно лѣтописи Нестора* (Времен. 1852, XIII). Автор звертає увагу, що в літописі заведено житєпис Бориса й Гліба не в редакції Нестора (як би слід було сподіватися при його авторстві), а ченця Якова, ймовірного автора також „Похвали“ Володимирові й Ользі. Біографічними відомостями про цього Якова й вичерпується дальніший зміст розвідки Казанського.

Негативні висновки відносно Нестора, як автора „початкового“ літопису, підтримав проф. *П. Білярський* в розвідці: *Замѣчанія о языкѣ Сказанія о свв. Бористѣ и Глѣбѣ, приписываемаго Нестору, сравнительно съ языкомъ лѣтописи*¹⁾. Зробивши деякі рівноставлення що-до вживання слів в літопису й житєпису, Білярський приходить до висновку, що „автор житєпису не одна й та сама особа, що й літописець“.

Після заперечень Казанського й Білярського врятувати літописний авторитет Нестора можна було б хіба якимись героїчними засобами. На такий ризикований шлях вступив *Н. Володимирський*, автор розвідки—*Нѣсколько слов о Прологѣ и нѣсколько литературныхъ вопросовъ изъ древнѣйшей эпохи нашего просвѣщенія*²⁾. Володимирський позбавив преп. Нестора авторства що-до житєпису свв. Бориса й Гліба, аби можна було приписати йому літопис: житєпис може склав якийсь инший Нестір. Однак накопиченням одного припущення на друге трудно оборонити авторство преп. Нестора відносно літопису.

Останніми часами поновився інтерес до Нестора: маємо на увазі праці акад. *Шахматова* й *С. Вугославського*.

Питання про авторство препод. Нестора (що-до літопису) Шахматів порушував в кількох своїх працях, напр. в „Разысканіяхъ о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ“ (1908), в „Предисловіи къ Начальному Кіевскому своду и Несторовой лѣтописи“³⁾ та инших, але спеціально цьому питанню шановний академік присвятив розвідку під титулом: *Несторъ лѣтописецъ*, в збірнику на честь Ів. Франка, 1916 р.⁴⁾ Обминаючи, по своїй звичці, літературу предмета, Шахматів в цій своїй розвідці повторює власне ті самі аргументи, які виставлялися прибічниками Нестора в 40 роках (і так ґрунтовно були повалені проф. Казанським), додаючи до них де які лише свої міркування. Головних аргументів в нього два: а) ім'я

1) Зап. Петерб. Акад. Наук 1862, т. II, кн. 2.

2) Уч. Зап. Казанск. Унив. 1875, V.

3) Изв. Отд. р. яз. и сл. 1909, т. XIII, кн. I.

4) Привіт Іванові Франкові в сороколїтє його письменської праці, Львів, с. 31—53.

Нестора або тільки „черноризца Феодосієва монастиря Печерського“ читається в заголовку де-яких списків „Повісти віремених літ“ і в) Патерик Києво-Печерський уважає Нестора за літописця. Шахматів знаходить навіть можливим звести обидва ці аргументи до одного, а саме: що в XIII ст. існували якесь списки літопису з ім'ям Нестора, що чало привід Полікаршові, основоположнику Патерика, назвати Нестора літописцем¹⁾. До цього висновку ш. автор дійшов звичайним своїм методом, зробивши скільки довільних припущень, одно понад друге, і останнє обернувши в рішучий аргумент.²⁾ Насправді ж справа уявляється багато простішою: як би в найдавніших списках літопису стояло ім'я Нестора або хоч була якась вказівка на належність автора до ченців Печерського монастиря, то безперечно, цей напис перейшов би і в усі інші списки, тим паче що Хлебниківський список зходить до того ж архетипу, що Іпатський та Погодинський, в яких жадних додатків до звичайного заголовку „Повісти“ немає. Що ж до свідств Печерського Патерика, то в найдавнішій редакції, яку ми маємо — Арсенієвій, від 1406 р. (а відділ і в усіх інших), преп. Нестора названо літописцем лише в двох місцях: в оповіданні про Микиту затворника та в оповіданні про Агапіта; в першій Касіяновій редакції (1460 р.) їх уже більше (Похвала Теодосію складена немов би від імени Нестора: „азъ же... рабъ и ученикъ его Несторъ“; „молися за ны и за мя, раба твоего Нестора“), а в Касіяновій другій — ще більше (Несторові в заголовку приписується оповідання про відкриття мощів преп. Теодосія, оповідання про початок Печерського монастиря складено немов би ім³⁾). Очевидна річ, що тут ми маємо діло з поступовним наростанням традиції про Нестора, а не з реальними фактами, які ближше було знати тим, хто жив раніше, а ніж пізнішим письменникам. Та й сам Шахматів не припускає, щоб жи-

¹⁾ Літописецъ Несторъ, с. 44.

²⁾ „Мы не имѣемъ основанія предполагать, чтобы составитель Хлебниковскаго списка внесъ имя Нестора подъ вліяніемъ Кассіановой редакціи Патерика; такое основаніе было бы слишкомъ спорнымъ и мало убѣдительнымъ. Скорѣе передъ нами указаніе на исправленіе Хлебниковскаго списка по какому-то другому древнему списку... И такъ, передъ нами два факта (уже не припущенія!), ведущихъ къ глубокой древности: во-первыхъ, свѣдѣтельство Поликарпа о томъ, що извѣстный ему літописецъ, тождественный съ Повѣстью віременихъ літъ, составленъ Несторомъ; во-вторыхъ, наличность старыхъ списковъ (не позже XV в.) Повѣсти вір. літъ съ именемъ Нестора въ ихъ заглавіи. Возможно, что и Поликарпъ основалъ свое сообщеніе о літописцѣ Несторѣ на спискѣ, содержащемъ имя Нестора въ заглавіи. Въ такомъ случаѣ передъ нами былъ бы слѣдующій одинъ фактъ: наличность въ XIII в. списка Повѣсти вір. літъ, озаглавленнаго именемъ Нестора“ (44). На останнімъ припущенню і збудована вся аргументація автора.

³⁾ Вугославскій Къ вопросу о характерѣ и объемѣ литератур. дѣятельности препод. Нестора, с. 93.

тепис Теодосія й оповідання про початок Печерського монастиря справді належали Несторові.¹⁾ Отже лишаються тільки псевідки Полікарпа в житписях свв. Микити й Агапіта, які могли з'явитися або тим же шляхом, що й додатки Касіянових редакцій (творів Полікарпа ми не маємо в оригінал!), або спіраючись на пізнішу традицію про Нестора,—отже в тім і другім випадку вони не мають обов'язкового значіння. Що тут не було третьої можливості—безперечного факта Несторового літописання, це доводили досить переконуюче дослідники старшої генерації, а в наші часи, трохи з иншого погляду, довів С. А. Бугославський.

Праця Бугославського *Къ вопросу о характеръ и объёмъ литературной дятельности препод. Нестора* (Петроград, 1915) оперта на стараннім вивченню й дослідженню (по багатьох списках) передовсім тих творів препод. Нестора, які йому безперечно належать, а саме: „Житія преп. Феодосія“ та „Чтенія о житія и погубленія... свв. Бориса и Глѣба“. Спостереження Бугославського над методами літературної праці Нестора й стилем його творів приводять дослідника до висновку, що Нестір є „талантливий писатель агіографъ, съ устойчивой, а въ своей совокупности, характерной для него одного техникой литературного письма, по которой не трудно его распознать такъ же, как не трудно узнать современного намъ хотя бы Л. Андреева по стилю его драматическихъ произведеній или же композитора по совокупности его мелодическихъ, а особенно гармоническихъ построений“²⁾. Порівнюючи з цими висновками инші твори, приписувані Несторові, як літописцеві чи редакторові давнього літопису,³⁾ Бугославський не тільки не знаходить в них знайомих йому прийомів і прикмет Несторової літературної маніри, а навпаки—констатує инші, їм противні. В наслідок зазначеного, дослідник приходить до висновку, що ні вся Повість віминних літ, ні одна зі складових її частин (напр., киево-печерський літопис), ні продовження упереджуючої Повість збірки („свода“), ні зрештою єдина лише редакторська праця—не належать Несторові. Словем, преп. Нестір не має жадного, хоча б найменшого відношення до літопису.

¹⁾ Літописець Нестеръ, с. 45.

²⁾ Ор. cit. с. 56. Між иншим, автор ще—до Нестора зазначає: уникання власних імен і фактичних подробиць, обробку сюжетів у світлі візантійської агіографічної літератури, нахил до художче-побутових картин і сцен,—самопраниження, повторення певних фраз, висловів і цілих уривків („лѣпо“, „нелѣпо“ „пойдемъ на исповѣданіе“ etc.), пристрась до порівнянь, уподоблень, риторичні зврати до читача etc.

³⁾ Оповідання „Чего ради прѣзвася Печерської монастырь“, Слово про перших черноризців печерських, Слово про віднайдення й перенесення мощів преп. Теодосія, нарешті, Повість віминних літ в її цілости.

Приймаючи на увагу все, що було сказано старшою генерацією дослідників в справі авторства Нестора що—до літопису (головно ж проф. Казанським), з тими висновками, до яких прийшов останній дослідник, мусимо визнати за безперечний факт, що справді преп. Нестір не має відношення до нашого літопису.

В історії даного питання була зроблена ще одна спроба—приписати авторство (евентуально—редакторство) ігуменові Михайлівського Видубицького монастиря *Сильвестрові*. Ці спроби належали *Костомарову* й *Срезневському* (акад. Шахматів приписує Сильвестрові лише позверховну редакцію 1116 р., після ґрунтовної Несторової 1110—1113 рр.). Про Срезневського мова буде на яншому місці, а про Костомарова де—кілька слів скажемо ось тут.

Року 1861 в Петрограді вийшли *Лекції по руской исторіи*, ч. I відомого історика й професора *М. Костомарова*, присвячені огляду джерел; там є де-що й про давній літопис Костомарів, з огляду на уваги проф. Казанського, відмовляє в авторстві Несторові, відносячи його на карб ігумена Видубицького монастиря Сильвестра, який розписався під 1110 р. (Лавр. кодекс): „ігумень Сильвестръ св. Михаила написахъ книги си лѣтописецъ, надѣяся отъ Бога милость пріяти, при кн. Володимирѣ, княжащю ему Киевѣ, а мнѣ въ то время игуменящю у св. Михаила, в 6624, индикта 9 лѣта; а иже чететь книги сія, то буди ми в молитвахъ“. Сильвестр свідчить, що 1116 р. він „написав“ літопис. Термін „написав“ може визначати не тільки списування, а й авторство. Запевне, він у данім місці є з'ужитий в останньому розумінню, бо така поважна особа, як Видубицький ігумен, мала всі засоби для того, аби скласти літопис: простого списування було б для неї замало. Що ж торкається Нестора, то він був лише автором частини монастирських записок. „Повість временних літ“ саме й складається—з властивої повісти (до 1043 р.) і Печерського літопису (писаного в певній часті Нестором), зі вставками поодиноких епізодів та переказів.

IV. З кінця 40-х років минулого століття починають з'являтися праці, присвячені детальному аналізу літопису (переважно складу його), зачіпаючи з'окрема й де-які убічні питання, напр., про автора літопису. Сюди належать:

М. Сухомялиновъ, О древней русской лѣтописи, какъ памятникъ литературы ¹⁾. На думку дослідника, єдність, якою відзначається давній літопис, свідчить про те, що автором його була одна особа, а саме—Нестір. Проте преп. Нестір не був першим літописцем: уже до нього в різних місцевостях Руси люди письменні вели короткі літописи, сліди яких помітні і в компіляції Нестора (відносно подій X—XI вв.). Були навіть

¹⁾ Уч. Зап. II отд. Ак. Наук 1856, III.

епроби літопису докладного, що оловідав про події в певнім зв'язку, як, напр., Якимовий літопис. Що ж до форми наших літописів, то вона наближається скорше до форми західно—європейських анналів, ніж візантійських хронік, хоча автор літопису (переважно в пізніх його частинах) користується візантійськими хроніками. Замітки на великодних таблицях, які ввійшли в аннали, робилися і в нас. Для прикладу автор наводить таку великодню таблицю, що знаходиться в рукопису Синодальної бібліотеки, з XIV ст.¹⁾ Подібні замітки з'явилися на Русі—треба гадати—незалежно від чужоземних впливів.—Дальніша частина розправи Сухомлінова присвячена аналізу літописних джерел, характеристиці мови й світогляду літописця.

Аналізу джерел давнього літописця присвячена й розвідка Сухомлінова *О преданіяхъ древней русской летописи*²⁾. Автор, між иншим, порівнює наші літописні перекази з переказами споріднених народів.

Біля 60-х років було написано й статті *I. Срезневського*, почастя надруковані тоді ж в Зап. Акад. Наук (1862, II), а решту їх було видруковано вже 1913 р.³⁾ Для нас особливо цікаві його статті під заголовками: *Были ли на Руси летописи въ X в? Содержаніе русских летописей X в. і Соображенія по вопросу, когда и кѣмъ написана Повѣсть временныхъ лѣтъ?* Автор гадає, що на Русі вже за часів Ігоря та Св'ятослава велся літописні замітки, але не по роках від створення світу, а по князівствах: від Ігоря до Св'ятослава, від Св'ятослава до Ярополка, від Ярополка до Володимира (див. літописну таблицю під 852 р.). Коли пізніший літописець почав встановляти роки від створення світу, то наробив помилок. Літ писів ветарину було багацько, що писалися по різних місцях—тому готові їх списки різняться й повнотою фактів, і своїм викладом, і хронологією. Давнішими літописцями могли бути люди переважно духовні (церковна хронологія), з рештою ж—світські (бракує відомостей про початок християнства). Так званий початковий літопис є збірка („евод“), уложена біля 111 року. В складанні цієї збірки приймали участь бодай три особи: преп. *Нестір* (1091 р.—відкриття мощів св. Теодосія), священник *Василь* (поді 1096—7 р.р.) та ігумен *Сильвестр* (його підпис). Остаточним редактором Срезневський годен визнати Сильвестра.

¹⁾ К. *Вестужев—Рюмін* (О составѣ русск. лѣт., с. 40) і Н. *Маркевич* (О лѣтоп. I, с. 50) згідні вважати цю таблицю за витяг з літопису. *I. Хрущов* в праці „*О древ.—рус. историч. сказаніяхъ и новѣстьяхъ*“ (К. 1878) видрукував цілу низку подібних витягів зі збірки молитовного змісту кінця XV ст.

²⁾ Основа, 1861, IV.

³⁾ Изв. Отд. русск. яз. I.

1868 р. вийшов у свій великий дослід проф. М. Бестужева-Рюміна під назвою: *О составъ рускиихъ летописей*¹⁾. Це є мовом би підрахунок вьому, що було зроблено в справі літопису (давнього) попередю, з додатком спостережень і поглядів самого автора. Власна позиція Бестужева—Рюміна в справі т. зв. Початкового й дальніших частин літописузначається тим, що він визнає широкую децентралізацію літописних джерел. Замітки й оповідання про події, які відносяться—скажемо—до Новгороду Чернігівщини або Волині, він числять взятими з літописів цих країн. Таким чином, напр., звістка про сувору розправу Ярослава з новгородською дружиною вважається запозиченою з новгородського літопису, бій Мстислава з Редедюю вєсозьбим і заснування церкви в Тмутаракані—з тмутараканського, смерть Мстислава Володимировича—з чернігівського, преставлення єпископа володимирського Стефана—з волинського й т. д. Це вже занадто. Як що припустити, що літопис укладався в якомусь з поважніших монастирів—чи Печерському, чи Видубицькому, то в такій децентралізації джерел немає потреби: туди заносилися відомості з різних країн прочанами та кандидатами на ченці²⁾.—В складі літопису Бестужев—Рюмін відриває короткі записки й окремі оповідання („сказанія“) й так перебірає джерела, що літопис здається скорше подібним до архіву, ніж до суцільного літературного утвору.

До свого дослідю автор приклав виїмки з пізніших літописних збірок та хронік, гадаючи, що складачі Іпатського, Лаврентієвого й подібних ім кодексів не використали всіх джерел або бодай вьсього матеріялу відомих ім джерел.

Оригінальну думку в справі джерел початкового літопису висловив Н. Ламбін. В цілому ряді статей, друкованих переважно в Жур. М. Н. Провєщєнія за 1870 роки³⁾, він змагається довести, ніби в Києві ще до Володимира Св'ятого істувала церковна грецька місія, з своїм архівом, між нею та Царьгородом провадилися жваві зносєни шляхом писаних ре-

1) Лїтописьъ занятой Археогрѣфич. Комиссїи, т. IV.

2) Де-яким корективом, а почасти й доповненням до праці Б.—Рюміна може служити розвідка Е. Замисловського *Къ вопросу о составѣ Повѣсти временныхъ лѣтъ* (Ж. М. Н. П. 1889, V). Переглядаючи звітки про преставлення й преставлення руських єрархів, автор натрапив на гаду, що вони могли бути виїняті з старовинних записів, які велєся при катедрах, головним чином в Києві та Новгороді. Це дає йому підставу зменшити кількість фактів, які на думку Б.—Рюміна, були виїби—то запозичєні складачем Повісти з локальних джерел. До записів про єрархів слід би долучити ще й дати народження та смерти князів, що могли бути вписані в синодики, особливо так поважного монастиря, як Печерський.

3) Дїйствительно ли походъ Олега на Царьгород—сказка? (Ж. М. Н. П. 1873, VII); Источники лїтописнаго сказанїя о происхожденїи Руси (тамєж

лий, черновиками котрих потім скористувався преп. Нестір, а біловиками—Константин Порфірорідний. Шерше предположення з певним обмеженням ще можна б прийняти, бо воно пояснює нам походження де-яких історичних заміток з X в.; що ж до певних реліцій, то це твердження в ділком довільним: літописне оповідання про варязьких князів, в супереч Ламбіну, зовсім не ґрунтується на реліцію, а відомости Константина Порфірорідного про Україну—Русь напевне запозичені не з цього джерела, бо їм якраз саме й бракує релігійно—церковного елементу (чим найбільш вусіда цікавитися грецька церковна місія в Києві). Інші докази Ламбіна також не переконуючі.

1883 року в Записках Одеського університету (т. XXXVI) видруковано працю проф. *Н. Маркевича О літописяхъ. Изъ лекцій по русской исторіографіи*. При багатстві фактичного матеріалу, вона не дає ні нових положень, ні оригінальних висновків і була, очевидно, викликана потребами учебногo характеру (підручник для студентів).

Року 1914 в Одесі з'явилася невеличка, але зразкове з методологічного погляду написана розвідка місцевого професора *М. Біціллі* під титулом: *Западное вліяніе на Руси и начальная літопись*. До остатнього часу гадали, що західні впливи відбувалися в нас лише в царині права, питання ж про західний вплив на давній літопис навіть не здійснювалося, через засліплення дослідників візантійською оманю. Що правда, й Біціллі не вирішує цього питання в широкому масштабі: він вибрав лише один факт оповідання нашого літопису про хрещення Володимира¹⁾ й на цьому факті виявляє вплив не „Корсувської легенди“, постульованої акад. Шахматовим ad hoc, а Liber historiae Francorum—анальгія з Хьлєдвігом) та хроніки Титмара Мерзбургського, не настоюючи навіть на тім, щоб український літописець безпосередньо запозичався з них. „Щадо думать (каже дослідник), что нѣмецкія принцессы, бывшія замужемъ за Ярославичами, пріѣзжали на Русь не одиѣ, а съ собственными дворомъ, въ которомъ были, безъ сомнѣнія, и капелланы, и духовники. Въ этой же средѣ літописець и могъ познакомиться се сложившейся въ Саксоніи версіей о Владимирѣ, о его характерѣ, о вліяніи на него царевны Анны. Нѣтъ надобности непрѣменно думать, что онъ читалъ Титмара: онъ могъ въ данномъ случаѣ питаться слу-

1874, VI); О Тмутараканской Руси (тамож, 1874, I); Літописныя извѣстія о племенахъ черноморскихъ Славянъ: Уличи (тамож 1877, V); Источники Нестора о Славянахъ и др. народахъ, обитавшихъ въ Россіи во второй полв. IX і X в. (тамож, 1879, XII) та інші.

¹⁾ Принагідно автор торкається й призначення князів, гадаючи, чи не відбулося на цій легенді оповідання *Видутинда*, де британські послы також промовляють до князів: *terram latam et spatiosam et omnium rerum copia refertam vestrae mandant ditioni parere* (M. G. SS. III, 419; B. 21—22).

ками".¹⁾ Це ж і з легендою про Хльодвіга: „быть может, кто-нибудь из западных людей, живших при княжескомъ дворѣ, зналъ о его (літописця) работѣ и обратилъ его вниманіе на легенду о Хлодвигѣ".²⁾ Найбільше, на що наслідуються назв автор, це є припущення, що в українсько-руського літописця були помішники, які постачали його відповідними матеріалами. „Развѣ нельзя предположить, что літописецъ имѣлъ, такъ сказать, добровольныхъ сотрудниковъ, доставлявшихъ ему тѣ или другіе матеріалы?"³⁾ Щоб оперти свої висновки о можливо міцнішій ґрунт, автор притягає до справи вказівки про жваві зношення Київського Двору з Німеччиною, а також покликається на вплив німецького Заходу на українсько-руське право (відповідно дослідям проф. Васил'євського, Шенвіна, Суверова й Goetz—a).

Одмічаючи невеличку, з вузько-локальним фактичним змістом розвідку проф. Віцілі, як першу ластівку, що відкриває зв'язок нашого літопису із Заходом, можна тільки побажати, аби дослідник поширив поле своїх спостережень: чи немає в нашій літописі ще де-яких фактів, які б відбивали на собі західні впливи? Якщо наша псалтир з малюнками князівської родини могла опинитися де-небудь в Трирі⁴⁾ то, певне, й західні літописи зможуть шляхом попадати на Україну, а відоме, що наш давній літопис своїм характером і формою має більше споріднення з західними анналами, ніж з візантійськими хроніками. У всякому разі це є питання великого значіння, на яке наші дослідники мусять звернути як найпильнішу увагу.

V. Починаючи від 90-х років минулого століття, з'являються у великому числі розвідки й дослід азад. А. Шахматова, присвячені головним чином генезі літописних збірок, „зводів"⁵⁾. Результати цих окремих праць автор згодом звів до купи й видав 1908 р. під титлом: *Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ летописныхъ сводахъ*⁶⁾. Автор вивчив силу літописів, які він порівнює один з одним і на підставі дріб'язкового ана

1) Западное влияние на Русь, с. 21.

2) Тамож, с. 23.

3) Тамож., с. 22.

4) Див. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier—Codex Gertrudianus in Cividale,—Festschrift der Gesellschaft für nützliche Forschungen zu Trier 1901. Грушевський М. Київські мініятури при Трирській псалтирі (Зан. Наук. тов. ім. Шевченка у Льв. т. IX).

5) Начальномъ кієвскомъ літописномъ сводѣ (Чт. Москов. 1897, III), Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1897, VII, X); Начальный літописный сводъ и его источники (Юбил. Сбор. Миллера, 1900); Общерусскіе літописные своды XIV и XV вв. (Ж. М. Н. П. 1900, IX і X; 1901, XI); Исследование о Радзивилловской или Кенигсберской літописи та инші.

6) Літопись занятій Археогр. Ком. т. XX.

лізу приходять до висновку, що можливо встановити між ними певну наступність; зсробу реставрації первісних літописів і складових частин пізніших літописних збірок він і дає, як конечний вислід своїх багаторічних студій і пошукувань. Зокрема, в справі давнього літопису, Шахматів прийшов до слідуєчих висновків:

а) *Найдавніша літописна збірка* укладена в 1089—48 р.р., коли засновано Київську Софійську катедру. Ця збірка покладена в основу новгородського літописання (т. зв. другої редакції І Шовг. літопису, тобто всіх списків його, крім Синодального).

б) *Початковий літопис*; в основу його покладено новгородську редакцію найдавнішої літописної копіяції, до якої дописаві замітки про події 1043—1073 р.р. (що належали ігуменові Никону) і дальніші—до 1098 р. З огляду на докори по адресі Св'ятополка, Шахматів вважає місцем складання цієї збірки—Печерський монастир за ігуменства Івана. Цей „Початковий“ літопис в часті до 1074 р. покладено в основу Соф. Временика: в йому не було жадної позички з Амартола, жадного договору з Греками, не було повісти про Кирила й Мефодія, бракувало й деяких переказів, напр., про Обрів, про звичай східно—слав'янських племен, про подоріж ап. Андрея, про смерть Олега, Івана Кожемяку, білгородський киcіль та інших.

в) *Повість временних літ*; в основу її покладено Початковий літопис, доповнений оповіданням про пізніші події й виправлений відповідно норманській теорії автора. Сама Повість мала три еливе одночасові редакції: перша, що належала преи. Несторові, доходила до 1113 р. (смерть кн. Св'ятополка); ця редакція була перероблена 1116 р. ігуменом Сильвестром, який закінчив її 1110 роком (а розписався під 1116 р.); нарешті, 3-я 1118 р. Сильвестрова редакція була перероблена й доповнена записами пізніших подій якимось ченцем, що належав до Печерського монастиря й був близьким до кн. Мстислава Володимировича¹⁾. З названих трьох редакцій Несторова, прихильна до Св'ятополка, майже зникла зовсім; редакція Сильвестрова лягла в основу списків Лаврентієвого, Троїцького й споріднених (Радзивицького й Московсько-Академічного), а Києво-Печерська редакція 1118 р.—Іпатського й Хлебніківського. На підставі зроблених порівнянь, спостережень і рівноставлень, в приложенню до свого досліду автор подає текст можливої редакції, як він мусів виглядати первісно.

Праці акад. Шахматова відзначаються старанним дослідженням літописних текстів, новизною відправної точки, консеквентним переведенням

¹⁾ В справі редакції Повість, крім *Разысканий*, див. *Літописець Нестор* в „Привіті“ (збір в честь Ів. Франка), а також *Повість временних літ*, т. 1 (Вводная часть, текст, примічання).

порівнюючої методи, дотепністю доміслів, але його висновки не завжди спираються на міцне обґрунтування. Крім того, Шахматову можна закинути ще й те, що почувачи себе найкращим знавцем літописів, він вовсім не рахується з попередніми дослідями: *А. Шахматів* мовчазно обходять їх заперечення, виставляючи в своїм освітленні тези, здавалося б, його попередниками остаточно повалені. Це робить і його власні твердження до певної міри хиткими.

Списки давнього літопису. „Списком“ літопису називається текст, як він вийшов з рук першого складача. Коли ж хтось до цього тексту в різних місцях додасть певну кількість нового матеріалу або скоротить його, або змінить розпорядок матеріалу, або переробить стилістично, то відносно оригіналу новий документ буде називатися *редакцією*. Праця, в яку заведено скільки літописів, називається *збіркою* („свод“). Всі списки давнього літопису, які дійшли до нас, по суті є збірки, а як що їх порівнювати між собою, то одні можуть бути „списками“ (копіями), другі— „редакціями“, треті самостійними (відокремленки) „кодексами“, „збірками“. Так, списки давнього літопису, приблизно до 1115 р., в кодексах Іпатського та Лаврентієвого в порівнянні один з одним будуть редакціями, а кожний з цих списків уявляє собою збірку, компіляцію.

Можна вважати встановленим,¹⁾ що біля 1113 р. була укладена в Києві літописна збірка, в недовгий час зрадагована иншим автором. Позаяк є де які підстави рахувати, що оригінал складався в Печерських монастирі, а редагувався у Видубицькім (Сильвестром), то ми назвемо первісну збірку *Києво-Печерською*, а редакційну—*Сильвестровою*. Наступні автори, що укладали пізніші збірки, звичайно користувалися або першою, або другою редакцією, як що не брали за основу більш первісних збірок. Через те саме ми не маємо цілком окремих списків давнього літопису, а завжди в сукупності з тим або иншим продовженням.

1. Списки Києво-Печерської редакції.

а) Основним списком цієї редакції вважається *Іпатський*; так цей список названо від Іпатського Костромського монастиря, де його знайдено (зараз рукопис належать Петрогр. Акад. Наук). Списано його десь у середині XV в., либонь у Некові, з українсько-руського оригіналу. Збірник, в якому він знаходиться, складається з трьох частин: 1) давній літопис до 1113 р. включно; 2) Київський літопис 1113—1199 р. і 3) Галицько-волин-

¹⁾ *А. Шахматів*, дав. попередню прамітку. Автор гадає, що було три майже одночасні редакції: 1112, 1116 і 1118 рр.; однак існування останньої підпирається хиткими аргументами.

ський літопис 1201—1292 р.р. Іпатський літопис було видано скільки разів, останнє видання Археографіч. Комісії 1908 р.

б) *Хлебніківський* список, так названий по імені свого власника (зараз рукопис належить Петрогр. Публ. Бібл.). Спишено його в XVI ст. на Україні з того ж українсько-руського оригіналу, що й Іпатський, з деякими поправками з інших джерел. В останній своїй частині Хлебніківський список не має хронології, як не було її і в оригіналі (хронологія т. зв. Галицько-Волинського літопису вперше з'являється в Іпатському списку). Окремого видання Хлебніківського списку не існує: варіанти з нього додано до Іпатського літопису.¹⁾

в) *Густинський* список—в Густинському літопису, про який мова далі. Наближається до Хлебніківського.

2. Списки Сильвестрової редакції.

а) *Лаврентієвий* список; названий так по імені ченця Лаврентія, що списав його для суздальського князя Дмитра Константиновича, 1377 р. (належить Петрогр. Публ. Бібл.). Давніший літопис кінчається 1110 р., за чим слідує приписка Сильвестра. Останнє видання Археог. Ком. вийшло 1898 р.

б) *Троїцький* список; названий так по належності Троїцькій лаврі, відкіль його згодом передано Москов. Общ. істор. і древ. Згорів в 1812 р. Відомий лише з варіантів до недовіченого видання Лавр. літ. Чеботарьова й Черепанова, а також до історії Карамзина (все, що лишилося від Троїцького списку, передруковано Пресняковим в XVIII т. П. С. Р. Л.). Троїцький список майже тотожний Лаврентієвому.

в) *Радзивіловий* список—по ім'ю власника, або *Кенігберзький*—по ім'ю міста, де згодом переховувався²⁾. Списаний вістав у другій половині XV в., либонь, у Смоленщині, з ілюстрованого оригіналу й сам ряєно ілюстрований. Від Білорусів цей список попав до рук Станіслава Зеновича; від нього дістався В. Радзивілу, а Радзивіл подарував його Кенігберзькій бібліотеці (1671 р.). Довідавшись, що в Кенігбергу переховується така дорогоцінність, Петро I звелів зняти з неї копію, а по взяттю Кенігберга руським військом 1761 р., й самий оригінал був перевезений до Петербургу (належить Петрогр. Публ. Бібл.). Радзивіловий список складається з двох

¹⁾ Списки *Погодинський*, *Смолаївський*, *Краківський* та інші вважаються звичайними копіями Хлебніківського.

²⁾ Про нього див. *Шахматова* Исследование о Радзивиловской или Кенігберзькой летописи, 1902.

частин: 1) давній літопис, з припискою Сильвестра, і 2) суздальський літопис 1111—1206 р.. По тексту він ближчий до Московсько-Академічного, ніж до Лавр.

д) *Московсько-Академічний* список; названий так по належності Московській Духовній Академії. Рукопис з другої полов. XV в., до 1206 р. списаний зі смоленського оригіналу, спільного й для Радзівілового літопису; кінчається 1419 р. Окремого видання в частині до 1206 р. Московсько-Академічний список не має, тільки варіанти з нього додаються до Лавр. літопису.

Позитивний виклад про давній літопис: його склад, жерела, характер.

Після того, що було говорено про давній літопис в історіографічному огляді, можна тут обмежитися лише загальними увагами по суті речі, не вдаючись до дрібниць і за аргументацією відсилаючи до згаданих праць і нашого попереднього викладу.

Насамперед не підлягає найменшому сумніву, що давній літопис не є первісною збіркою, а *збіркою збірок*. Сучасник почувався на протязі всього літописного викладу, доказом чого можуть служити, напр., такі місця:

1) в оповіданні про дань Хозарам (перед 852 р.) є примітка: „володють бо Хозари Русьстия князи и до днешняго дне¹⁾ (після погрому Хазарів за часів Святослава, 968 р., а особливо з печенівською завірюхою кінця X в., Хозарія для українсько-руських князів уже перестала існувати);

2) про дань Новгородців Києву, нападена на них Олегом, в первісній редакції (Никонів. літ.) було сказано: „еже и нынѣ дають“, що пізніший редактор змінив на: „еже до смерти Ярослави даеше Варягом“; ²⁾

3) про Радимичів говориться, що вони „платять дань Руси и повозъ везуть и до сего дне“; ³⁾ тоді як від часів Ярослава Радимичі платили вже дань не Русі, а Чернігову;

4) спомини про Ольгу належать також до часів, не далеких від її смерті: „и ловища ея суть по всей земли, и знаменія и мѣста и погосты; и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни; и по Дѣбру перевѣнща и по Деснѣ, и есть село ея Ольжичи и до сего дни“; ⁴⁾

5) про могилу Олега Святославича від 977 р. говориться, що „есть могила его и до сего дне у Вручого“ (годі як року 1044 її було розкопано й кости князя перевезено до Києва ⁵⁾);

¹⁾ Лват. с. 12, по вид. 1908 р. (П. С. Р. Л. т. II).

²⁾ Іпат. с. 17. ³⁾ *ibid* с. 71. ⁴⁾ *ibid* с. 49.

⁵⁾ *ibid*. с. 63 Між иншим, на цей факт *Шахматів* спірається, доводячи, що найдавніша літописна збірка була укладена десь біля 1040 р. (в зв'язку з заснуванням Софійської катедри).—Разысканія, с. 415.

6) про Всеслава Полоцького літописець під 1044 р. посвідчує, що він родився з раною на голові, „еже носить Всеславъ и до сего дне на собі“ (а він помер 1110 р.);

7) під 1065 р. літописець згадує про дитячого виродка, якого рабаки витягли неводом, „егоже позоръвахомъ и до вечера“¹⁾;

8) в оповіданню про Ісаака печерського чиягасмо: „и ина многа повѣдаху о немъ, а другому и самовидци быхомъ“²⁾;

9) про відкриття мощів св. Теодосія (1091 р.) оповідач „не служомъ слышавъ, а самъ о семъ начальникъ“ (і самовидець)³⁾;

10) під час мору на люлях 1092 р. прол вці корет (домовин) казали авторові яко „продахомъ коретъ отъ Филипова дня до мисовусецъ 7 тысящъ“⁴⁾;

11) року 1096 Половці заскочили Печерський монастир, несподівано „намъ сущамъ по ибѣнямъ, почывающимъ по заутрени“.

Раз ми чуємо на протязі скількох століть голос сучасника, то очевидно, що було не один, а скілька літописців, навіть як що й припустити, що де-які з наведених фактів вийнято з явихось записок. Зробивши з цього вихідну точку й приймаючи на увагу де-які інші факти й спостереження (з літератури предмету) можна викобіювати такі частини в давнім літопису:

а) Літопис від початку (київські брати) до осаження Олега в Києві („отсюду начнемъ и лѣта положимъ“). Пізніша, розширена й оброблена з погляду норманіста, редакція цього літопису прибрала назву „Повісти временних літ“.

б) Друга редакція давнього літопису закінчувалася, либонь, смертю Св'ятослава (+972), з огляду на аргумент, вказаний І. Срезневським (таблиця 832 р.), а також і на закінчення: „и бысть всѣхъ лѣтъ княженія Святослава лѣтъ 20 и 8.—Нача княжити Ярополкъ“.

в) Третя редакція мала закінчитися біля 1040 р. з огляду на аргументи, вказані А. Шахматовим (покладена в основу новгородської збірки XI в. і зв'язана з заснуванням Київської Софійської катедри). Позаяк ця редакція має стосунок до Софійської катедри, то її можна назвати *Софійською*.

г) Четверта редакція складена біля 1093 р. в Києво-Печерським монастирі⁵⁾ з додатками новгородського походження (про Рюрика з братами). Мабуть, автором цієї редакції заведені до літопису й оповідання про по-

¹⁾ Іпат. с. 153. ²⁾ *ibid.* с. 187. ³⁾ *ibid.* с. 201. ⁴⁾ *ibid.* с. 206.

⁵⁾ В однім списку, що був в руках В. Татищева, після слова „о казнях божіих“, вміщеного за описом сумних подій 1093 р., стояло „аминь“ (Історія Росейская I, с. 53—4; с. 151, прим. 309).

чаткову добу в історії Печерського монастиря, виїняті з монастирських записок¹⁾.

е) П'ята редакція давнього літопису складена в тому ж монастирі десь біля 1113 р. (оповідаючи про Бориса й Гліба, автор не згадує перенесення їх мощів, що сталося 1115 р.) і була накреслена до смерті Святополка (1113 р.), як то показує таблиця під 852 р.²⁾ Авторіві ціі, другої печерської редакції, крім вказаної таблиці і встановлення хронології від початку царювання Михаїла,³⁾ належать: географічно-етнографічний начерк, деякі легенди (про ап Андрея, помсту Ольги, Івана Кожемяку й инш.), виїмки з чужоземних джерел, договори з Греками та инш.⁴⁾ Досконально зазначити, що саме належить в давнім літопису останньому редакторіві, а що—його попередникам, неможливо. Порівняння давнього літопису з старішими північними кодексами (особливо новг.) не завжди дає певні результати, зза того що й там він підлягав скільком редакціям і міг бути поповнений якраз з тіі самої збірки, яка тут трактується.

ф) Нарешті, шоста редакція давнього літопису доконана зістала 1116 р. ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром, згідно його приписці, що

1) Отже ми тримаємося тіі думки, що згадка в першій особі про 17 літ. юнака, який був прийятий препод. Теодосієм (Іпат. с. 149), належить не складачеві літопису, а авторіві окремої повісті про початок Печерського монастиря.

2) Позаяк ця таблиця скілька разів фігурує в нашім викладі, то наводимо її тут текстуально: „Отъ перваго лѣта Ольгова, понедѣже сѣдѣ в Києвѣ, до перваго лѣта Игорева лѣтъ 31; а отъ перваго лѣта Игорева до перваго лѣта Святославля лѣтъ 33, а отъ перваго лѣта Святославля до перваго лѣта Ярополча лѣтъ 28, а Ярополчъ княжи лѣтъ 8, а Володимир княжи лѣтъ 37; а Ярослав княжи лѣтъ 40. Тѣмъ же отъ смерти Святославля до смерти Ярославля лѣтъ 85, а отъ смерти Ярославля до смерти Святополчи лѣтъ 60“ (Іпат с. 13 по вид. 1908 р.).

3) „Наченшю Михаїлу царствовати, начася прозывать Русская земля“ (Іпат. 12).

4) В критичнім виданні Повісті як Шахматова відзначено малим шрифтом все, що ймовірно належить до редакції 1110 их років (Іпат. і Лавр.), але не во всем ми тут її годилися б. Так, напр. оповідання про похід Володимира Я. на Греків 1043 р., як і оповідання про воєнків, що сам же Шахматів відносить до переказів Яна Вишатича, треба приписати останньому редакторіві, згідно його посвідченню з приводу смерті Яна (під 1106 р.). Легенда про те, як приходили до Володимира представники різних вір, змагаючись прихилити його на свій бік, також, здається, належить йому (Зврей кажуть Володиміру, що за гріхи їх „предана бысть земля наша хрестьяномъ“, себ-то хрестоносцям). Повість временних літ, яку Шиматів ототажнює з унім давнім літописом, згідно своєму заговдовку, мучила бути пізнішою редакцією лише першої частини літописної збірки, до 945 р. (в дуіі норманської теорії).

знаходиться в усіх кодексах типу Лавр. Сильвестер додає до попереднього не багато: науку Володимира Мономаха (під 1096 р.), листа його ж, писаного до Олега Святославича, та може ще дещо дрібнішого, зробив де-які редакторські зміни—і все. Ігумен Видубицького монастиря, він мало подає фактів, що стосуються того ж монастиря, а ще лежало по-за ним, то й подавно. Можливо, що редакторство Сильвестра позначилося й трохи більше, ніж це тепер можна встановити з порівняння текстів Іпат. й Лавр. (й аналогічних їм) літсписів, бо згодом з останнього додатки могли бути внесені і в попередній, але щоб тих додатків було багато, годі сподіватися.

Не вважаючи на те, що давній літопис є складений з кількох літописів і скількома наворотами, рука останнього редактора відбилася на йому досить помітно: єдність думки і навіть стилю надають йому характер більш—менш суцільного утвору.

Жерела давнього літопису були троякі: *писані, усні й особисті.*

а) Між писаними джерелами можна розрізняти *чужоземні й місцеві*. З чужоземних джерел з'ужиті: хроніка Амартола та його продовжувателя (відділ взято етнографічно-статистичний огляд, оповідання про походи 860 и 941 рр., звістки про грецько-болгарські події полов. IX—полов. X вв., приклади давніх звичаїв і давніх знамень), хроніка Івана Малами (різні вставки), хронограф (про синів Ноя), Никифорів „Літописець векорѣ“ (для хронології), Життя Василя Нового (подробіці Ігорового походу 941 р.), Життя Кирила й Мефодія, ісповідання віри Михаїла Сянкела (перекладено в Святославовім збірнику 1073 р.), можливо—Чапел, одкровення (псевдо—) Мефодія Патарського (з поводу Половців), договори з Греками, перекладені, мабуть, самим літописцем з грецької мови, і, певне, де-які західні джерела.

З місцевих писаних джерел в давньому літопису з'ужиті: оповідання про охрещення й чесноти Володимира, життя Бориса й Гліба, казання „о казнях божіих“, повісті про початок Печерського монастиря, про штирьох його подвижників (Дем'яна, Єремію, Матвія й Ісаака), про усіння Теодосія й відириття його мощів (—мабуть, витяги з Печерського літопису), повість про війну Олега Святославича з Мстиславом, оповідання про Васильяка галицького, оповідання Гюрата Роговича про Югру, оповідання про вогне-ний стовб над Печерською лаврою (1111 р.).

Чи вживалися в давній Русі—Україні великодні таблиці? Досі цього ніхто не довів, хоча *М. Сухомлінов* і обстоює їх присутність. Можливо, що їх не було,¹⁾ але сучасні події, як-то: походи князів, заснування цер-

¹⁾ Таблиці, хоч і не великодні, все ж були: це таблиці років князювання кожного князя (як та, що поміщена в літопису під 852 р.) і події по роках князювання (як та, що міститься в Похвалі Володимиру мнїха Якова).

квів та монастирів, природні з'явища і т. инш.—все ж записувалися на пам'ять потомству, бо инакше ці голі факти, не зв'язані ні з якими переказами, не могли дійти до літописця, що жив багато цїзнїше їх.

Почасти до устних, почасти до писаних джерел відносяться *пїсні*, в яких вихвалялися князі та головні події того часу. Одні з них були складені народом (як про пирі Володимира та Вольгу—Олега); инші ж—інтелегентними співцями як—от *Боян*, що співав славу „старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю передъ полвы косошьскими, красному Романови Святославичу“. Подемуди в літопису переховався навіть цей пісенний склад, як —от, наприклад, в опису Лиственської битви 1024 р.:

„И бывши нощи, бысть тьма, и громове, и молонья,
и дождь;

Яко поевѣтѣша молонья, и блисташася оружья;
єлико же молонія освѣтѣше, толко мечи видяху, и
так другъ друга убиваше.

И бѣ гроза велика, и сѣча сильна и страшна“¹⁾.

Подібно й у звістці про смерть Романа Святославича
(1079 р.):

„И суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче,
Сыва Святославля і внука Ярославля“²⁾.

Риси для характеристики Святослава Ігоревича, як і згадка про пирі Володимира—це також могло бути зачерпнуто з народньої або штучної поезії.

б). В *устних* джерел одні належать до переказів народніх, другі—до переказів особистих.

За *перекази народні* можна вважати: легенду про кївських братів, переказ про Обр'ів, легенду про Рюрика з братами, оповідання про козарську дань, легенди про похід Олега на Греків та його смерть; оповідання про другу війну Ігоря з Греками, оповідання про помету Ольги й перебування її в Царьгороді, де-які риси в діяльності Святослава, оповідання про переяславського отрока (кожем'яку) й білгородський кисіль, оповідання про роскіш і пирі Володимира та примху його дружини (срібні ложки) та инш.

с) До *особистих* джерел ми відносимо ті, які редактор літопису добув від певних людей або записав слідом за подіями, як очевидець.

Безперечно, літописець заштував про події всіх, хто міг бути для нього корисним. В Печерському монастирі чимало було й ченців з близьких і далєких країн, старих і молодих віком³⁾, бували там і прачане, від

¹⁾ Іпат. с. 185—6.

²⁾ Ibid. 193.

³⁾ Антоній прибув з Любеча, Теодосій—з Курська, Шикон—з Тмутаракани, Прохір—зі Смоленська, Микола Святоша—з Чернигова, Шімон—з Скандинавії і т. д.

яких автор міг одержати ті або інші цікаві для нього відомості. З окрема він згадує про старця *Єремію*, „яке пом'яще крещення землі Руської“¹⁾, і про 90-літнього *Яна Вишатича*, „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписахъ в літописецъ“²⁾. Конкретно на карб останнього можна віднести: оповідання про похід на Греків 1043 р., оповідання про волхвів 1071 р., додаток до повісти про відкриття мощів препод. Теодосія (як збулося його пророцтво відносно дружини Яна, Марії), і оповідання про нещасну кампанію проти Половців 1093 р.

В часті 1194—1113 рр. (а почасті й раніш) чимало фактів записано й самим автором, як наочним свідком і сучасником подій, де-що з того вказано нами вище (хоча й не все належить редакторові літопису).

Приймаючи на увагу час, коли давній літопис укладався—що це сталося всього в протяг яких-небудь 125 літ після охрещення Руси—мусимо визначити, що він уявляє собою солідну працю по кількості з'ужитих джерел (з них частина чисто літературних) і дає багатий матеріал для історії своєї доби (проте нам бажалося б ще багатшого). Не таким він є по своїй композиції. Вже *А. Шлецер* звернув увагу на елементарність (з боку методологічного) нашого літопису, особливо в перших і давніших його частинах, прикладаючи до нього назву „временніка“ (не рівняти ж Нестора до Тацита!)³⁾. Під цим зглядом наш давній літопис наближається не до візантійських хронік, більш складних, а до західно-європейських анналів. Виклад його знаходиться в цілковитій залежності від хронології, так що дата звичайно стоїть на першому місці, а при ній не завжди є якась приписка трапляються роки навіть цілою низкою, під якими нічого не записано⁴⁾ або написано: „ничтоже бысть“, „бысть тишина“. Заговорившись про сторонні речі, літописець не раз завертається до перерваної нитки оповідання зі словами: „мы же на предняя возвратимся“. З'єднати доладно два різні оповідання він не вмів („послѣ же скажемъ“, „се да окажемъ“) і навіть не має до того схоти. Проте ця анналістична елементарність нашого літопису винагороджується точністю хронологічних дат, що іноді доходить до дрібязковості: зазначається не тільки рік і день події, а й день на тижню; іноді зазначається й св'ято того дня, частина дня (напр. „пополудні“), навіть година. Рахунок літ ведеться від створення світу, іноді зі вказівкою на індикт.

Світогляд літописця (чит. літописців)—то є світогляд релігійної людини, прийнятої християнською наукою, переважно ченця, з моралізаторськими замахами, але без вражаючого аскетизму. Вихідна точка, з якої він оці-

¹⁾ Іпатськ. с. 180.

²⁾ Також с. 257.

³⁾ Несторъ, ч. I, с. 5.

⁴⁾ Таких літ в нашій літопису 107 з 259.

нве поді, завше одна; Бог промишляє й нахиляє людей на добре, а диявол, попущенням Божиим, наводить їх на зло. „Бог бо не жецеть зла чело-вѣкомъ, но блага; а дияволь радуеця злomu убийству, провопродѣтїю, вздвїзая свары, зависти, братоненавїдѣнїя, клеветы; з-млаи же согрѣшїтели которѣи любо казнити Б-гъ смертїю, ли гладомъ, ли ненавїдѣнаемъ погавїхъ, ли ведромъ, ли гусѣницею, ли ивѣми казньми“. Хоча наведевий уступ, імовірно, не належить самому редакторові літопису (він взятий з окремого „Слова о князїхъ Вожиїхъ“, що приписуеця препод. Теодосїєві), а все ж він цілком придатний для характеристики релігійно-морального світогляду літ писця (-ів), без жадної виїмки.—Оцінюючи все з такого погляду, літописець зокрема не теряє нагоди піднести для науки й на пам'ять потомству особливі чесноти князів та осіб духовного стану.

Що ж торкаеця політичного світогляду, то літописець підпирає ідею єдности Руси й згоди між князями, що в його уяві зводиться до покори молодших князів старішому, київському. Виходячи з цієї точки, літописець (ці) навіть грїшать проти правди, довірливо кив ючи в бік ізгоїв (особливо Олга Святославича), які властиво добивалися лише своєї батьківщини. Як громадянин, він обстоює згоду між князем та дружиною й сподївається доброї управи від князя, але ні разу не вдаеця до гострих виступів проти влади, завжди тримаючись в межах лояльності. Ось, напр., відношення літописця до Всеволода Ярославича (з приводу його смерті):

„Печали възташа и недужи ему, и присѣваше къ нимъ старость. И нача любити смыслъ унихъ, сѣвѣтъ твора съ ними; си же начаша і заводити и негодовати дружины своєя первыя і людемъ не хотѣти княжѣ правды. І начаша тивунѣ его грабити люди и продаяти, сему не вѣдущю у болѣзньхъ своихъ“¹⁾.

Як добрий громадянин, літописець (-ді) близько приймає до серця все, що торкаеця його народу: радуеця з приводу звїтяжств над ворогами, застерєгає від згубних помилок і скорбить з приводу воєнних поражєн та горя народнього. Ось якими словами, напр., він висловлює своє опівчуття до бїдолашних бранцїв:

„Створися плачь великъ у землї нашей, и опустѣша села наша и городѣ наши, и быкомъ бѣгающєи предъ врага нашими... Мучими зимов, вжъ опѣпляемѣ у алчбѣ и в жажѣ, і в бѣдѣ, побледѣвшє лица и почернявшє телеса; незнаемою страню, языкомъ испаленомъ нами ходяще і босѣ, ноги имуще избодєны терньєм, съ слезами отвѣщеваху другъ другу, глаголюще: „азъ бѣхъ село города“, а други: „азъ сєго села“; и тако съвъ прошахуєса се слезами, родъ свой повѣдающе, очи взводяще в небеса къ Вышнему, вѣдущєму тайна“²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 208.

²⁾ Іпат. с. 213, 216.

Чарівний туман, яким окутав літописця Пушкін, муєть розсіятися перед лицем фактів, і про нашого літописця ми повинні гадати, що він також був людиною, й ніщо людське не було для нього чужим.

Стиль давнього літопису, за винятком де-яких місць, є простий, натуральний, не зв'язаний ніякими літературними правилами. Високого підйому почуття або широкого розмаху пензеля авторського майже не помітно; але все ж таки оповідання нашого літописця далекі є від сухості й ляконичності північних літописів.

§ 21. Київський літопис XII в. (1113—1200 рр.¹). Київський літопис охоплює добу від 1113—1200 р. В основу його покладені якесь-то київські записки, але в різних місцях до них додані окремі замітки, запозичені з інших джерел: чернігівських, галицьких, волинських, полоцьких, суздальських. Трапляються й простори оповідання різного походження, що—можливо—існували окремо, як особні літературні твори. Таким чином і цей літопис, як і попередній, доводиться рахувати збіркою, хоча й не остільки складною.²) Ця збірка однак сильно відрізняється від попередньої в інших відношеннях: де-які частини її—й досить поважні, як, напр., повість про Ізяслава Мстиславича—складені людьми, безперечно світськими, з князівської дружини, що цікавилися особливо військовими й громадянськими справами. Взагалі, переважний характер Київського літопису—світський; елемент суто християнський та моралістичний зведемо в йому до можливого мінімуму. Лише в останній третині, в оповіданнях про смерть Ростислава Мстиславича та Святополка Всеволодовича, а також в кінцевій повісті про збудування Рюриком Ротиславичем муру навколо Видубицького монастиря явно чується рука духовної особи, певне, з ченців Видубицького монастиря (так званий *Роскольникський* список, дуже давнього письма, на пергаменті, і новіший—*Голіцинський*, що були в руках *Татищева*, навіть закінчувалися на цім оповіданню).

¹) Головна література: *Бестужевъ-Рюмин* О составѣ русскихъ летописей, 1868; *Костомаровъ* Лекціи по русской исторіи, 1861; *Маркевичъ* О русскихъ летописяхъ, в. II,—1885; *Шахматовъ* Общерусскіе летописные своды (ЖМНП. 1900, IX—X); його ж Ізяславованіе о Радзивиловской летописи, 1902; *Веляевъ* Русскія летописи по Лавр. списку (Времен. 1849 III).

²) Про те, що автор Київського літопису робив винятки з різних джерел, крім суперечливого освітлення фактів, свідчать і повторення, на зразок таких: 1135 р.—„даша Переяславль Андрееви брату своему, а Володимир Ізяславу Мстиславичю“, а під 1136—„приведе Ярополкъ брата свого Авдрия изъ Володимера, и да ему Переяславль, а Ізяславу смнвцю своему Володимерь“, або 1141—„приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхи,“ а а під 1142 р.—„отда Всеволодь дчерь свою Звениславу в Ляхи за Болеолава“.

З окремих статей, більш-менш докладних, що ввійшли в склад Київського літопису, можна вказати: 1) оповідання невідомого автора (зі слів Ладожан) про склині глазки (під 1114 р.); 2) повість про Ізяслава Мстиславича (1146-1154), писану кимось з його дружини ¹⁾; 3) повість про Ігоря Ольговича, на якій відбилися сліди суперечливих джерел—київських і чернігівських; 4) оповідання про похід Половців на „десятичний город“ Богородиці (1172 р.); 5) оповідання про єпископа суздальського Федорця (1172); 6) оповідання про похід Андрея Суздальського на Новгород (1172); 7) оповідання про смерть Андрея Боголюбського (1174); 8) оповідання про свару між братами та племениками Андрія (1174 р. і слід.); 9) оповідання про події в Галичині, зв'язані з родиною Ярослава Осмомисла (спалення Насті); 10) оповідання про похід Ігоря сіверського на Половців (1185 р.) і 12) похвала Рюрикові Рєстиславичу з поводу обведення муром Видубицького монастиря (1199 р.).

В першій своїй половині Київський літопис виявляє помітні сампатії до родини Володимира Мономаха, в другій—до Ростиславичів.

Мова Київського літопису знаходиться під впливом трьох стихій: церковно-славянської, ще досить сильної (хоча все ж слабшої, ніж в давнім літопису), української народної, питомої авторам різних частин літопису, й великоруської, привнесеної переписчиками з півночі. Все ж по загальному характеру (записка своєї мови Київський літопис може рахуватися українсько-руським ²⁾.

Київського літопису ми не маємо в окремій виданню: його немає окремо і в рукописах. Київський літопис видано з Іпатського кодексу вкупі з давнім літописом, як продовження останнього. Списки Київського літопису—ті ж, що й давнього, за винятком кодексів північної редакції ³⁾.

¹⁾ Між иншим, автор використовує суздальські записки—про повернення Ростислава Юр. до батька, про приключку з Андрієм Юр. від Луцьком, яка суперечить загальній характеристиці цього князя („не горазду ему суццю на воинській чинь, не похвалы ищущу отъ самого Бога“), та инш.

²⁾ Див. А. *Никольскаго* ● язвѣ Іпатской лѣтописи (Русск. филологич. Вѣсти. 1899, I—II, III—IV.).

³⁾ Хоча списки типу Лавр. до половини XII ст. й близько сходяться зі списками полудневої редакції, проте ця близькість з'ясовується однаковістю джерел, а не тотожністю основи: хронологія їх сильно різниться (і то не лише в роках, а й у часах та місяцях); в Лавр. є чимале звісток навіть і відносно України, яких не знаходимо в полудневих списках; чимало подій в Лавр. описано ширше або з иншого погляду, ніж в Іпатським та подібних. Від половини ж XII ст. Лавр. кодекс помітно набірає характеру місцевого суздальського і взагалі—північного літопису. Див. *Бѣляева* Русскія лѣтописи по Лавр. списку (Временник 1849, III); також *Тихомирова* О Лаврентіевской лѣтописи (ЖМНП. 1884, X).

§ 22. Галицько-Волинський літопис (1202—1292—1305)¹). Галицько-Волинський літопис (XIII ст.) дійшов до нас в дефектнім вигляді. Передовсім ми не маємо його початку, який мусів бути з огляду на заголовок: „Начало княженія вел. кн. Романа, самодержца бывша всей Русской земли князя Галичкого“ (тоді як виклад розпочинається з подій, що слідували за смертю Романа, про яку теж нічого не сказано). Вказівки на неповноту кодекса є і в самім його тексті: під 1206 р. літописець обіцяє розказати про заснування Галича, але нігде того немає; на іншому місці літописець обіцяє пояснити різні способи обчислення літ—цього також в тексті не знаходимо. Проте де-які події, описані в нашій Галицько-Волинській літопису, описані в Длугоша, який користувався галицько-волинським літописами й для попередніх часів²). Смерть Романа, якої бракує в нашій кодексі, описана в Лаврентієвім літопису (с. 404—5), що певне, користувався галицьким. Не вважаючи однак на де-які дефекти, Галицько-Волинський літопис обімає майже ціле XIII ст. і є дуже важливим джерелом не тільки для історії України, а також для історії Литви, в її початках, а почасти й сусідніх земель—Ордена, Польщі й Венгрії. Подіями в Суздальщині й Новгородщині (згагані на північному сході) Галицько-Волинський літопис не цікавиться.

Галицько-Волинський літопис складається з трьох головних частин, писаних в різних місцях і різними особами.

Вступна частина Галицько-Волинського літопису писана, певне, в Галичині, прихильником династії Романа Мстиславича. Вся вона складається з широкої статті про замішання („великий мятеж“) в Галичині після смерті Романа, писаної, видимо, заднім числом і без всякої хронології (дати виставлені кимось пізніше, з великими помилками, і маються лише в Іпатській кодексі). Оповідання доведено аж до перемоги Дніпра по Ярославській битві. Слідуюча частина (1150—1170) писана, мабуть, в північній Волині й подає багато звісток що—до історії Литовського князівства та литовсько-руської боротьби тих часів. Нарешті, третя частина Галицько-Волинського літопису писана, певне, в Володимирі—Волинській, займається славяне, виключно справами князя Володимира Васильковича та його на-

¹) *Література*: вказані вище праці Костомарова, Вестужева-Рюміна й Маркевича; в II; Шарлеміча De Hupatios Chronik als Quellen—Beitrag zur östereichischen Geschichte, 1872; Фирсова. Содержание и характеристика галицко-волинской летописи по Ипатскому списку, 1898 (вступний виклад в Казанській унів.); М. Грушевського Хронологія подій галицько-волинської літописи, 1901 (Зап. Наук. Тов. імени Шевч. т. XII); Дашкевича Книженіє Даниїла, с. 2—6; М. Грушевського Історія України—Руси III з с. 488.

²) Див. виїмки з Длугоша у Вестужева—Рюміна—О составъ русскихъ летописей, прилож. с. 185—7.

ступника Мстислава. Автор цієї частини, видимо, особа духовна, близька до князівського двору: про її духовний стан свідчать елеїність оповідання й закохання в християнські чесноти патронів; про близькість до двору свідчить заведення в літопис „рукописація“ (духовної) Володимира Васильковича (1287—8 рр.), також запис кар, накладеної 1289 р. Мстиславом Д. на Берестян за їх коромолу („а вопсалъ естъ в лѣтописецъ коромолу ихъ“). Як і вступна частина, ця теж не мала спочатку хронології, встановленої вже пізніше і лише в одному Іпатському кодексі.

Поза цими трьома головними частинами Галицько-Волинського літопису, що самі собою напрошуються на виділення, є ще чимало інших, дрібніших статей, як—от: повість про Калкську кампанію 1223 р., повість про погром Ватія (1240), опис Ярославської битви (1245 р.), оповідання про подоріж Данина в Орду (1246), оповідання про боротьбу з „людьми татарськими“ (1254—5 р.), дуже докладне оповідання про смерть Володимира Васильковича (1289) й інші, дрібніші.

Після 1289 р. в Галицько-Волинському літопису занотовано ряд галицьких подій і до галицького князя Льва Даниловича помічається прихильніше відношення, ніж у попереднім вивладі,—запевне ці записи вийняті з якогось галицького літопису або дописані галичанином.

В Іпатському і Хлебниківському списках подіями 1292 р. кінчається Галицько-Волинський літопис; в Ермолаєвському мається ще низка дописів (1299—1305), дотичних Литви, Польщі й Прусії. Місцевого джерела для дальніших подій в Галичині ми не маємо, а про Волинь де-що переховалося в литовсько-руських літописах.

Що до характеристики Галицько-Волинського літопису, то, мимо браку хронологічного розподілення матеріалу, слід зазначити ще три риси: а) —що принаймні дві третини літопису написано світською особою¹⁾, яка більше цікавиться відносинами на дворі князя й боями, ніж справами релігії й церкви; в) —що Галицько-Волинський літопис взагалі наближається до літопису двірського й то не тільки в останній своїй частині (як уже було зазначено), а й у попередніх: авторові (чит. авторам) добре знайомі як внутрішні відносини, так і всі звороти заграничної політики князів; він навіть цікавиться двірським обідом, впорядженим угорським королем на честь Романа Даниловича, „его же за множество весь не списахомъ“. Остання риса—це штучний стиль, з нахилом до картин, образів і складних дієприкметникових конструкцій; літописець (—ці) не раз підіймається до дійсно поетичного натхнення або преймається високо-патріотичним почуттям. Ха-

¹⁾ Між иншим, вона дає про себе знати під 1226 р.: „Мстиславъ выѣха противу съ полки, онѣмъ же поворовавшемъ насъ“ (дружану).

ракетриетика Романа Галицького, оповідання про хана Отрока й гудця Оря, опис облоги Києва Ватнем, опис Ярославського бою, подоріж Данила в Орду (і вражіння її на сучасника), картина українського війська в бою з Ятвягами—належать до найкращих з того або іншого погляду зразків творчости в слові. Для прикладу наведемо оцю картину:

„Щитѣ же ихъ яко заря бѣ, шоломѣ же ихъ яку солнцю восходящу, кониємъ же ихъ держащимъ в рукахъ яко трости мнози, стрѣлчемъ же оба поль идущимъ и держащимъ в рукахъ рожаницы (луки) своѣ и належившимъ на нѣ стрѣлы своя противу ратнымъ, Данилеви же на конѣ сѣдащу и воѣ рядящу; и рѣша Прузи Ятваземъ: „Можете ли древо поддръжати соулицами (списами) и на сию рать деръзнути?“¹⁾

В де-яких випадках поетичність стилією залежала від того, що літописець користувався матеріалом пісень (напр., в характеристиці Романа та в оповіданні про хана Отрока) але й опріч того, видно, в самих літописців був хист до поетичної творчости; що ж до штучного риторичного стилю (особливо у вступнім викладі), то його можна розглядати, як наслідок певної літературної школи (маніри).

Як і Київський літопис, Галицько-Волинський теж не має окремого видання й не існує в окремих списках. Його видано з Іпатського кодексу, де Галицько-Волинський літопис з'єднаний з двома попередніми. Списки його—ті ж, що й Київського.

§ 23. Якимовий літопис²⁾. Літописи, про які в нас була досі розмова, не вичерпують всього, що встаровину було писано про події на Україні; тому поза обрієм зазначених літописів лишилося чимале оригінальних звісток, занесених в північні літописні збірки: Никонівську, Воскресенську, Новгородську (I),—іх також треба притягати до нашої справи³⁾. Зрештою є ще один, особливий літопис, що подає оригінальні звістки про давню Україну; це т. зв. *Якимовий літопис*, але відносно його автентичности й правдивости існує суперечка.

Справа полягає в тім, що ми не маємо зараз ні оригіналу, ні хоча б коні цього літопису, а лише виїмка з того, „чого у Нестора не знаходиться или здѣсь иначе положено, какъ слѣдуетъ“⁴⁾, подані *В. Татищевим* в

1) Іпат. с. 818.

2) Див. *Татищевца* Історія Російская т. I. гл. IV, с. 29-51; *П. Лавровського* Исследование о літописи Якимовской, в Уч. Зап. И. Ак. Н. по II отд. 1855, II, с. 77—160 і особно. Гостру критику на Якимовий літопис виголосив в академічній промові проф. *Голубінський* (Приб. к. Твор. св. отп. 1881, IV, с. 602—640). Іншу літературу див. в історіографії *Іконнікова* II, с. 330—1.

3) Ці факти зібрані Вестужевим-Рюміним в його досліді „О составѣ русскихъ літописей“ (прилож.).

4) Історія Російская, т. I, с. 31.

IV главі I т. його „Історіи Російской“. Оці дві обставини—а) що ми не маємо під руками оригіналу (або хоча б копії з нього), і в) що виїмки з літопису подає ніхто інший, як Татищев, і наводять вчених на підозріння, чи не є той літопис містифікацією. Щоб вийти так або інакше з цього становища, видно, треба зачепити й Татищева, й самий Якимовий літопис.

З легкої руки Шлецера пішло обвинувачувати Татищева в різних містифікаціях, тоді як багатолітня служба цієї надзвичайно трудящої людини в різних установах бувшої Російської імперії, як і праці Татищева, провірені досвідом багатьох вчених (Соловйова, Мілюкова, Лавровського, Буткова, Сенігова, М. Грушевського й инш.), упевнюють нас в його цілковитій честности (є хіба лише в наукових методах: вставки пояснень в текст підновлення мови). Що ж торкається з'окрема Якимового літопису, то „вгадувати“ його, як це було закинуто Шлецером, Татищев не мав жадної рації, бо всім відоме його „вольтеріанство“ (а Якимовий літопис є переважно церковний). Отже справа може ходити лише о те, що, либонь, сам Татищев піддався якійсь містифікації, а для цього треба розглянути самий той літопис.

Рукопис Якимового літопису Татищев, по його словах, здобув від архимандрита Безюкового монастиря ¹⁾ Молхіседеда. Рукопис був пізній (по письму), а на йому помітка: „Святитель Іоакимъ написа“. Перша половина цього рукопису самому Татищеву здалася „башною“ й була відгадана, можливо, його власником. Що ж до другої, то Татищев визнав підсю для наукового вживання й використав в своїй „Історіи Російской“.

Перша половина Якимового літопису містить в собі всілякі легенди про Словена, Скита, Вандава, Виберга, Гардарика, Ізбора, Вуривоя, Госемисла та инш. Це є справді частина мітольоґічна, в дусі середньовічних хронік, приміром, польських або чеських ²⁾, а тому що Московщина століття на два, на три відставала в своїм розвитку від Заходу, то й походження самого Якимового літопису доводиться датувати що найменше кінцем XVI а скорше велього—XVIII століттям. У кожному разі башність цієї частини літопису стоїть поза всяким сумнівом. Що ж торкається другої частини Якимового літопису, то вона почасти доповнює наші відомости про давні часи на Україні, а врештю не суперечить їм. І мале ще сказати: „суперечить“. Якимовий літопис в де-яких випадках ніби розвиває лише натаки, які спостерігаються в инших давніх джерелах. Так, напр., по

¹⁾ Цей монастир знаходиться біля Дорогобужа.

²⁾ Це вже зазначити і Татищів: „Начало видимо, что писано о родахъ, какъ у Нестора, съ изъясненіями изъ польскихъ, но много вѣсе неправильно, яко Славянъ Сарматами и сарматскіе народы Славянами и новаль и не въ тѣхъ мѣстѣхъ, гдѣ надлежало, вѣль, въ чемъ онъ, съ польскимъ, обманулся.“

Руси на Царьгород давній літопис приписує Аксальдові, над могилою якого Олма збудував церкву св. Миколи; грецьке ж джерело (Фотій) з цим походом звязує початок на Україні християнства, а Якимовий літопис називає Аскольда „блаженним“ і натякає (тут є прогалина) на його охрещення. Про кн. Ольгу давній літопис оповідає, що вона охрестилася в Царьгороді, а Якимовий додає, що вона усвідомилася в християнстві ще в Києві „отъ бывшихъ тамо священниковъ“, а не охрестилася в Києві лише за побоюванням народу; повернувшись же в Царьгороду, вона збудувала церкву св. Софії¹⁾. Ярополк Святославич, по Якимовому літопису, „бѣ мужъ кроткій и милостивый ко всѣмъ, любяше христіанъ, и аще самъ не крестиси народа ради, но никому же претяше“. Хоча в давнім літопису немає цієї звістки, але є щось подібного, під 1044 роком: „выгребоша два князі, Ярополка и Олега, сына Святослава, и крестиса кости ею и положиша я в церкви св. Богородица“ (ар. звістку Ник. літ. про посольство від папи до Ярополка). Таке поступовання відносно костей Ярополка можливо витлумачити не инакше, як так, що його числили близьким до християнства. Нарешті, ще один факт: нам відомо, що в давній Україні—Русі оберталосся багато книгъ болгарського наріччя,—Якимовий же літопис прямо свідчить, що царь болгарський Семен прислав Володимирові „іерей учены и книги довольны“.

Де-які факти, зареєстровані в Якимовім літопису, навіть ніби й зустрічають вказівкам всіма визнаних джерел. Напр., про кн. Св'ятослава тут оповідається, як про гнобителя християн: інші вельможі й смерть від нього „пріяша“ за Христа; постраждав навіть брат вел. князя Глб, а після невдачі на Дунаї Св'ятослав особливо завзявся проти християн,—тоді як по давньому літопису, Св'ятослав ставився терпимо до християн, і лише його дружина глузувала з них. Проте зваживши де-які факти, мусимо погодитися скорше з Якимовим літописем: як би в державі Св'ятослава дійсно була терпимість, то св. Ользі нічого було б критися з християнством, а дужоветству—з похороном її по християнському обряду. З другого боку, для цього князя—воїownika, як і для його хороброї дружини, християнство було зовсім не зручним і навіть шкідливим, особливо в боротьбі з православними народами. І як удача Володимира в боротьбі з Ятвягами вимагала людської жертви, так невдача Св'ятослава в боротьбі з християнськими народами могла ввеликати особливе обурення проти християн в державі князя—поганина.

Поза всім тим в Якимовім літопису ми знаходимо й такі відомості, відносно яких нічого не можна сказати ні за, ні проти, але й вигадувати

¹⁾ Про існування такої церкви до збудовання Софійської катедрі див. примітку до Титмара.

їх заднім числом не було жадної рації: це, напр., звістка про те, що у Рюрика були діти й багато жінок,—що Ольга була походженням з Ізборська, а не зі Пскова, й інші. Звичайно, не все й тут може бути певним, навіть як ми визнаємо Якимовий літопис за справжній: в усіх літописях є свої помилки. Такою помилкою може бути, напр., звістка про те, що самі Князе не прохали в Рюрика князів (з'явилися на цей заклик Аскольд і Дир).

Таким чином ми, слідом за П. Лазровським та іншими, схилиємося до думки, що Якимовий літопис в другій своїй частині заслуговує на увагу історика. Що правда, літопис цей особливий, не зовсім схожий на інші давні літописи: він має своїм завданням простежити поступовий розвиток християнства на Україні—Русі, і з цієї точки підібрані тут майже всі факти (інші випадкові). Установивши, що християнство зачалося на Україні за часів Аскольда та Дира, Якимовий літопис намагається далі виявити відношення до нього князів і народу, як і відношення проміж себе різних груп суспільства, під впливом християнства. Для історика це дуже важко. Тільки взявши в провідники Якимовий літопис, історик може зрозуміти такі, напр., факти, як легка перевага Олега над Диром або Володимира над Ярополком: загаль людности й князівської дружини обстоював ще тоді інтереси поганства.

Що до автора літопису, то ним не конче міг бути Яким, хоча для нього ця роль найбільш відповіда. Про цього Якіма нам відомо, що Володимир привіз його з Корсуна („Корсунянинъ“), і що бувши потім єпископом новгородським, він навчав людей не тільки християнству, а й письму („и бяше ученикъ его Ефремъ, иже ны учаше“).

§ 24. Патерик Печерський ¹⁾. Властиво цей утвір більше стосується історії письменства, ніж історії України, але все ж і для українського історика, який штудіює відповідний період, користування Патериком є конче потрібним.

„Патерик“ є грецьке слово, якому в українській мові відповідає „Отечник“. Так в старинах називалися збірники життєписів місцевих св'ятих; в Печерським Патерику вписані життєписи подвижників Печерського мана-

¹⁾ Література: А. Кубаревъ О Патерикѣ Печерскомъ (Чт. Москов. 1847, IX); й го ж О редакціяхъ Патерика Печерскаго (ibid, 1858, III); Макарій Обзоръ редакцій Кіевопечерскаго Патерика (Историч. чтенія о языкѣ и слов. II Отд. И. Ак. Н. 1856—57 pp.; Изв. Ак. Н. IV); М. Викторовъ и И. Некрасовъ Составители Кіевопечер. Патерика и дальнѣйшая его судьба, Воронежъ 1871 (з Фил. Зап.); В. Яковлевъ Древне-кіевскія релігійныя сказанія, Варш. 1876; А. Шахматовъ Кіевопечер. Патерикъ і Печерскія лѣтописи (Изв. І. д. Ак. Н. 1897, III); Д. Абрамовичъ Исслѣдованія о Кіев. печер. Патерикѣ, какъ истор. литерат. памятникѣ (ibid. 1902 і окремо); Goetz Das Kiewen Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands, Passau 1904.

стиря. Початок цьому збірнику поклали *Симон* і *Полікарп*, постриженники Печерської лаври, своїм обопільним листуванням. Справа вийшла ось з чого.

Колись в Печерських монастирі, перебували одночасно Симон і Полікарп. Були вони приятелі, а може й родичі. Згодом Симона було призначено на єпископа тверського, а Полікарп лишився звичайним собі ченцем; коли ж потім було обрано на печерського архімандрита Акіндина, а Полікарп знову не дістав жадного підвищення, то він почав метушитися, виявляючи незадоволення своїм положенням. Дізнавшись про це, Симон пише йому листа, в яким намагається заспокоїти самолюбство незадоволеного ченця, перилаючи на святість і поважність Печерського монастиря, де той перебуває. Разом з тим, щоб дати Полікарпові зразки справжнього подвижництва, єпископ Симон надіслав йому дев'ять життєписів печерських угодників. Можливо, що ці заходи переконали Полікарпа, й він сам почав збирати відомости про святих ченців Печерського монастиря, що дало йому матеріял для одинадцяти життєписів. Так в 30 рр. XIII ст. розпочався Патерик Печерський. Згодом до нього додавалося все нових і нових життєписів, аж поки 1661 р. не було видано друкованого тексту Патерика.

Від початку й до 1661 р. налічують скільки редакцій Патерика:

- 1) *Арсенієва*, складена бувшим печерським ченцем, а потім тверським єпископом Арсенієм 1406 р.; вона ж і *Берсенієва*, по прізвищу пізнішого власника цього рукопису;
- 2) *Касьянових* дві, по прізвищу уставника Печерського монастиря Касьяна; перша Касьянова редакція, складена для мітрополітового намісника Акакія 1460 р., називається ще й *Акакієвою*, а друга, 1460 р., є властиво Касьянова;
- 3) *Тризни Йосифа*, киявського архімандрита, редакція 1647—1657 р.,
- 4) *Холошевського Калістрата*, ігумена, 1658 р.,
- 5) *Косова Сильвестра*, мітрополіта, 1635 р., друкована в перекладі на польську мову (перше друковане видання),
- 6) *Гізеля Іннокентія*, архімандрита, 1661 р., друкована вперше церковно-слав'янською мовою.

Найкращим з давніших видань Печерського Патерика рахується Московське 1755 р., з котрого (з деякими поправками) передруковувався Патерик до останнього часу. Звичайно ми користуємось виданням *Яковлева* в Памятникахъ русской литературы XII и XIII в., СПб. 1872. Останнє, науково виконане видання Патерика—Археогр. Ком. Петрогр., 1911.

Печерський Патерик дає матеріял головним чином для історії культури, побуту й світогляду свого часу і то не лише монастирського, а й загального (навіть князівського); а децо тут і для загальної (української) історії; наур., характеристика кн. Святополка, яко людини користюлюбної (справа з Прохором лободником), може з'ясувати нам погром киявських спе-

в улянтів 1118 р.; там же ми знаходимо де-які вказівки про війну Святополка з галицькими князями Ростиславичами (останні не пустили купців з Галича і лодок в Перемишля з сіллю для Києва) і т. д.

§ 25 Т. зв. **Короткий Київський літопис XVI ст.** (з Супрасльського рукопису). Цей літопис знаходиться в рукопису, що належав Супрасльському монастирю (я зараз переходується в Москов. арх. ин. дѣль). В тім рукопису міститься ще й короткий Новгород. літопис по 1382 р., і обидва були видані 1836 р. в Москві кн. *Оболенським* під титулом: „Супрасльська рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенныя летописи“. Нас цікавить лише літопис, названий видавцем „Київським“.

Власне, щоб назвати цей літопис Київським, дуже мало підстав¹⁾; скорше можна б його назвати Смоленським, як пропонує *Ю. Тиховський*,²⁾ або Волинським, згідно *В. Антоновичу*.³⁾ На доказ першої думки можна б притягти цілу низку смоленських відомостей цього літопису, але здебільшого дрібних; про волинське ж його походження мають свідчити „звістки про напади Татар на Волинь, про долю Волинської церкви, про місце дворянство, про відношення Волині до Литви й Польщі“.⁴⁾ Здається, що остання гадка більш скидається на правду: автор літопису мав бути Волинцем,⁵⁾ правдоподібно—ченцем (любить посилається на св. Письмо, цікавиться церковними дрібницями). Але він користувався скількома літописами: Лаврентієвим, якого конспектує (не дуже точно) до 1240 р., новгородським в часті 1413—1461 р., смоленським в роках 1240—1491 (вр. з Воскр.), литовським від 1377 р. Що дійсно „Київський“ літопис користувався скількома писаними джерелами, свідчать повторні записи тих саме подій, з ріжницею в датах і не в порядку років (після 1500 р. відомости 1481—1500 р.), а саме: про здобуття Турками Константинополя 1453 (і 1449) р., про зруйнування Києва Менглі—Гіреєм 1482 р. і про смерть кор. Казимира 1492 (і 1491) р. Події 1495—1515 років описані вже сучасником (навіть

1) Єдиний аргумент, на який звичайно посилаються, це те місце, де, говорячи про наближення Татар до Києва, автор називає противну сторону „нашими“ (с. 143), але ті „наші“ не конче мусять бути співмешканцями автора.

2) Така називається „Краткая Киевская Летопись“ (К. Ст 1899, IX; в окремім відбитку с. 8).

3) *В. Антонович*. Источники для истории Ю.-З. России. Літограф. лекція 1880—1 рр., с. 11—12.

4) *ibid.*

5) Те місце, яке проти цієї гадки наводить Тиховський (ор. *cit.* с. 8), рішуче їй не перечить: „бѣ бо тогда морь у Литовской земли и въ Лядской и Волынской и по инымъ странамъ: *насъ же Господь Богъ избави*, ради молитвъ пресвятой его матери“ (літоп. с. 141). Мор міг бути на Волині, а в якому-небудь приміром, Острові Бог милував.

двома), який дає про себе знати, напр., під 1495 р. („насъ же Господь Богъ избавилъ“ від морового повітря) або під 1496 р., в замітці про снем вел. князя литовського й короля польського („слышахомъ бо сами вѣ отъ которыхъ вельможъ ихъ, яко и панове ихъ рада о семъ не вѣдали“). Літопис мусів бути остаточно зложений до 1505 року, бо родовід московських князів під 1015 р. кінчається Іваном III, „самодержцемъ всея земли Русской, тестемъ князя великого Александра Литовского“, а Іван III помер 1505 р. В таких разі короткий запис і широке оповідання про звияжство кн. Острозького під Оршею (1515 р.) могли бути вписані в літопис вже пізніше, мабуть, тією ж особою, яка розповідає під 1543 р. про завітання Сьєзімунда Августа до Супрасльського монастиря (запевне, ченцем того монастиря). Отже ми погоджуємося в думкою Ю. Тиховського, що оповідання про звияжство кн. Острозького під Оршею, з похвалою йому, існувало, як окремий літературний утвір.⁴⁾

„Київський“ літопис обіймає в короткім, епізодичнім вигляді події 862—1500, років, з додатковими статтями 1515 й 1543 р. р. З давніших часів лише звістки, що дотикають Смоленщини і не вписані в Воскресенський літопис, мають тут наукове значіння. Для нас же найцікавішою є остання частина літопису, від 1495 по 1515 р., що містить відомости про події на Україні—в Київщині (напр., про татарський напад і смерть мигр. Макарія) і на Волині. Голос сучасника, який безперечно тут чувається, збільшує вартість цієї частини.

„Короткий Київський“ літопис є єдиним судільним абналістичним утвором, що дотикає історії України XV—XVI ст. Мимо нього трапляються лише окремі звістки в місцевих та монастирських літописах, а також виїмки з українських оригінальних джерел, що заведені до литовсько—руських, Густинського й інших загальних літописів (компіляцій).

§ 26. Литовсько-руські літописи. Литовсько-руські літописи довго були відомі лише по хроніці Стрийковського, який часто на них покликається. Тільки в 1820 р. проф. Дажлевич відшукав в однім збірнику Супрасльського монастиря (біля Білостоку) з XV ст. текст литовсько-руського літопису, списаний 1520 р. з наказу кн. Семена Ів. Одинцевича попівським сином Григорієм Івановичом, і видав польськими літерами в *Dziennik Wileński* за 1823 (кн. III) й 1824 (кн. I—III) роки. 1854 р. було видано в Уч. Зап. II отд. Петрогр. Ак. Наук (кн. I) А. Поповим другий список тієї ж редакції—Уварівський, що раніше належав кн. Юр'єві Слуцькому (приписка про його смерть 1542 р.) та його дружині Олені Миколаївні, а писаний, либонь, в XV ст. Раніш, 1846 р., Ф. Нарбут видав у Вільні одинокий список широкої редакції, т. зв. Выхівля, в *Pomniki do dziejów litewskich*. Після того було віднайдено

⁴⁾ Цітована праця, с. 8.

ж видано ще кілька списків ріжних редакцій, так що 1907 р. Археогр. Комісія мала змогу видати цілу збірку литовсько-руських літописів (т. X II П. О. Р. Ж.), що містить в собі кільканадцять списків. За відшуканням і виданням текстів зробилося можливим і наукове досліджування литовсько-руських літописів, а разом з тим—і литовсько-руській історії, якій до того часу не надавалося серйозного значіння, за браком безсумнівних джерел (Стрийковський зневажався).

В справі Литовсько-руських літописів, крім видавців, чималі заслуги належать також А. Кунікові, ¹⁾ І. Шараневичові, ²⁾ С. Смольці, ³⁾ А. Прохасці, ⁴⁾ І. Тихомірову ⁵⁾ та нашим вченим—В. Антоновичу, ⁶⁾ Н. Дашкевичу, ⁷⁾ а особливо—Ф. Сушицькому, ⁸⁾ але все ж чимало ще в цій ділянці лишилося невиясненим, недослідженим, недоговореним. Доведеться ще не одному поколінню дослідників працювати над литовсько-руськими літописами, поки вивчення їх дійде хоча б до того ступня, на яким зараз знаходиться вивчення т. зв. Початкового літопису. З огляду на те, що українська історія переплітається тісно з литовсько-руською, значну долю цієї праці повинні взяти на себе українські вчені.

Першою й необхіднішою умовою кожного наукового досліду є відно, відне й стале термінування факту, що підлягає досліджуванню. Проте не можна сказати, щоб термінування т. зв. литовсько-руських літописів було загально визнаним і певним. Здебільшого вони іменуються „литовсько-руськими“—з огляду на їх відношення до історії Литви-Русь; однак І. Тихоміров ⁹⁾ і А. Шахматов ¹⁰⁾ рекомендують називати цю категорію літописів

¹⁾ О составѣ зап.-русскихъ или т.-н. литовскихъ лѣтописей, Зап. Петрогр. Акад. Наукъ 1881, т. 39.

²⁾ O latopisach i kronkach ruskich XVI i XVII w., a zwłaszcza o latopisie „wielkiego kniazstwa litowskiego i zemoitskiego“,—Rozprawy i zprawozd. z posędzeń wydziału hist.-filoz. Akad. Um. T. XV, 1882, Kraków.

³⁾ Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko litowskiego. Rozbiór krytyczny. Kr. 1889 або Pamietnik Akad. Um. w Kr., wyd. filolog. i hist.-filoz. T. VIII, 1890.

⁴⁾ Latopis litewski. Rozbiór krytyczny. Lwów, 1890.

⁵⁾ Рецензії на вище зазначені праці в ЖМНП. 1891, II і 1893, V; О составѣ т. н. литовскихъ лѣтописей (також 1901, III і V).

⁶⁾ Очеркъ історіи вел. князєства Литовскаго до смерти Ольгерда, в Монограф. т. I, с. 12-15; Источники ю.-з. історіи, літограф. нурс, с. 7-8.

⁷⁾ Зауважки по історіи Литовско-Русскаго государства. Київ, 1873, с. 13, 42, 45, 47, 49, 54, 75, 76, 80.

⁸⁾ Изъ лекцій по литературѣ Юж. и Зп. Руси XV-XVIII вв. Очерк I—О запад.-рус. лѣтописяхъ. Київ, 1915.

⁹⁾ О составѣ т. н. литовскихъ лѣтописей III, с. 2.

¹⁰⁾ Записка (перша) о Западно-русскихъ лѣтописяхъ, въ Лѣтоп. зап. Археогр. Ком. за 1900 р. т. XIII. Петроград.

западно-руськими— „такъ какъ эти лѣтописи писаны на рускомъ языкѣ и въ Западной Руси“. Під таким, справді, титулом Археографічна (Петрогр.) Комісія, на чолі з акад. Шахматовим, і видажа збірку цих літонисів (И. С. Р. Л. т. XVII). З другого боку, до „західно руських“ літонисів іноді відносять такі, що зовсім не належать до одної категорії з вище зазначеними як, напр., літонис Авраама, „Избрание лѣтописания, изложенное вратцѣ“ (по-при „Лѣтописцу вел. кн. Литовскихъ“) або літонис (з Супрасл. рукоп.), виданий кн. Оболенським 1886 р. Проти такого баламутства рішуче треба протестувати. В саражаніх литовсько-руських літонисах необхідно є історія Литви за Гедиміновичів, якої в тільки-що названих літонисах не знаходимо; крім того литовсько-руські літониси мають ще й свій, їм тільки властивий характер, як було зазначено вже Тихоміровим. ¹⁾ Ось які прикмети є питомими для литовсько-руських літонисів.

Насамперед, невідмінною рисою литовсько-руських літонисів є *націоналізм*, в розумінню інтересів Литовсько-Руської держави. Ці літониси склалися вже в той час, як відбувся Кревська унія, й Поляки вживали всіх заходів, аби реалізувати її положення, тоді як громадяне Великого Князівства всіма силами обстоювали свою самобутність. Ознаки цієї боротьби полишилися і в литовсько-руських літонисах, де підкреслюються такі моменти, які промовляють на користь Литви, проти польських домагань; напр. оповідаючи про долю Поділля в минулім, літонис зазначає: „а то було добыто литовськими силами, и никто ему (Вітовтові) ни (з) которыхъ сторонъ не помогаль“ (середня редакція). Не задовольняючись цим, широка редакція відсоує завоювання Поділля на давніші чася (Ольгерда), коли навіть і думки ще не виникало про сполуку з Польщею. Виходячи з тих же патріотичних міркувань, в широкій редакції генеалогія литовської аристократії ведеться від римських вселенців часів Тиверія й Нерона (Палемон з дружиною); це для того, щоб віднести авторитет литовської шляхти над польською, а щоб справа виглядала певніше, то в уста самого римського імператора (австрійського цісаря) вкладається визнання переваги за литовською шляхтою. ²⁾ Неприхальність до Поляків, як наслідок напружених відносин між Польщею й Литвою, виявляється також і в литовсько-руських літонисах: Полякам приписуються нелюдсько-вирожі з міри щ до Литовців (напр., ніби-то на з'їзді в Парцові Поляки мали перебити литовських панів); хоробрість і успіхи Литви підносяться супроти Поляків, які вистав-

¹⁾ Op. cit.

²⁾ Це будім трапилося на з'їзді в приводу не здійсненої коронації Вітовта, де римській імператор зовсім не був присутнім, тому й промови такої не міг казати.

даються бездіяльними й боязкими, бодай в справах, що торкаються Литви.¹⁾

Разом з патріотичною тенденцією виявляється й *державність* литовсько-руських літописців. Литовсько-руські літописці завжди прихильні до своїх князів (з'омеґема—до Вітовта), котрі, спіраючись на громадянство, обстоювали самобутність Великого Князівства: їх успіхи побільшуються іноді до фантастичних розмірів (похід Ольгерда на Москву); сам Бог їм у всьому допомагає. Події в інших землях, хоча б і сусідніх, мало цікавлять литовсько-руських літописців.

Третьою відмінною рисою литовсько-руських літописців є, як би так сказати, їх *повістьярський* характер. Це не літописи у власнім розумінні цього слова, а літописні збірки й при тій збірці, що складаються переважно не з по-річних звітів, а з цілих окремих оповідань.

В зв'язку з останнім стоїть і четверта риса литовсько-руських літописців—*брак хронологічних дат*. В короткій редакції дат немає майже зовсім (крім чотирьох, запозичених з галицько-волинського літопису); в широкій же редакції хронологія починається лише з XV ст., а систематичний рахунок літ ведеться тільки від смерті Казимира (1492 р.). До цього ще слід додати, що литовсько-руським літописам бракує не однієї хронології, а й послідовності що-до часу; так, за оповіданням про битву під Дубровною (по Стрийковському, 1412 р.), міститься запис про з'їзд Витовта з Ягайлом в Перемишлі (по Стрийковському, 1401 р.); запис про упадок Константинополя (1453 р.) слідує за звісткою про напад Казимира на тевтонських лицарів.

Редакції й списки литовсько-руського літопису. Литовсько-руський літопис ділили давніше на дві редакції—коротку й широку²⁾, а потім почали ділити на три: коротку, середню („середню“) й широку³⁾. Всі підстави, звичайно, за перший поділ, бо справді коротка редакція від широкої відрізняються так, як початок від свого завершення. Автор широкої редакції скористувався короткою майже в усіх її досить численних списках, додав до того ще де—кілька джерел (Іпатськ. літоп., хроніка Стрийковського) і переробив все методом ампліфікацій, продовживши виклад на 50 літ уперед. Коли ж поділяють литовсько-руські літописи не на дві, а на три редакції, то посилають уже принциповий критерій (грунтовна переробка первісного матеріалу), та спіраються на зовнішню прикмету: в середню („серед-

¹⁾ Так було під Дубровною й Хойницями; під Хойницями Казимір навіть заявляє Полякам, що вони малися в лавні водою коли його вірні слуги, Литва, в руках ворогів умилася кров'ю.

²⁾ *Тисомир* о составі т. н. литовскихъ літописей III, с. 5—7.

³⁾ *В. Васевичъ* О Румянцевскомъ спискѣ западно—русской літописи Зап. Имп. Одесск. Общ. Ист. и Др. 1902, т. XXIV; *Сушицький*, цитована праця, с. 31.

ну“) редакцію відокремлюють ті списки, в яких до початку короткої редакції додана напівмітична історія Литви (власне генеалогія литовських князів), основа ж полягає в либов'ї тій самій (з невеличкими відмінностями¹). Як що стати на цей хиткий ґрунт, то доведеться поділити литовсько—руські літописи не на три, а на п'ять редакцій, бо прийнявши за підставу окремої редакції додаток до початку, немає рації нехтувати кінцевими додатками (продовженнями,) при певних відмінах спільної основи. Отже нам здається, що ліше було б залишитися при старім поділі на дві редакції, відокремивши певну групу списків, що мають означений додаток, тільки як підвідділ першої редакції (Ia). Згідно з означеним, до першої („короткої“) редакції треба віднести слідуєчі списки: *Супрасльський, Уварівський, Никифорів, Академічний, Авраамки* (він же *Віленський*), *Дубровського*; до Ia—*Рум'янцевський, Красинського, Археографічний, Патріярший, Рачинського* (він же *Познанський*) і *Євреїнова*. До другої („широкої“) редакції належить всього один список—*Вихівця*.

Детальний огляд всіх списків першої редакції, кожного зокрема і в порівнянні один з одним—подав проф. Київ. Держ. Укр. Унів. Ф. *Сушицький*—до нього й треба звертатися за належними вказівками, хоча чимало в цій справі зроблено й ранішими дослідниками. Тут тільки зазначимо, що основними списками для першої редакції рахуються *Супрасльський* та *Уварівський*, що походять, певне, від одного прототипу, але зредаговані не зовсім однаково („подібні в родових, типовах своїх властивостях, проте відмінні у виділах, індивідуальних особливостях“²). Останні списки в однім відношенні наближаються до *Супрасльського*, в другім—до *Уварівського*. Поміж списками Ia за основні можна вважати *Красинського* й *Рум'янцевський*. Списки *Рачинського* та *Євреїнова* відзначаються деякими особливостями в порівнянні з іншими: по—перше, вони користуються вже польськими хроніками (чого не помічається в інших списках і ред.), а по—друге—в них є продовження (по—річні записи) до 1548 р. Хоча між списками *Познанським* та *Євреїнова* є чимало спільного, проте автори обох продовжень були різні: спільність тут є наслідком користування однаковими джерелами, між нашим—і урядовими (записки роз'яч урядових і двірських посад). Однак свої матеріали автор *Познанського* списку поповнив з хро-

¹) „Всѣ 6 списковъ сложнаго свода з.—русскою лѣтописи кореннымъ образомъ расходятся съ текстами краткаго свода ея, прежде всего и главнымъ образомъ, тѣмъ, что въ то время, какъ краткій сводъ начинаеть исторію Литовскаго государства съ эпохи по смерти Ольгерда, открывая свое повѣствованіе перечисленіемъ сыновей Гедимина, сложные своды предпосылають этой эпохѣ еще очеркъ древнѣйшей исторіи Литвы, главнымъ образомъ, генеалогію древнихъ литовскихъ князей.“.—*Сушицький* О. з.—русск. лѣт. с. 16.

²) *Сушицький* О. зап.—р. лѣт. с. 18.

ніки Стривковського, на яку й посиляється ¹⁾, а автор описку Евреїнова користувався, можливо, хронікою Бельського, хоча на неї нігде не посиляється. З огляду на користування Стривковським Познанський літопис треба вважати пізнішим. Список Евреїнова старший і короччий, взагалі кажучи, (проте де—які окремі факти в йому записані ширше ніж у Познанським про царя Завеззького 1527 р., про маєстат Сигізмунда Августа 1529 р., про облогу Стародуба 1534—5 рр.), а інших в Познанським і зовсім немає (1517, 1536, 1538, 1539 рр.) Записи останніх 10—15 л. в обох списках виявляють сучасників—літописців. Зокрема про автора Познанського описку можна сказати, що він монархіст, прихильник королів Олександра й Сигізмунда I; спиняється багато на відносинах Сигізмунда Августа до Варвари Радзивіл.

Зміст і склад першої редакції є такий: а) реєстр синів Гедиміна, б) окреме оповідання про боротьбу Кейстута з Ягелом, в) окреме оповідання про князювання Вітовта й підбиття українсько-руських князівств, г) окреме оповідання про битву в Теміркутлум на Ворсилі, 1399 р., е) повість про Поділля, ф) Похвала Вітовтові, г) окреме оповідання про боротьбу Світригайла з Сигізмундом, h) річні записи, роблені в Смоленську й на Україні. В списках I а до цієї основи додається ще на початку напівмітична історія Литви.

Зі сказаного видно, що вже навіть перша редакція литовсько-руського літопису є збіркою, складеною на підставі різних джерел: окремих оповідань та по-річних записів. Але приглядючись ближче до тексту цієї редакції, можна запитати, що вона укладена не одним, а скількома наворотами. Так, перша частина, що кінчається згодою між Вітовтом та Ягелом 1392 р. (на цьому місці в третім уривку списку Дубревського „Литовському роду починає“ стоїть „амін“ ²⁾), мусіла бути зложена десь наприкінці XIV ст., по смерті Ольгерда й Кейстута („тако же были до живота своего в той правдѣ“), за королювання вже Ягела (Ольгерд „корольовъ отецъ“) й великого князювання Вітовта („Кейстут—,отець вел. к. Вітовта“), отже не раніше 1386—1392 рр. Що найменше, останні події—1386—1392 рр.—автор описує, як сучасник. Наступна частина литовсько-руського літопису першої редакції уложена біля полов. XV ст., з огляду на те, що вигляд її доведено до 1445—6 р. (війна Казимира Ягеловича з Московією й замирення). Автор цієї частини (що продовжив попередню) дає знати про себе в оповіданні про смерть Скиргайла († 1396): „авъ же того не свѣмъ, занъже бѣхъ тогда

¹⁾ П. С. Р. Л. т. XVII, с. 345, 346, 347, 351.

²⁾ П. С. Р. Л. т. XVII, с. 218; до цієї ж категорії належать списки *Анадемічний* і *Погодина*, ч. 1404 а.

младь". 1) Бувши юнаком під час смерти Скіргайля, автор міг біля 1446—50 р. скласти літопис, як сучасник, користуючись, принаймні для давніших часів, переказами старих людей та записками своїх попередників. Сліди користування чужими літописами помітні в повтореннях записів про одні й ті ж самі події, иноді навіть з суперечливим освітленням їх. Так, оповідючи двічі про перший папад Вітовта на Смоленськ, автор в однім оповіданню причиною цього походу вважає неслухняність смоленського князя Гліба, а в другім — підступ і властолюбство Вітовта. Що до описків I а, то додаткова їх частина (розвід литовських князів) складаєма не раніше XVI ст. (польський вплив), на підставі місцевих переказів, родинних традицій та генеалогічних вигадок, з додатком, можливо, і власних, комбінацій самого автора (Литва—від *litus* і *tuba* 2). Подібні композиції були звичайними в Польщі XVI ст.

Широка редакція литовсько-руського літопису представлена всього одним списком, т. зв. *Бихівця* (по прізвищу власника), якому бракує кілька рядків на початку, а також і кінця, де мало бути описано далєбі повстання Глянського, згідно заяві автора розказати про нього „много дивного“. Рукопис писано польськими літерами, але слова й речення—українсько-руські 3). З означених обставин можна зробити деякі цікаві висновки, а саме: списки широкої редакції, в якій особливо виявляється литовський сепаратизм, як видно, почили в неласку й були знищені—чи то з нагазу уряду, чи добровітними оборонцями польської національної ідеї; одиникий список *Бихівця* переховався лише завдяки тому, що був переписаний польськими літерами. Ці висновки напрошуються якось самі собою й знаходять собі опору в тодішній ситуації, що, як відомо, не сприяла ні литовській самобутності, а ні українсько-руській культурі.

Широка редакція литовсько-руського літопису обіймає події на Литві від початків її історичного життя аж до 1505 р. В цих хронологічних межах можна визначити три складових частини:

1) Перша частина містить в собі мітичну історію Литви, яка наче б то починається від прибуття на уста Німану римського пітрація Палемона з його дружиною (джерела вказані вище), далі—звістки в часів Мендєвга, Войшелка й Тройдена, запозичені з галицько-волинського літопису, і, нарешті, оповідання про Гедиміна, з одною точною датою—1323 р. (одруження Ганни, доньки Гедиміна, з Володиславом Локетком).

1) Тамож, с. 80, 95, 204; в піаніших списках ця автобіографічна замітка опущена—с. 162—9, 452.

2) П. С. Р. Д. т. XVII, с. 298, в р. с. 360.

3) В інших списках переважає білоруський елемент (див. *Е. Карського О азыкъ т. н. литовскихъ літописей*, Варш. Ун. Изв. 1894, XI).

2). Друга частина широкої редакції литовсько-руського літопису містить в собі редакцію I-а з деякими додатками¹⁾ й риторичними прикрасами.

3). Третя частина тієї ж редакції містить систематичні записи подій за часів Казимира, а починаючи від смерті Казимира (1492 р.) й до кінця (1506 р.) літопис вже набирає характеру систематичного, докладного й дріб'язкового анналістичного твору, з точною датировкою подій. З огляду на те, що волинські події тут займають центральне місце, можна гадати, що записи ці зроблені на Волині і навіть точніше—в Случську. Є деякі підстави міркувати, що принаймні ця частина вийшла з двору случських князів: їм належав Случський збірник (Уварівський список); в широку ж редакцію литовсько-руського літопису занесено де-кілька звісток, що торкаються родини й дальніших нащадків кн. Омелька Володимировича (по втраті Києва Случьк лишився родинним гніздом цієї фамілії).

Що до часу складання широкої редакції, то жадних вказівок ні в самім літопису, ні по-за ним ми не маємо, крім того, що Стрийковський, пишучи свою хроніку, вже користувався нею. Отже на підставі цього можна сказати, що широка редакція литовсько-руського літопису в другій половині XVI ст. вже була зложена.

Північні літописці не користуються л.—р. літописами і як що пишуть де-що про Литву, то здебільшого на підставі чуток або в тих випадках, коли історія Литовсько-руської держави спадається з московською. Найбільше подій в історії Литви записано в збірках Соф., Вообр. й Авраамів; в деяких місцях можна навіть встановити сліди користування спільними джерелами (оповідання про Тохтаміша, про здобуття Вітовтом Смоленська, про посвячення митр. Григорія Цамбляка, про напад Менглі—Гірея на Київ та инц.).

Польські хроністи, навпаки, користуються литовсько-руськими літописами: менше—Длугош, більше—Бельський, а найбільше—Стрийковський, що мав під руками від 12 до 15 списків обох редакцій²⁾. Крім того, у Стрийковського трапляються поклики на „руські“ літописи в оповіданнях про такі події, які не занесені у відомі нам списки литовсько-руських літописів;³⁾ тому мусямо гадати, що Стрийковський користувався, може, повнішими списками ніж ті, які ми маємо, але щоб він користувався *іншими л.—р. літописами*, з відмінним складом, того не видно.

Що ж до правдивості литовсько-руських літописів, то після історичних дослідів Дашкевича й Антоновича—з одного боку, та історико-літера-

¹⁾ Битва під Дубровною, розейм Свідригайла з Ягелом, забиття Сигізмунда, боротьба Михайла Сигиз—ча з Казиміром та Казимира з Тевтонами й Юрієм Подибрадом.

²⁾ Хроніка I, с. 57, 83, 87; II, с. 58, 229, 232.

³⁾ Тихомировъ О составѣ т. н. литовскихъ літописей, Жмнир. 1901, V, . 89, 116, в р. 117—119.

турних-Шараневича, Смольки, Прохаски й Тахомірова—з другого, всілякі огульні сумніви повинні бути відкинені. Дійсно, в широкій редакції є чимало бадамутства й вигадок, але чимало й правдивих звісток; воі ж інші редакції не менш правдиві, ніж які б не було літописи—українські або московські.

Місцеві й монастирські літописи.

Місцевими літописами ми називаємо такі, в яких описуються події певної місцевості, передовсім—даного міста, а потім і дальшої округи. До них наближаються літописи *монастирські* (й церковні), які належать до тієї ж льокальної галузі, тільки з більш обмеженим кругоглядом: передовсім в них описуються події даного церковного закладу, потім—дані епархії і, нарешті, деякі інші, льокального й загальнішого значіння. По змісті місцеві й монастирські літописи мають чимало спільного, а саме: в них звичайно записуються різні рідкі з'явіща природи, як землетрус, затемнення сонця, п'ява комет, дуже ранні чи пізні морози, великий град і т. д. Разом з тим тут ми знаходимо описи людського лиха: голоду, пошестей, повідей, ворожих спустошень і т. ин. Іноді трапляється, що в місцевих й монастирських літописях знаходяться записи подій, які виходять за межі льокального; такі записи тим дорожчі для нас, чим менш взагалі ми маємо відомостей відносно тієї або іншої доби (напр., першої полов. XVII ст.).

З місцевих літописів ми розглянемо: Київський (з рукопису Божка Балики) Львівський (вид. Зубрицьким), Баркалабівський і Хмельницький.

§ 27. Київський літопис (1241—1621) з рукопису Божка Балики. Його видали 1888 року київською „Комміссією для разбору древнихъ актовъ“ в „Сборникѣ лѣтописей, относящихся къ исторіи южной и западной Россіи“. Цей рукопис Лазаревський, з варіантами з рукопису Божка Балики (пізніше—Кошаківського). Складається цей літопис властиво з трьох статей, під особливими заголовками, що належать трьом окремим авторам.

а) *Хроника о разныхъ речахъ--тутъ найдеши, чого потреба* (1241-1618). Автор, видно, православний шляхтич або міщанин з Києва; брав участь протягом трьох літ у війні в Московю, про що сам свідчить. „О вѣнѣ Московской, которая тривала в земли той мало не 20 летъ, читальник найде у кронице полекой, которая в рихломъ часѣ видана будеть,--отсилаю, а чогожь былъ от летъ трьохъ у той земли сведомъ, томъ коротко наисаде“. ¹⁾ Називаючи мешканців Річпосполітої завжди „нашими“, автор не криється в своєю вірою й національністю: він гостро осуджує Іпатія Полія й Михайла Рогову, „начальників тої бодести“ (унії), і вважає Надивайка за „славного

¹⁾ Київський лѣтописецъ, с. 80—1.

козака й лицаря“.¹⁾ До XVII ст. літопис складається з коротких віомов, витягнених з якогось відомого джерела²⁾, а про події XVII ст. автор пише вже, як сучасник—про самогубців на Москві й утиски уніятів на православ'я в Польщі. Літопис писаво „в року идучомъ 1620-м“.³⁾

б) *О церкви соборной мурованой, иже в Києвъ стоить на Подоль, як поправлена на старом фундаментъ (1618—1621).* Крім відновлення Успенської церкви, що травилася 1618 р., автор записав і ще де-які події—до 1621 р., а саме: смерть ігумена Василя Чорнобровка (Красовського), пригоду зі злодієм у Печерському монастирі, розкопки на горі Взихальниці втоплення козаками агента Потієвого Антонія Грековича, наслідки Царської поразки, замах шляхтича Пекарського на Сигизмунда III під час сойму 1620 р., перебування в Києві й Терехтемирові патр. Феофана та посвячення єрархів (М. Смотрицького-полоцьким, Іося Копинського-перемиським, Паїсія Іполітовича—холмським і белзьким, Йосипа Курцевича—володимирським). Записки закінчуються появою комети 1621 р. Автором цих записок був „недостойный во иорях Кирило Иванович“, на той час уставник при церкві Успіння на Подолі.

в) *Коротко теж напишу, што ее делло за веку моего (1618—1621).* Автором цих записок був шляхтич, що служив в Черкасах при боці підстарости вч. Семена Михайловича Лика⁴⁾. Тут ми знаходимо відомости про комету 1618 р., лист кор. Сигизмунда до єрусалимського патр. Феофана, переданий через Обалковського, в справі допомоги польському війську під Хотином⁵⁾, лист патр. Феофана до запорозького гайдартства з закликом допомогти полякам в боротьбі з ворогами хреста, провиди патріярха п. Сагайдачним до польської границі; замах на короля шляхтича Пекарського, смерть черкаського підстарости С. М. Лика й вірші, присвячені йому автором.

§ 28. Львівський літопис (1498—1649) названо так через те, що його віднайшов галицький вчений Д. Зубрицький у Львові;⁶⁾ иншої підстави

¹⁾ ib. d. с. 79 і 77.

²⁾ Лише один запис, безперечно, належить з цієї доби самому авторові: 1595 р. ки. Острозький помирився з козаками Косинського „и на знак того звытязствъ казалъ навидети три ямы великихъ и казалъ насыпати надъ ними три курганы великихъ, котрыя и теперь стоятъ“ (с. 77).

³⁾ Літописець Київський, с. 88.

⁴⁾ ibid с. 91.

⁵⁾ Про дальніше див. два перші листи краків. кастеляна Ю. Збаразького до кор. Сигизмунда III, в Сбор. лѣт., относящ. к ист. юж. и зап. Руси.

⁶⁾ Видання: Kwartalnik Naukow. 1885—6; Сборн. Общ. Ист. и Др. III, М—ва, 1889; Науков. Сборн. Львов, 1867. Справоздання: *Войціцький О* русской літописи съ 1498—1649 г. (ЖМНП. 1888, ч. XVII, с. 1—22); *Куліш* Матеріали I, 311—322.

для того немає, хоча галицькі події (втім і львівські) не виключені з об'єкту літописця. Автор цього літопису невідомий на ім'я, хоча де які інформації про себе він і подає. Так, з літопису ми дізнаємося (1621 р.), що автор зачав свою науку в Межабізького дяка (Щирецького), але не свінчив її через смерть батька. Згодом (1630 р.) бачимо, що автор вже є ченцем Межагірського монастиря, не безпрічасного до козацького руху („прич. гетману отцовъ было стъ наших вать“). З огляду на те, що до 1625 р. автор виключно стежить за подіями західнього Поділля й Галичини і лише 1626 р. переходить до подій київських, можна встановити й термін того переходу до Межагірського монастиря: це мало бути біля 1625 р.

„Львівський“ літопис обіймає протяг часу від 1498 до 1649 року. Маючи на увазі, що автор 1621 року ще був учнем, тобто хлопчатком літ 10, мусимо гадати, що про так давні події він писав почасти на підставі чужих матеріалів, почасти з голосу старих людей. Зрештою події перших ста років займають в літопису всього де-кілька сторінок. Приблизно від 1621 р. події записуються вже на підставі дитячих спогадів автора, маючи виключно місцевий характер: напади Татар на Галичину й західне Поділля, урожай, землетруси, морова язва, приїзд визначних осіб. З особливою докладністю автор оповідає про чвари й сутички преміж шляхтою (Льські, Ставицькі, Гербурти etc.), але на події більш поважні не звертає уваги (напр. „похід самозванця на Московщину збуває одною фразою: „того ж году царевичъ на Москву пошель“). Так до 1630 року, вели автор, видимо, став вже дорослим. Відтак починається друга частина літопису, що сягає 1649 р. Частина ця, присвячена козацьким рухам, написана докладніше й виявляє більшу доріслість літописця: тут трапляються й характеристики дієвих осіб, і власні міркування автора з приводу подій, вислови його співчуття чи антипатії... Так провадючи свій виклад рік за роком, автор закінчує його на Зборівській угоді 1649 р. Особливу важливість в цій частині має оповідання про козацьке повстання 1630 р., для якого Львівський літопис є одним з найважливіших документом (як діяриші невідомого поляка для повстання 1625 р.).¹⁾

§ 29. Баркулабівський літопис (1544—1608—1633)—так названий від м. Баркулабова (поблизу Орші), де його складено.²⁾ Гадають, що автором цього літопису був баркулабівський священник *Хведір Пулитович*, якого,

¹⁾ Для певноти огляду зазначимо, що існують ще збірні літописи локального значіння, зложені галицькими вченими на підставі різних сгародавніх джерел: *Сводная Галицко-русская летопись съ 1600 по 1772 р.* (Львовъ, 1874—1897) А. Петрушевича і *Kronika miasta Lwowa* Д. Зубицького (Львів 1844). В Кам'янці їх дістати не можна.

²⁾ Вперше видав Баркулабівський літопис *П. Куліш* въ Матеріалахъ для історіи возсоєдиненія Руси, т. I, с. 45—89; вдруге—проф. *Довнар-Запольський* в Київ. Ун. Изв. 1898, XII.

лише в уривках, перехованих в Яготинськiм архiвi кн. М. В. Репнiна i видавцях 1889 р. А. Лазаревським. На думку видавця, той зшиток лiтопису Мгарського монастиря, який ми маємо, є копією з оригіналу, але не повною: переписчик, видно, виписував лише те, що його цікавило, та й того чомусь не довiнчив (напр., життєпис св. Афзасiя лишився недописаним).

Головний зміст Мгарського лiтопису вичерпується відомостями про будування монастирських церков (та їх пожари), важними для історії будівничої (кам'яної) техніки на Україні тих часів, історії цнi і заробітної плати, а також для характеристики усердя українського суспільства до дому Божого (найповажнішими ктиторами Мгарського монастиря були гетьмани: Самойлович і Мазепа, потім—козацька старшина.¹⁾ Крім справ чисто монастирських, у Мгарському лiтопису ми знаходимо й декілька звісток иншого порядку: про народне заворушення 1687 р. (по укладку Самойловича) про смерть і похорони митр. Нелюба—Тукальського, про завітання митр. Рафаїла Зборовського до монастиря й похорони гетьмана Даниїла Апостола та инш. На послідок перераховані ігумена Мгарського монастиря, „прежде бывшіє“.

§ 34. Лiтопис львівського каноніка Яна Юзефовича (1614—1700).

Юзефовичі—міщанська родина, либонь чи не з Армян, яка займала досить видатне становище у Львові. Дід нашого лiтописця був завідуючим міського арсеналу і від час облоги міста Б. Хмельницьким чимало прислужився для його оборони; батько ж провадив обширну торгівлю і зокрема постачав харчі для польської армії. Після його смерті (був забитий козаками під Ставищами 1664 р.) наш Ян лишився грудною дитиною й був одданий матір'ю на виховання монахам. Ставши вже св'ященником і королівським секретарем, Ян одержав від львівського архієпископа К. Заліського доручення скласти історію львівської католицької архієпископії за минуле XVII століття. Так з'явилася праця, про яку зараз і має бути розмова. Що ж до дальшої долі самого автора, то вона нам мало відома. Знаємо лише, що по здобуттю Львова Карлом XII (1704 р.) Ян Юзефович приймав діяльну участь в переговорах із шведськими генералами відносно полегкостей для міста; 1725 року він ще був живий, а коли помер, того не відомо.

Лiтопис Юзефовича, по звичаї середньовічних письменників до широким заголовків, має такий надпис: *Annalium urbis Leopoliensis tomus extravaganus, juris publici et privati, revolutiones in regno et contingentia praesertim in provinciis Russiae ecclesiastica et civilia, bona et mala, prospera et adversa, casus et eventus varios variorum in variis rebus, personis et matris enuntians, orbita temporum et fortunae rotatos, periodo autem satis rotunda antea perillustris admodum reverendi domini Joannis—Thomae*

¹⁾ В лiтопису Величка є свідчення тотат, вийнятех, очевидно, з Мгарського лiтопису; де які з них не повторюються (Величко I, с. 191, 399; II, 461; III, 99, 102).

Josephowicz, canonici cathedralis Leopoliensis. З цього широкомовного заголовка видно, оскільки багатий і різноманітним змістом літопис львівського каноніка. Цей багатий матеріал розподілений ім по певних категоріях, літописним звичаєм, а саме: від кожним роком записані передовсім справи дотичні архієпископії; далі—відомости політичні, майже виключно в історії України; потім—відомости дотичні м. Львова; за ними—реєстр людських лих та надзвичайних явищ у природі і, нарешті, подекуди ще й справоздання про нові книги, що звернули на себе увагу автора.

Зрозуміло, що головна частина праці Юзефовича присвячена історії львівської архієпископії, яку він подає з найменшими дрібницями, виявляючи при тім сліпий фанатизм, а часами—й містицизм, звичайні для людей його стану в ті часи. Особливо Юзефовичеві подобаються чуда, які наш автор описує з захопленням і наївною вірою в їх бевперечність, хоча б то було й не зовсім відповідно засадам християнської релігії (духи, напр., бійкою змушують лютеранина пристати на католицизм). В цій частині для нас є цікавими—правда, нечисленні—відомости, які свідчать про стан православної церкви у Львові XVII століття: суворі приговори над священниками, з яких один поховав небіжчика в день, а другий звичав католика з православною (1628 і 1641 рр.); вирок духовного суду в справі видання Михайла Сляки: *Aurora na horysoncie Lwowskiw świecaca przeoswieczonemu exarsze świętego tronu apostolskiego Konstantynopolskiego* (книгу цю присуджено на знищення); гвалтовне відібрання від православного Братства Львівської Ставропігії уніятеьким єпископом Йосифом Кунцевичем.

Серед звісток політичних найбільше місця займають описи козацьких рухів, татарських нападів та боротьба з Турками за володіння Поділлям, Вивітлення цих подій запозичене автором у шляхетської верстви: він погорджує *plebs rustica*, ненавидить Хмельницького, якого обзиває *cornifex, tyrannus, vulpus, fallax* і т. вш. До 1648 р. свої відомости з історії України автор бере здебільшого з друкованих джерел—*Вельського, Кожовського, П'ясецького* та вш.; від цього ж терміну він користується матеріалами львівських архівів, записками *Кушевича* та якими рукописними джерелами а також переказами старих, вірнотойних людей, самовидців і власним досвідом. Найдокладніше описана Юзефовичем друга облога Львова Б. Хмельницьким (1655 р.) на підставі щоденника львівського студента *Берженецького*.

З особливим захопленням, після справ церковних, розповідає наш автор про події в історії близької й милої йому міщанської громади Львова: він уважно спинається на діяльності міського магістрату, вихваляє розум вченість і поважність його предгавників, радується з перемог магістрату над зневажаючою його шляхтою і т. д.

Серед відомостей, дотичних м. Львова, трапляються цінні звістки з життя чужеземних колоній—армянської та єврейської. Перша була упрі-

вілейована різними патентами, а друга, завдяки зворотливості єврейського племені, без жадних привілеїв займала у Львові вивначне положення, успішно конкуруючи з торгівлі й промисловості з християнським населенням та ухиляючись від належних повинностей і похлу перед магістратом. Автор дуже не любить Жидів, приписуючи їм всі злочинства, в яких обвинувачувало жидівство темне середньвіччя.

Літопис Юзефовича обіймає протяг часу від 1614 по 1700 р.; але він ніколи не був виданий повністю. Київська Комісія вибрала з нього лише матеріал, що стосується подій на Україні 1724—1700 років (інші факти були з'ячені в історіях Львова Заморовича, Ходисецького й Зубрицького). Крім того, частина літопису Юзефовича (1634—1690) була видача 1854 р. в польським перекладі Півонького, але дуже несправно і зі значними вимінами (*Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690, przełożona przez M. Piwockię*), Lwów 1854).

§ 35. Літопис Львівського Ставропіг'яльного Братства (1453—1793) складений галицьким вченим *Денисом Зубрицьким* на підставі різних старовинних документів¹⁾. Львівське Ставропіг'яльне Братство було одиновою місцевою організацією в західній Україні, що змагалася з польсько-католицькою духовною й світською владою за релігійні й національні інтереси українського населення Галичини (власиво Львова). Боротьба Ставропіг'ї за зрівнення православних русинів з польсько-католиками в громадянських правах—з одного боку, і боротьба з єпископатом та нунціатурою—з другого, складають головний зміст збірного літопису д-ра Зубрицького. Опріч того, позааяк Львівське Ставропіг'яльне Братство заступало вою галицько-руську громаду, то в літопису переплітаються й ті моменти, коли ця громада виступала без огляду на її конфесію: це було головним чином за часів В. Хмельницького, коли Братство мусіло скільки разів платити звичні контрибуції. Зрештою Львівська Ставропіг'я виявляє себе і в ролі опікуна, який допомагає иншим православним інституціям книгами свого видання; такі книги (богослужбові) за сп. собі розсилалися, напр., монастирям: Київсько—Михайлівському, Сокальському, Дрогобицькому, Добромильському, Ягельницькому, Корсунському, Перегінському, церкві в Жовкві, єрусалимському патріярхові й архимандритові, навіть молдавському господареві. Взагалі матеріал, що містяться в літопису Львівської Ставропіг'ї, зовсім не обмежується самим-но Братством, а дає силу фактів для характеристики становища українсько-руської громади у Львові і в королівстві Польським, а рівно й для характеристики порів та звичаїв польської духовної й світської адміністрації, на чолі з королями, як і окремих осіб (напр. Йосифа Шумлянського, Яна Собеського).

¹⁾ Надрукований в московським перекладі (з польського) в ж. м. н. п. ч. LXII, LXVI, LXVII (1849—50 р.).

§ 36 Літопис Львівського Кармелітського монастиря *Annales Leopitenses Carmelitanae* ¹⁾. В йому помічається дві категорії звісток: одна торкається історії виключно цього монастиря, друга ж має більш загальне значіння. Для нас важлива та частина (не суцільна) Кармелітського літопису, в якій говоряться про події на Україні 1648—1676 років, а саме: про дві облоги Львова В. Хмельницьким ²⁾ (від час першої зруйнованої монастиря) та про турецькі спустошення 1672, 1673 и 1676 років. В списку подій цього часу Кармелітський літопис де в чім доповнює літопис Юзефівича.

§ 37. Добремильський літопис (1648—1700) ³⁾. Як видно з вступної замітки, цей літопис писано написанням червона Шародження Пречистої Діви в Добромислю о. *Семеном Коростенським*, в роках 1648—1700. Завданням автора було одмити, „що оя за мого живота діяло в котерих лѣтѣх“. Занею остільки короткі й невзв'язані деталі, що в них історичкові дуже мало пожива,—хіба для історичної діалектології (Київська Комісія надрукувала документи з точним захованням фонетичних особливостей оригіналу). Найбільше звісток автор подає про людські лиха: голод, мор, „впалання сод“, війни; одна звістка торкається землетрусу 1680 р., одна—смерті перемишльського єпископа Інокентія Вінницького в „дніев а праве не ольханов пригедов“.

§ 38 Літопис Підгорецького монастиря (близько Бродів) в оригіналі має такий заголовок: *Синодоне, или краткое соборное историй и преданія св. обители общежительныя Погорецкыя, древне—имеуемныя Шабенаккыя, купно же и воспоминавіе о сооруженіи св. церкви Преображенія Господня в той же св. обители* ⁴⁾. Підгорецький літопис обіймає події з 1659 (перший запис 1683) по 1716 р. (з праписками 1726 і 1729 рр.) Це є монастирський літопис в стилісмі розумінню цього слова. Цікавішим він стає в роках 1662—1692. З відомостей позамонастирських заслуговує на увагу звістка про напад Дорошевича й турецького війська на Поділля й околиці монастиря 1672 й 1676 років, про завітання до монастиря кор. Яза Собавського (1687 р.), про подаріж підгорецьких ченців до Москви та інші. До літопису долучені документи, які стосуються Підгорецького монастиря (фундуші, привілеї, листи єпископів).

¹⁾ Кармелітський літопис надруковано Київською Комісією (в Сборн. лѣт., относящ. к юж. и Зап. Руси) лише в часті 1548—76 рр.

²⁾ Цікава деталь з першої облоги: *одеи vicinus pictor schismaticus per dom. selusdem sectae civium ex barte templi Rutheno schismatici per lignas saeres Iocum sucirum iuradi in monasterium illis demonstraverit.*

³⁾ Надрукований в Сборн. лѣт., относящ. к ист. юж. и зап. Руси.

⁴⁾ Справозданна про неї в змітках тексту (Мирна) див. в Київ. Стар. 1890, VII.

§ 39. Літопис Сатанівського монастиря 1600—1793).¹⁾ Місто Сатанів знаходиться на р. Збручі, Проскурів. пов., а поблизу нього на південь стоїть св'ято-Троїцький Сатанівський монастир. Монастир існував з давніх давес, але хто й коли його спорудив, про те не переходалося жадних вказівок. В 1770 р. сатанівські старожили пам'ятали лише, що на бані старішої дерев'яної церкви було вярівано: „1600 рік“ („нову“ муровану церкву збудовано 1744 р.). У всякому разі не підлягає сумніву, що Сатанівський монастир завчався від православних, яким і зараз належить, але в його історії була доба, коли той монастир посідали уніяти: це роки 1707—1793. З цією добою зв'язаний як раз і літопис Сатанівського монастиря.

1770 року уніятський ігумен названого монастиря *Модест Сильницький* спорудив книгу, в яку вислав давню історію монастиря, оскільки міг про неї довідатися від братії й сатанівських старожилів, і від того часу аж до передачі монастиря православним монастирський літопис вівся регулярно рік в рік наступниками Ольбинецького. Між листами літопису вклеєні циркуляри провінціалів Базиліанського ордену, їх листи й розпорядження відносно монастиря, а в самий текст виславі копії монастирських документів. Таким чином в *Книзі історії Сатанівського монастиря* (так вона названа в оригіналі) ми маємо справді його історію, що обіймає славе все XVIII ст. Зрозуміло, що Сатанівський літопис передовсім торкається справ монастирських; тут одмічаються зміни ігуменів, фундації різних осіб, забудування, вибиття дзвонів, розпорядження властей, церковні церемонії, завітання визначних осіб, судові процеси, чума, саранча, смерть начальників (базиліанського генерала Моргульця) й благодотворителів (М. Потоцького) і т. инш. Де-які записи Сатанівського літопису мають і загальний інтерес, напр., про напад татарів на Сатанів наприкінці XVII ст.²⁾, про завітання Петра I 1711 р., під час якого царський блазень обрізав бороду промовцеві—ігуменові;³⁾ про оригінальну кару церковних переступників замуруванням їх в стіні монастиря;⁴⁾ про перший рекрутський набір в Галичині (1778 р.)⁵⁾ і про подорож цесаря Йосифа II через Галичину до Жванця й огляд їм Хотинської фортеці⁶⁾ та инш.

1) Про нього див. *Антоновича*: Православний монастир и его уніятская літопись, в Київ. ст. 1882, II і Моногр. I, 345—351. Оригінал літопису переходується в руках відділі інст. Осолодінських у Львові, ч. 2106. Московський переклад (з польського) видав п.-о. *Сіцінський* в Матеріалах для історії монастирей Подольської єпархії. К.-П. 1891.

2) По виданню Е. Сіцінського с. 153.

3) *Ibid.*

4) *ibid.* с. 163 й далі.

5) *ibid.* с. 175.

6) *ibid.* с. 183.

§ 40. Літопис Вінницького капуциньського кляштора (1744—1856).¹⁾ Вінницький (на Поділлі) капуциньський кляштор був заснований вінницьким старостою Людовиком Каліновським та його дружиною Лисаветою року 1745. Відтак кляштор проіснував аж до 1888 року, коли його повернуто на парафіяльний римсько-католицький костел м. Вінниці. Літопис Вінницького капуциньського кляштора писали тамонні пріори, почавши від 1744 р. протягом більше століття—до 1856 р. (включно). Власний літопис починається по вступі й листуванні Каліновського з різними духовними особами, де розповідається про повстання кляштору. Крім того, на початку й на кінці літопису висані імена осіб, що, не буди ченцями, з'обов'язалися виконувати зрокн капуциньського ордену. Запис подій в самім літопису ведеться по роках і числах, усуміш латинською й польською мовами.

Щодо змісту Вінницького капуциньського літопису, то передовсім він стосується подій, зв'язаних з кляштором, і взагалі—церковних (пов'ята церков, кушля й повішення дзвонів, місії, ревізії, секуляризація монастирського майна, закриття ордену Єзуїтів, папський ювілей etc.). Чимало є також відомостей про надзвичайні з'явіща в природі й людські лиха (морози, землетруси, повіді, пошести, мори, пожари, саранч, град etc.), про перехід і переїзд через Вінницю визначних осіб і військ (1812, 1828, 1847, 1856). Не бракує записів і ширшого значіння; між ними найважливіші: про гайдамаків (с. 20—22, 24, 27), коф'єдератів (с. 25, 26, 27), сеймаки (с. 33, 42, 43), тривогу в Вінниці й околицях з приводу майбутнього (1826 р.) селяньського заворушення (с. 51—2) та інші.

Значіння місцевих і монастирських літописів. Після того як нами розглянуто стільки літописів, місцевих і монастирських, можна вже зрести й загальні висновки про значіння цієї категорії джерел. Звичайно ними нехтують, як чимось маловажним, без чого можна б і обійтися. І такий погляд на ці джерела в наукових колах на практиці призводить до того, що їх не цінять на місцях; від того немало літописів згинуло в коморах і на горіщах, а з тих, що переховалися, не всі доведені ще до відома публіки. Проте, як читач мав нагоду переконатися з нашого огляду, місцеві й монастирські літописи для науки зовсім не є річчю маловартою: вони, правда, дають менше матеріалу для історії, ніж загальні літописи, але подіючі їх звістки можуть мати першорядне значіння для з'ясування окремих історичних моментів чи певних галузів історичного життя. Для історії облоги Львова Хмельницьким, напр., літопис Юзефовича має першорядне

¹⁾ Вперше уривки цього літопису було надруковано Геленіушом в праці *Wspomnienia polskich czasów. Lwów, 1894*. Московський переклад, а подекуди й переказ оригіналу і в деяких місцях видання Геленіуша подав п.-о. Шитович під титулом: „Літопись Винницкаго капуцинскаго кляштора. Каменець-Подольській, 1902 (з Подольських Епарх. Відомостей).

значіння; доповненням до нього може служити літопис Кармелітського монастиря. Історії козацького руху 1630 р. неможливо було б вложити мимомо Львівського літопису. Справа з відновленням православної єрархії за Сагайдачного виглядала б дуже непевно, як би в розпорядженню історика не було Київського й Густинського (монастирського) літописів. Без посвідки Київського літопису про Грековича й Тискиневича ми не знали б, що козацтво ще 1610 р. рішуче виступало на захист православної віри від уніатсько-католицької загрози. Без літопису Юзефовича в історії орієнтальної (єврейської й вірменської) колонізації м. Львова була б прогалина, а становище православної громади не досить визначене. Для історії татарських (і зурецьких) нападів на Україну літописи Львівський, Підгорецький, Кармелітський і Юзефовича мають істотне значіння (що до кількості фактів або нових деталей). Для історії ція на збіжжя та інші речі літописи Баркулабівський та Мгарського монастиря є майже єдиним компактним джерелом; крім того, в Баркулабівському літопису ми знаходимо посвідку про негативне відношення деяких верств православної українсько-білоруської шляхти до братського руху, чого ми не знали б при відсутності цього документу. Тільки зібравши всі оці поодинокі факти та вяснивши деталі, з галузя історія може змалювати нам док одну картину — певної доби певної галузі історичного життя на нашій землі.

Маямо конкретних історичних фактів, важливо почути й голос сучасника, спостерегти враження, яке ті факти зробили на нарід, простежити суспільні настрої, словом, зацікавитися з духом відповідного історичного моменту. Під тим зглядом місцеві й монастирські літописи, писані про себе а не для публічності, й писані людьми, звичайно, оірими, з обивательською пенхоль сією, надають матеріял, якого нічим замінити. Правда, і в літописах загальних трапляються спорадично факти такого ж значіння, а загальні літописи передовсім зображають життя в його ніби урочистій обстанові, в повсякнішніх його формах; буденщина ж з її дрібними турботами та обивательськими настроями відбивається переважно в літописах місцевих та монастирських¹⁾.

Що більше матеріялу дають місцеві й монастирські літописи для місцевої історії — вже по самій суті своїй. У нас локальну історію тільки по розпочато розробленню, але ця праця мусить значно поширитися, вона є фундамент для загальної історії. Дослідник, що накреслив широкі раді для своєї праці, не має жадної спромоги займатися встановленням всіх деталей, часто локального значіння, а без встановлення таких деталей й

¹⁾ Для прикладу вкажемо на замітку Баркулабівського літопису (с. що сина ки. Сохомерецького хрестив „старець убогий“; ця дрібниця відіває нам цілу ділянку в світогляді того часу.

праця тратить не тільки в своїй барвистості, а навіть і в ґрунтовності: локальна історія мусить стати йому на допомогу.

Мимо наукового значіння, локальна історія має ще й педагогічне. Давно вже було сказано кращими педагогами й часто повторювано, що вивчення місцевої історії мусить попереджувати викладиз загальної, бо кругогляд дитини розвивається поволі й вразу охопити широкі терени історії вона не здолає. З другого боку, тільки знання місцевої історії здатне виховати в дитині замилювання до рідної країни, бо воно безпосереднє зв'язує її з тим, що завжди стоїть перед очима. Так само й пошану до певної інституції, напр., монастиря, уважність до її давніх традицій найліпше можна прищепити її новим членам лише через об'явлення з історією тої інституції.

Окрім історії, місцеві й монастирські літописи дають багатий матеріал і для інших наук. Взяти хоча б сім'ясько-господарську статистику: досі вона свої спостереження над неврожаттями та засухами на Україні робила лише над фактами з другої половини XIX ст., тоді як наші літописи дають достатний матеріал для її спостережень і висновків з XVII і XVIII ст. Для тих же століть (особливо XVII) могла скористувати відповідний матеріал і геологія. У відомих нам літописах є, напр., чимало звісток про землетруси, яких давнє вже не було на Україні; може б геологія з цього зоблила певні висновки що до історії нашої земної кори чи її внутрішнього змісту. Численні спомини наших літописів про комети, виводі навіть з цілком описом їх вигляду, могли б з'ужати для своїх наукових праць українські астрономи, замість того щоб посилатися на західно-європейських учених, які опираються на свої аннали й хроніки; а може в наших літописах знайдеться й де що такого, чого в західно-європейських анналах та хроніках немає зовсім!

VI. Історичні компіляції 70 р. р. XVII ст.

В сімдесятих роках XVII ст. в Києві помічається особляво успішна ітературна діяльність, що має своїм завданням опрацювання історичного опендіума, підручника історії, передовсім української. Разом з джерелами ітотинними, українськими й московськими, ці компіляції широко користуються також польськими хроніками (з'окрема Стрийковським); що ж до амого викладу, то лише в деяких частинах він набирає цілком систематичного характеру, здебільшого ж розбивається на окремі, шорші або вузкі, повідання чи статті. З таких компілятивних праць ми зупинимось на Густинським літопису та двох синописах—Кохановського й Гізеля.

§ 41 Густинський літопис (—1597.—1670¹). Названо цей літопис утинським тому, що він був описаний (а може й зложений?) в Густинським монастирі (в Прилуці на Полтавщині), де спочатку й переховувався

¹) Цей літопис треба відріжнювати від „Літопису Густинського монастиря“, виданого проф. Бодяненським 1848 р. (про нього мова далі).

(зараз належить Москов. Общ. Ист. и Древ.). „Списав його 1670 р. ієромонах Михайло Лосицький, „за благословенієм прелебного Авіксентія Іоакимовича, ігумена т. й же обителя“.¹⁾ В основу Густинського літопису покладено українсько-руський кодекс типу Хлобківського, по 1299 р. (хоча трапляються й особливі варіанти); крім того автор користується для свого викладу Патерником, Прологом, Псалтирем, Воскресенським літописом, Литовсько руським літописом широкої редакції (типу Вихівця) і загубленим для нас українсько руським літописом, на зразок „певного руського літопису“ *Ст. Лукомського* (також В дечка т. IV, Грабянця etc.). По-затим автор вживає силу чужоземних джерел, які цитує на полях; з грецьких—*І. Зонару, Киропалата, Кедрина, Григору*, з польських—*Длугоша, Кромера, Меховського, Бельського, Гвазіна, Стрийковського*; з інших—*Титмара, Баронія, Й. Флавія* etc.; покликається й на „угорських літописців.“ Користування джерелами, відповідно тому часу—механічне. Пізнішим джерелам, але, повнішим автор дає перевагу над давнішими й скупішими (легковажить напр., Дзугоша). В візці густ. літопису (після 1597 р.) вміщено три окремі статті: „О началъ козаков“ (1516), „О премѣненіи новаго календаря“ (1582) і „Об ученіи, како начаса в руской землѣ.“ Дві останні зложени, видно, су часником (тим для нас і цінні).

Хоча Густинський літопис не легковажить і Московщини,²⁾ проте головний інтерес його зосереджується на Україні—самій по собі і в стосунках з сусідами (Литвою, Польщею, Венгрією, Московією, Кримом, Туреччиною). XIV і XV віки в історії України, найбільш темні й не цей час. Густинський літопис висвітлює приступним йому історичним матеріалом; між иншим, тут широко розповідається (під 1470 р.) про відновлення київським князем Семеновом Олельковичем Печерського монастиря,—факт, не зв'язний з инших джерел. Інтерес православної віри й української народності автор літопису близько бере до серця, але не обходить церковних подій і на заході (Гус, Лютер). Оповідючи про жидівські погроми в Кракові (1494, 1499 рр.), автор, видимо, не співчуває „жидим людям,“ що до того звинувачення.

З погляду наукового Густинський літопис скидається на вчену працю тільки доконану кельською методою (по польських зразках). Приймає ко-

¹⁾ Заголовок літопису: „Кройника, которая zaczynaється от потоку першого міра в столпстворенія, и раздѣленія языка, и расѣянія по всей вселенній, и о разных народах; также ж о початку Сясиенскаго Росейскаго народа и егда сѣде Киев, и како врести блатов. кн. Володымер Рускую землю и о велик. княж. Киевском, и о греческих царѣх.“

²⁾ Між иншим, на Густинському літопису Київ після 1240 р. ніби належав володарю—суздальським князям Ярославу Всеволодовичеві з його синами: Олександром та Ярославом і московському Івану Шалтї (П. С. Д., т. II. с. 340, 341, 343, 344, 348).

статувати, що український історик XVII в. потрапив зібрати такий джерельний матеріал, якого й зараз вистарчило б на доброго наукового робітника. Що ж до вартости Густинського літопису, як джерела для української історії, то вона полягає лише в тім, що в цій компіляції переховалися виїмки з якогось українського літопису, для нас утраченого.

Перша частина Густинського літопису, яко варіація Хлебниківського, окремого видання не має; друга видана при Іпатським кодексі в II т. П. С. Р. Л. 1848 р.

§ 42. **Кройника з літописцев стародавних**, з св. Нестора Печерського й інших, також з хроник польських о Росії..., собрана працею ієромонаха *Теодосія Софоновича*, 1672 р.¹⁾ Хроніка ця не переховалася в цілокудності, а зістала розділеною по окремих рукописах. Зразу вона складалася з трьох частин: „Кройники о Руси“, „Кройники о земли польской“ і „Кройники о початку и назвыску Литвы“. Перша частина знаходиться в Погодянським рукопису ч. 1476, Толстовсьім ч. 286 Петрогр. Публ. Бібл. і Києво Софійським ч. 525; дві дальші—в рукоп. Москов. Арх. Мініст. Ін. Дѣль. Хроніка о Руси є компіляцією, складеною в початку на підставі кодексу, близького до Іпатського, з перевагою волинських подій, а далі йдуть різні статті з історії московської, української й часті про Туреччину. *Кройника о земли Польскій: отколь поляки ляхами и поляками названы суть, о перших и дальших князях и корольях польских* вібрана з різних польських хронік, а головню—зі Стрийковського. *Кройника о початку и назвыску Литвы и [о князях литовских, о дѣлах их]* зложена також головним чином на підставі Стрийковського. Працюючи над своєю „Кройником“, автор мав на увазі патріотичну мету—дати можливість кожному, „родившемуся в вѣрѣ православной, о своей отчизнѣ знати и иным питающим сказати, бо своего роду не знающих людей за глурых почитают“.

§ 43. **Синописе (т. зв. Київський)**, или кратков собраніе от разных літописцев, приписуваний архимандритові Києво-Печерському *Інокентієві Гізелю*, 1674 р.²⁾ Синописе Інокентія Гізеля євидается на підручник по історії України, в де якими додатковими статтями про події на Московщині, але за браком чогось ліпшого він був широко уживаний і на півночі, аж поки в XIX ст. не був заступлений відповіднішими працями. Автор Синопису доволі користується з польських джерел, посилаючись на *Длугоша, Кромера, Меховського, Бельського, Гвасніна, Стрийковського*; в

¹⁾ Теодосій Софонович був ігуменом київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря в 1655—1672. Про його хроніку див. *Рогозинського „Кройника Т. Софоновича и ея отношеніе къ Киевскому Синопису Инокентія Гізеля“* (Ізв. отд. русск. яз. и слав. Петерб. Ак. Наук. 1910, IV).

²⁾ Див. працю п. Рогозинського.

українських вживає „*Нестора*“, *Печерський Патерик*, *Густ. Літ.*, із західних—*Вотера*, *Кранця*, *Бароніу*, з грецьких—*Зонару* etc.; проте виклад ведеться переважно по Ст. Вйковському. Найбільш повно й систематично оброблена в Синопису доба перед татарською; від погрому Києва за Батия автор переходить до боротьби з Мамаєм, відтак знову повертає до Київщини—під зверхністю Литви, потім розповідає про встановлення патріяршества в Московщині, далі подає каталог київських воєвод, говорить про з'єднання України з Московщиною й закінчує свій виклад чигиринськими походами (в третій вид. 1680 р.), про які він свідчить, як сучасник.

Завдяки достатку фактичного матеріалу та яєному й спокійному викладу, Синопис Гізеля здобув собі широку популярність і витримав біля 30 видань на Україні й Московщині; найбільшим вважається Спаського Київ 1836.

§ 44. **Обширный Синопис Руский Пант. Кохановського (1680—2) 1).** Автором його був економ Києво-Печерського монастиря П. К., а його праця переходується в двох Толстовських рукоп. ч. 145 і 147 в Петрогр. Публ. Бібл. При зложенню євро Синопису Кохановський скористувався деякими статтями з джерел Т. С. Фомевича, потім—хронографом і Софійським временником в українській редакції I, нарешті, Кройниками Польщі й Литви, але з іншими продовженнями, ніж у Софоновича. По складу джерел „Синопис Руский“ є споріднений почасти з Кройницею Софоновича, почасти—з Синописом Гізеля; однак його не можна вважати за посереднє зєно між тим і другим, позаяк між працями Софоновича й Гізеля немає майже нічого спільного. Завданням Кохановського, видно, було зібрати дотичний матеріал для історії всіх східно-слов'янських племен; тоді як Софонович Гізелю обмежувалися переважно Україною (навіть Київщиною).

VII. Хронографи української редакції.

Хронографами називаються збірки, що містять у собі відомости по всесвітній історії. Колись вона тішилася великою популярністю, заступаючи підручники всесвітньої історії. Ще й зараз хронографів великоруської редакції переходалося бодай із сотня по різних книгозбірнях та архивах, але хронографів української редакції переходалося дуже мало, 2) та й ті ще чекають докладного опису. Пока-що відомі слідуєчі списки української редакції: *Леонтія Воболінського* (в книгозбірні чернігівської духов. семинарії), *А. Погова* знайдений у Нижньому-Новгороді 3), *Толстовський VI* (згад

1) Див. працю Роговинського.

2) Тому спричинилися часті ворожі спустошення, пожари й нищення рукописів єзуїтами.

3) Обзор хронографов русской редакції I, 96; II, 24.

ній Н. Івановича¹⁾, *Макейовича* (невідомо де²⁾, *Сулакадзева-Науменка*³⁾, *Вестужева—Рюміна* (в Петроград. Публ. Вібл.), *Буслава* (тамож). Крім того А. Попов вгадує ще про хронографія *Київського Золотоверхого* манастиря та збірки *Фролова* (в Петрогр. Публ. Вібл.), які від московських відрізняються принаймні своєю українською мовою⁴⁾.

До хронографів української редакції залічуються ті, які, окрім мови, відрізняються від подібних збірок великоруської редакції ще й своїм складом: в них конче обов'язково є історія Польщі та Литви, з деякими додатковими статтями в історії України. Спостереження над відомими нам списками українських хронографів викрили існування принаймні двох редакцій, більш подібних до себе на початку, ніж в дальшім вигляді: зразком першої можна вважати список Попова, зразком другої— список Боболінського (ві останній рахуються до нього ж). З огляду на те, що список Попова рветься на першій частині (перед Різд. Хр.), він дає можливість констатувати лише існування окремої редакції українського хронографа, але для докладного врядування про українську хронографію надаються лише списки другої редакції, що редууються до т. зв. *Хроніки Леонтія Боболінського*⁵⁾. До неї і звертаємося.

§ 45 Хронограф має такий заголовок: *Літописець си єсть вройника з розных азтров и историков многих диалектом руским єсть написана в монастиру Свято-Троицком Плимском Черньговском архим. Леонтием Боболінским, законником монастыря Выдубицкого Киевского року от Р. Хр. 1699, мѣсяца апрѣля дня 23.* По завіщанню Боболінського цей рукопис року 1717 було передано „до книгохранительниці кафедральной“ в Чернігові, й зараз він переходується в книгозбірні чернігівської духовної семінарії. Для видання літопису Грабянкі д. Самчевський скоротивався й хронографом Боболінського, і при тій нагоді пропало не тільки те, що ім було видруковано в приєднанні до Грабянкі, а й багатько більше (лл. 390—686), так що в теперішнім своїм вигляді рукопис Боболінського починається від створення світу й закінчується історією „царства царев заходних цесаров“ (від Карла Великого до 1542 р.). Дефекти рукопису Боболінського

¹⁾ Краткій обзор русских временников, находящихся в библиотеках С.-П. бургских и московских, с. 25.

²⁾ Письма о князьях Острожских (Собр. соч. I, 167-8).

³⁾ Раніше цей список (як свідчить печатка 1771 р.) належав Сулакадзеву, потім—В. Науменкові (ЖМНП. 1885, V, 52 й далі)

⁴⁾ Обзор хронографов II, 273-7.

⁵⁾ Опис її з деякими витягами надруковано д. Самчевським при літопису Грабянкі. В справі авторства Боболінського була суперечка: *Макейович* (Соч. I, с. 167) та *Науменко* (ЖМНП. 1885, V, с. 80) рахують його лише переписником, але див. замітку А. Лазаревського (Київ. Ст. 1890, IV, с. 71-2), також В. Іконнікова (Опыт русск. историографіи II-2, с. 1552).

Печерський синодик, що належить Печерському монастирю, так славному в літописах України, мусить бути найважливішим. Так воно й справді є, бо єди-ди він єно силу визначних осіб і цілих родин, які полишили помітний слід у нашій минувшині ¹⁾. Дуже важним з погляду науки є також синодик *Межигірського монастиря* (на Київщині), зі вступною статтею ігумена Афанасія 1599—1612 рр. Сюди, між иншим, вписані родини Петра Могилы, Памви Беринды, Демаскина Птицького, князів Слуцьких і Острзьких, різних панів, козаських старшин, міщан і посполитих—до кінця XVII ст. ²⁾. Межигірський монастир в козацькі часи тішався великою популярністю серед українського громадянства, тому Межигірський синодик супроти Києво-Печерського відзначається більшою різноманітністю соціального складу записаних в йому небіжчиків, взагалі більшою демократичністю, але не уступає тамтому в своїй історичній вартості. Опрям заввачених, ми маємо ще синодики: київського *Золотоверхо Михаїлівського монастиря*, з XVI—XVII ст. ³⁾, київського *Микола-Пустинського монастиря* ⁴⁾, *Києво-Софійського собору*, з кінця XVII ст. (два) ⁵⁾, *Борисоглібської церкви* тамож—від кінця XV ст. ⁶⁾; по-за Києвом—*Любецького* й *Новгород-Сіверського монастирів* на Чернігівщині ⁷⁾, *Дерманського монастиря* на Волні ⁸⁾, *Луцького Хре-*

¹⁾ Переховалося два синодики Печерської Лаври: один з кінця XV, початку XVI ст. (Древн. й поман. К.-Печер. лавры, в Чт. Нестора лѣт. VI), а другий—з другої чверти XVI ст. (Синод Печер. лавры в Вѣсти. Зап. Рос. 1868, VI).

²⁾ Н. Петров Опис. рукоп. собр., находящ. в г. Киевѣ, III, с. 125—6 (з Чт. Москов. 1904); Киев. Епарх. Вѣл. 1884, ч. 6—7.

³⁾ Чт. в Общ. Нестора—лѣт 1903—4, кн. XVII (в. I, III і IV) і XVIII (в. I).

⁴⁾ Киев Ст. 1895 XII, с. 090—2; Иконниковъ Опыть русск. исторіогр. т. I, с. 651, прим. 2.

⁵⁾ Н. Петров Опис. рукоп. собр. III, с. 125—6; Киев. Ст. 1895, X, с. 7—9 (вѣмки).

⁶⁾ Борисоглібський синодик зачат ще до Менлі-Гіреєвого погрому (1482 р.), відновлено по нім священником, що повернув з Орди, і переписано наново 1678 р. н. о. Теодосієм Монастирським. Переховується в церковнім архіві (див. Труды Киев. Д. Акад. 1895, VII, с. 482—3).

⁷⁾ Филарет Истор. статистич. опис. Черниговской епархіи, т. IV; Зотов О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику, СПб. 1892. З Новг.-Сіверського синодика знаємо лише вѣмки, подані Филаретом на с. 36 і далі ор. сіт.

⁸⁾ Памятники, изд. Киев. Ком. т. IV, I, с. 117—128. Пом'яник Дерманського м. складено на підставі давніших синодиків біля полов. XVII ст. (1636—44), правдоподібно, зром. Авраамієм.

Хрестовоздвиженського братства—ibid¹⁾ та инш. Особливо багатю на синодики в Галичина. Тут переховалися численні синодики різних галузків: *ма-настирські* (Добромилський—з цівавими визерунками), *братські* (найдавніший—Львівського Ставропігійського Братства), *парафіяльні*—міські й сільські, *цехові* й, нарешті, *приватні*.

Синодики подають багатющі матеріял передовім для генеалогії тут вписуються для доминання цілі родини й навіть—в скількох поколіннях; так, в близьке—печерським синодику вписано родину Боглача Хмельницького—аж до його прашурів; в Любецьким—рід князів Чернігівських, почавши від Св'ятослава Ярославича до кінця XIV ст., в Дерманським—роди князів Островських, Луцьких, Слудьких, Соломирцьких і Гольманських і т. д. Жаль тільки, що досі заввалося дуже мало охотників до розроблення багатого генеалогічного матеріялу наших синодиків. При тій нагоді можна б потрапити й на інші спостереження, що виходять уже власне з тісних раміїв генеалогії. Так, напр., *Р. Зтов*, досліджуючи Любецький синодик, не тільки встановив, хто з чернігівських князів від кого походив і після кого посідав престіл, а також і самий принцип престоло-наслідства в межах Чернігівщини („герговий“). В тому ж Любецькому синодику, а почасти й у Новгород—Сіверському, знайдено вказівки на київських князів XIV ст., що значно змінює й самий погляд на історію України за цю добу. В синодику Луцького Хрестовоздвиженського Братства є цілий розділ, де вписано виключно шляхетські родини; на підставі цих вписів можна зробити висновки що-до стану православ'я на Волині в протяг часу 1618—1748 років. 2) При складанню каталогів різних посад і рангів синодики також можуть стати у великій пригоді. Само собою зрозуміло, що для характеристики життя відповідної доби дослідникові також потрібно звертатися за вказівками до синодиків. Для прикладу візьмемо такий конкретний факт: по Дерманським синодику на 724 особи з п'яти князівських родин понад 70 прийняло скиму²⁾; відціль історик може зробити цілком слушний висновок про релігійні настрої ті д би і зокрема про високу пошану до чернецького стану. Зрештою, в синодиках можна знайти нотатки й про де які окремі історичні факти по-при іменах осіб, що їм підлягали (татарські напади, пошести й т. инш.). Словом, молодому поколінню, яке нині виступає на широкі терени україн-

¹⁾ Про нього див. *М. Максимовича*, Собр. соч. I, с. 201—3; зр. с. 209—219. Синодик Хрестовоздв. братства (зачатий 1618 р., перепис. зром. Савіцьким 1671 р. і доповнений невідомим ченцем 1748 р.) поділяється на три відділи: перший містить родини шляхетського стану, другий—духовного і третій—дворянського. Крім того на початку о. Савіцьким вищено три реєстри родин, вписаних в синодик.

²⁾ Див. впису синодика Хрестовоздвиженського Братства у Максимовича (собр. соч. I. 209—219).

³⁾ Див. Пам'ятники Київ. Кож. т. IV, с. 115.

ської історії, не зайвою працею було б поводитися в наших синодиках куди густо вписані імена діячів тієї історії, на вічне поминання їх перед престолом Божим та на вдячну пам'ять нащадків.

IX. Записки подорожників.

Записки подорожників, суворих місцевих джерел, взагалі позаяк відомости не так певні й ґрунтовні, бо й справді: не може ж чужинець, зробивши один чи два візди по новій для нього країні й часто не розуміючи мови місцевого населення, так запізатися з ними, щоб подати про все правдиве й докладне справоздання. Звичайно, що як подорожник пробув довший час в чужій країні, а ще й до того розуміє мову її мешканців, то його справоздання набирає більшої ваги й цінности. Окрім того, певно, мають значіння й властивості самого подорожника—оскільки він є цікавим, спостер-жливим, безстороннім і т. д., а рівно й те, з якими людьми він зустрівався і під час яких подій перебував в чужій країні. Отже, значить, розглядаючи записки подорожників, треба зважати на всі обставини, які підносять або зменшують їх вартість, аба-таким чином в самих записах знайти критерії що-до їх значіння.

Ставлячи взагалі записки подорожників кляче місцевих джерел під зглядом їх освідомлення й докладности, мусимо зазначити все ж одну перевагу їх—в питаннях побутових. Для місцевих письменників побут тамтешнього народу—то є така звичайна річ, на яку не звертається найменшої уваги: для чого описувати те, що завжди перед очима? А для подорожників саме побут чужого народу і є річчю незвичайною, цікавою, яку вони охоче примічають і, як курйоз, описують у своїх щоденках.

Подорожі чужинців на Україну або через неї починаються здавна—від XI в., і тягнуться через скілька століть, аж до нашого часу; але чим ближче до нашої доби, тим менше вони мають значіння, з огляду на побільшення місцевих джерел, особливо актових. Далі, ще не всі подорожі виявлені, так що—можливо—літші лежать десь по архивах або не здобули ще визнання на Україні. Зрештою, вслідком тісного єднання України з Московщиною де-які з північних чужинецьких подорожів дотично України скорше належать до російської, а ніж суто-української історії. Тому-то свій огляд чужинецьких подорожів по Україні ми закінчуємо 50 роками XVII ст.

Отже в наш огляд увійдуть слідуєчі подорожі: Брунона, Цезарі, (Веніаміна Тудельського), Пліно—Карпіні, Асцеліка, Рубруна, Марва Поло, Кібургга, Гільберта де-Лянса, Контаріні, (Барбаро), Емідія Аскоці, Махайла Латвіна, Загоровського, С. Лисоти, Л. Вольяна і Павла Алексєєвго.

§ 47. Брунон (1008)—католицький місіонер, завітав до Києва проїздом в чорноморській степи на самім початку XI в. Тодішній кївський князь, Володимир Св'ятий, прийняв рідного гостя з властивою йому привіт-

вістю, і лише ціоля місячного роздачу в столиці України—Руси Бруноєві було дозволено прод-вжувати свою подорож до Печенігів. Сам князь супроводив місіонера до межі своїх володінь, вярдив його з найліпшими побажаннями й прохав його допомоги в справі замирення з кочевниками. В Печенігів релігійну місію Брунона спіткала невдача; проте його мерове посередництво було не безкорисним для України—Руси;—з тим він і повернувся, через Київ, в Німеччину. Згодом Брунон проповідував християнство серед Литовців і був замучений Прусами.

Після Брунона лишилися справоздання про його подорож до Печенігів.¹⁾ В цих справ зданняю автор говорить про сильну ворожнечу й безперестанні сутиччя Руси з Печенігами, царство котрих зачиналося на віддаленню двох—трьох днів дороги, на південь від Києва. Українсько-печенізька границя захищалася валом, огороженим, по верху, високим і товстим частоколом, з дубового дерева, з вихідними ворітьми; які охороняла сторожа.²⁾ Печеніги зробили на місіонера пригноблюче вражіння своєю дикістю й суворим виглядом. Їх орда, згідно і зпостереженнями Брунона, поділялась на племена й роди, на чолі в старшинами, а поважніші справи обмірковувались й вирішувались на вічу³⁾.

§ 48. *Рабин Петах'я* (70 рр. XII в.). З другої половини XI в. українсько-руські степи посідають кочовники того ж тюрського племені, що й Печеніги, тільки другої вітки—Полевіці, або Кумани, досить відомі широким колом по „Слову еполю Ігоревім“. В 70-х роках XII в їх кочовища одвідав проїздом в Азію рабин Петах'я в Регенсбурга, якому ми обов'язані деякими відомостями про свєрідних мешкавців землі Кедар (так він

¹⁾ Надруковано в *Monum. Poloniae historica*, I; московський переклад (Гільфердяга) по-при латинським тексті в *Русск. Вєстѣдѣ* 1856, I.

²⁾ Відносно того, в яким районі Київської землі знаходився цей вал, досі було висловлено дві гадки. На думку пр. ф. Антоновича (Змієвал вали в Київській землі, в Київ. Ст. 1888, II, с. 265—8), граничний вал часів Брунона знаходився праворуч Дніпра, біля м. Трєпілья; на думку ж *Максимовича* (О древнем валѣ, бывшем еще при Владимирѣ Св. южнѣ Києва, на границѣ земли Печенѣгов, в Собр. соч. II, с. 342)—ліворуч, на південь від Переяслава. О тавнім часами „Вопросу о мѣстоположеніи, в предѣлах южной Россіи района, в котором проповѣ ввал епископ Брунон“, присвятив окрему розвідку *В. Лянскоронський* (ЖМНП. 1916, VIII). Автор загалом тримається погляду Максимовича (йому, мабуть, відомого), тільки підводить під нього як історичні, так і археологічні підвалики. Між иншим, Лянскоронський посилавється на монету єпископа Брунона, знайдену *В. Щербанієвським* під час ровкопок в ограді тюремного замку, в межах Переяслава (в місцевості т. зв. Звальтицького форштадта), на шві одної небіжчиці.

³⁾ Докладніші відомости про Печенігів переказують грецькі письменники, на яких посилаються *П. Голубовський* (Печеніги, Торки и Половцы. Київ., 1884) і *В. Васильєвський* (Византия и Печенѣги, ЖМНП. 1872, XI).

називає Половецькі степи).¹⁾ Шановний подорожник описує переправу кочовників через ріки, говорить про їх їжу (риж, просо, квас), життя в наметах, далековорість і влучність у стрільбі, про звичай побратимства. В Хазарії Петах'я балакає з Караїмами, які, як виявилось, не вірують в „слова мудрих“ тільки тому, що їх не навчали їх батьки, та і взагалі вони ніколи не чували, що то є Тямуд. Опріч псалмів Давида, Караїми не знали ніяких інших молитов; коли ж рабин Петах'я переказав їм щоденні молитви й молитви перед обідом і по обіді, то вони Караїмам сподобалися.

§ 49. До подорожників по Україні де-хто відносить і другого рабина *Веняміна Тудельського*, який в 1160—1173 рр., разом з іншими країнами, ніби-то „досітип в Росію“ і говорить о некоторых ея городах, а также о ея живонных и других проізведевнях.²⁾ Проте сумнівно, щоб цей подорожник дійсно був коли-небудь на Україні—Русі, а як би навіть і був, то він не оповідає про неї нічого, щоб заслуговувало на увагу.³⁾

§ 50. *Пляно-Карпіні* (1246—7) був посланий 1246 р. папою Інокентієм IV, згідно з ухвалою Ліонського собору, з дорученням увійти в мирні зносини з Монголами, а як можливо, то поспробувати й повернути їх у християнство. Разом з цим, так би мовити, офіційним дорученням Пляно-Карпіні було дано ще й неофіційне—дівнатися, оскільки можливо, про наміри Татар, про їх сили й способи поступовання, аби там упередити Європу від катастрофи, яка раз уже її спіткала. Пляно-Карпіні відправився в дорогу через Силезію—на Київ—в Кіпчак, до хана Вату, а відтіль—в Монголію, до хана Гаюва, і наступного 1247 року тим же шляхом повернувся назад, після 16—місячної мандрівки. Його релігійну місію спіткала невдача; зате шановний домініканець багаччо де-чого вивідав про наміри, побут і пороби Татар. Зібраний таким чином матеріял, разом з описом своєї подорожі, Пляно-Карпіні обробив і пустив в світ у двох редакціях—короткій і повній, які поширилися в багатьох списках по всій Європі.⁴⁾

¹⁾ Московський переклад відповідного уривка з його подорожі—в Отеч. Зап. 1858, XI; повний переклад по-при тексті (єврейським) у Марголіна: „Три єврейські путешественника XI—XII ст. СПб. 1881.

²⁾ *Фр. Аделунг*. Критико-литературное обозрѣніе путешественников по Россіи, ч. I. (в Чт. Москов. 1848, I).

³⁾ Див. *Первые иноземные путешественники по Россіи*, в Отеч. Зап. 1858, XI; *П. Марголіна* Три єврейські путешественника XI—XII ст. СПб. 1881.

⁴⁾ Лише видання Пляно-Карпіні *Recueil de voyages et de memoires publie par la societe de Géographie*, IV, 1839; Московські переклади: (попри латинському тексті) в *Собр. путешествій к Татарам Языкова* СПб. 1828 і *Малеїна*, в Суворинськiм виданню 1911 р. (з ілюстраціями й картою подорожі).

В широкій редакції (по якій, між иншим, зроблено останній московський переклад—Малеїна), *Історія Монголів* ділиться на дев'ять глав: I—про землю Татар, II—про людей, III—про звичаї, IV—про ворови, V—про державу, VI—про війни, VII—про країни, підбиті Татарами, VIII—про те, як належить з ними зустрітись на війні (практичні поради європейцям), IX й остання—про под ріж автора, про двір великого хана і свідки, які можуть ствердити все вище зазначене. Розглянемо з'окрема головніші звістки Пляно-Карпіні про Татар і Україну—Русь.

По словах подоріжника, Татари мають заповіт од Чингісхана заволодіти всім світом і, виконуючи цей заповіт, вони воюють з різними країнами, при чому намагаються винищити в підбитих народів всю аристократію і зруйнувати фортеці, аби таким чином запобігти можливості повставь, Простих людей, що скоряться, Татари звичайно минають, але збирають з них контрибуції під доглядом свого басаяа. Звичайна данина—де ятина з усього, рахуючи в тім і людей. Проте автор запевнює, що в його присутності на Україні туди був надісланий урядовець, який у кожного чоловіка, що мав трьох синів, брав одного; разом з тим він забирив мужчин, які не мали жінок, а також і женщин, які не мали чоловіків, а рівно й старців. Всі ж останні повинні були платити по одній шкурі білого ведмеда, чорного бобра, такого ж соболя й тхора. Хто не міг заплатити зазначеної контрибуції, тих повертали в рабство. При всій своїй дикості, Татари віротерпцями; з особливою пошаною вони ставляться до християнського духовенства несторіанського толку, яке без перешкод відправляє службу Божу при дворі хана. Епізод з Михайлом Чернігівським з'ясовується тим, що від нього зажадали поклонення зображенню Чингісхана, яке український князь прирівнював до ідолопоклонства. Проходження через огонь має в Татар очищаюче значіння; це не більш, як застереження на той випадок, як би приїхавший вклонитися Ханові таїв проти нього якісь ворожі заміри. Майже всі Татари—чудові верхівці й хоробрі воляки; не вважаючи на те, при умінню використовувати їх недолужности та при однодушности, європейці завжди могли би рахуватися успіх в боротьбі з цим страшним з першого погляду ворогом.

Відомостей, що стосуються власне України, в Пляно—Карпіні небагато; але чи багато взагалі ми маємо їх за цю дебу (XIII в.)? Автор бавсья в Конрада Мазоґецького з князем *Васильком* (волинським), який запросив його до себе й дав за провідника до Київського свого служивка. Дорога до Київського не безпечна від литовців, тому що більша частина місцевого населення або перебіга, або полонена Татарами. В самім Київському не більше 200 замешканих домів, а в степу подоріжник бачив силу черепів і костей людських—слідки татарської лютоґти, на думку автора.¹⁾ В Орді Пляно-Кар-

¹⁾ Ця обставина може мати ще й инше пояснення; див. наші *Очерки по історії Київської землі в Литовській період*. Од. 1912, с. 568.

піні бачився з де-якими українськими й північними князями, а саме: Ярославом Суздальським, Данилом Галицьким, Андрієм Чернігівським, Олександром Невським, Романом Брянським і Алогою (Олегем?)—чи не Путивльським? Ярослава в його ж бутности отруєно ханшею, і на сьомий день своєї хвороби він помер. Нездовго до прїзїзу Пляво-Карпінї тамож були скарані ударами п'ят в живіт Михайло Чернігівський та бояри його Хведір—про це йому оповідали очевидці. На таку ж кару був засуджений і невідомий з літописів Андрій Чернігівський,—ніби за те, що викрадав у Татар коні. Про другого, невідомого з наших джерел князя, Алогу, автор перерахує тільки те, що він „жає й досі“. На повороті домів, в Києві, Пляво-Карпінї застав многих купців з Генуї, Аври, Піза й Костянтинополя, що зупинилися тут, відомс, проїздом, а не для торгівлі, як гадає проф. *М. Грушевський* ¹⁾. Либонь в Галичі автор бачився вдруге з Васильком і Данилом, які частували його протягом тижня і відправили свого посла з грамотою до папи, в справі церковної унії.

Ось і все, що ми знаходимо в Пляво-Карпінї відносно Татар і Руси. Його звістки ввагалі заслуговують довір'я, хоч автор помітно згущує краски, аби представати Татар та їх звички в можливо поганьнім освітленню і тим підбурити європейські народи проти цах ворогів „церкви Божої й Рамської імперії, всіх царств християн і країн Заходу“. Проте, маючи на увазі цю тенденцію, обережний і розсудливий критик завжди зуміє віднайти стину.

§ 51. Асцелін (1246—7). Одночасно з Пляво-Карпінї був відправлений до Татар папою Інокентієм IV і домініканець Асцелін. Дорога Асцеліна лежала через Сирію, Месопотамію й Персію до Балу-Нойона, татарського воеводи, який, мабуть, тоді кочував в Ховарезмі. Всю цю дорогу—від Акри до місця призначення—Асцелін виконав дуже скоро, в 59 днів; тому в своїм справозданні він зовсім не уділяє уваги подорожнім вражінням, зупиняючись виключно на тім, як його було приймаво в Татар (справді не дуже гречно). До цього слід ще додати, що справжній відчит Асцеліна про його подоріж до Татар не переховався, а дійшов до нас лише в переказі Вінцентія з Бове,²⁾ який, в свою чергу, перерахує його зі слів Симона Сент-Катенського, товариша Асцеліна.³⁾

§ 52. Вільгельм де Рубрук (1253)—мінорит, був посланий 1253 р. Людовиком IX до Спартака, сина Бату, на поголос (незравдивий, як вия-

¹⁾ Історія України—Руси III,² с. 149.

²⁾ Див. *Speculum historie Vincentii Bellouacensis, Venetiis 1499, lib. XXX.* Московський переклад—в Собр. путешествій къ Татарамъ Языкова.

³⁾ Останній також написав „подорожні замітки“, більша частина яких (19 глав) переховалася в Історичнім дзеркалі Вінцентія (*lib. XXVII*).

вилося) про його охрещення. Він подорожував через Судах (в Криму)—на Діа, Волгу й далі, через степи Гобі, до міста Каракорума, столиці хана Мангу, а повернувся назад через Кавказ і Малу Азію. Позаяк шлях Рубрука лежав в стороні від України—Руси, то не дивно, що подорожник не подає про неї майже ніяких відомостей; хіба сюди стосуються звістки про силу русанів в Криму, про „руське“ село на перевозі через Волгу та про „руську“ монету зі шкірок різних хутряних звірів. Зате *Подоріж Рубрука в східні країни*¹⁾ достаткує географічними назвами (здебільшого не підлягаючими локалізації), а також докладними й старанними описами норів, побуту й вірувань Татар,²⁾ вільними від усяких тенденцій,—і в цьому перевага Рубрука над Пляно-Карпіні.

§ 53. Марко—Поло (1271-1295). „Подоріж по Татарії та інших країнах Сходу венеціанського дворянина Марка Поло“ прозваного Міліонщиком,³⁾ до історії України має ще менше відношення, а ніж попередні. До наших джерел її можна зарахувати лише в тій мірі, оскільки українська історія потребує знайомства з Татарами. Під цим поглядом у Марка Поло (що служив у хана Кублая 17 літ) можна знайти багатий матеріал, доповнюючий Пляно-Карпіні й Рубрука, які були його найближчими попередниками.

§ 54. Конрад Кібург, граф (1397). Бувши головним начальником шпиталів Тевтонського Ордена, Кібург, як видно з його дневника,⁴⁾ послував до Витовта літом 1397 р. Про мету свого посольства він прямо не говорить, але ми про неї можемо здогадуватися на підставі слідуючих слів автора: „Най же вложеть Бог в її (дружини Витовта) серце ту обачність і недовірливність, які знову можуть здатися для вирятуння її чоловіка; особливо ми намагалися вбухати це самому великому князеві устно, а книжні пись-

1) Видана тамож, де й Пляно—Карпіні

2) Автор гадає, між иншим, що одна з жінок Менгу-хана була християнкою, несторинською толку.

3) Московські переклади: Шемькина—в Чт. Москов. 1861, III-IV; 1862, I-IV і анонімний, вид. в СПб. 1873.

4) „Дневник посольства до вел. кн. литовського Витовта, 1397 р.“, Він вперше виданий вчором *Т. Нарбутом* (Pomniejsze piśma historyczne, szczególnie do historyi odnoszące się. Wilno, 1856) в польським перекладі, переданим йому *О' Нацевичем*. Сам Нацевич скоро помер, не встигнувши вложити справоздання про своє відериття, й ми досі не знаємо ні того, де знаходиться оригінал, ні того, в якій мові він писаний, себ-то нічого про оригінал. Не вважаючи на це, сама справжність Дневника ледве чи може бути запідозрена, за браком найменшого приводу для його фальшування. Так власне поставився до цього документу *М. Смірнов*, який видав його в московським перекладі окремим додатком до книги: *Ягелло Янов-Владислав*. ч. 1, Од. 1863.

мовно.¹⁾ Відціль видно, що метою посольства Кібурга було, по можливості, основніше посварити Витовта з Ягеллом, аби тим міцніше прив'язати його до Ордену, як єдиної піддори землі. Після такої підготовки можна було б притягти Витовта до формальної спілки з Орденом, яка справді й здійснилася в наступнім 1398 р., в Городні (при чім автор цього дневника, як добре ознайомлен й з ситуацією, уявляв собою особу великого магістра).

Кібург прибув на Литву за цікавих часів: ще так недавно вона була охрещена Ягеллом, і сліди поганства ще не встигли зникнути. Поганські божищі, обернені на християнські храми, ще, так мовити, дихали поганською старовиною: поганські звичаї й трища продовжували панувати серед напівдикого народу; поганські гаї, повирубувані християнами, ще не встигли одрости. І автор старанно одмічає ці остатки оивої, поганської старовини: він виявляє їх в реальних пам'ятках (віленський собор-на місці капища Перуна, нова парафіяльна церква—на місці якоїсь поганської божищі, руська церква поблизу малого ринку—на місці божищі литовського Бахуса) виявляє і в побутових пережитках (св'яткування, напр., Росса, по нашому-Купайла). Але разом з цим Кібург одмічає й успіхи католицизму: багачко похвального автор говорить про тодішнього віленського єпископа Андрея, дає опис величного віленського собору, в яким його найбільше вразила музика, „скорше військова, а ніж церковна“; захоплюється красою й стрункістю, „як думка жінчини“, замкової церкви св. Ганни.

Під зглядом географічним краєвид автора був невеликий: Ковно й Вілно—от два пункти, з якими він познайомився більш-менш ґрунтовно під час свого двохмісячного перебування у Великім Князівстві. Ковном автор цікавиться головню як фортецею (останніми часами вона „багачко втратила в своїй силі й кріпості“); у Вільні ж він мав можливість зробити більш різносторонні спостереження. В результаті них спостережень ми, напр., дізнаємося, що руське й литовське населення розміщувалося в різних частинах столиці; що руське, займаючись ремеслами й торгом, взагалі були заможніші, ніж Литовці, не вважаючи на явке охоронництво останніх з боку уряду (напр., оптова закупка німецьких товарів на віленсьім ярмарку дозволялася лише литовським купцям). Знається, і що до кількості руський елемент перевищував литовський; принаймні Русини мали у Вільні більше церковів, а ніж католики, хоча, по словах автора, католицькі церкви були багатчі й обширніші (наслідок урядового обідування).

У Вільні автор мав аудієнцію у вел. кн. Витовта, що дає йому привід досить докладно описати двірський церемоніал, з характеристикою самого Витовта. В характері великого князя автор зазначає привітність, помірність у всьому, крім праці („вел. князь багачко працює, мало спить, а м займається урядкуванням краю і бажає знати про все“), і вміння воло-

¹⁾ с. 37 по вид. Смірнова.

діти собою при всяких обставинах. Проте дружина (Гаяна Смоленська) має на нього великий вплив (оригінальна звістка¹). Пригадаємо тут до речі, що й дружина Ольгерда, Юліяна Тверська, також мала великий вплив на свого чоловіка: завдяки їй, він прийняв християнство по східньому обряду. Факт, що Ольгерд був православний, підтверджується й автором нашого дневника²), який писав через яких небудь 20 літ по смерті Ольгерда, коли ще були живі многі свідки цього факту.

Крім зазначеного, Кібург подає ще відомости про торгівлю й промисловість Литовського великого князівства, але для цього питання ми маємо більш надійні й докладні джерела³).

З поданого видно, що Кібург займється виключно Литвою; але ми його притягаємо до свого огляду по тісній зв'язі історії України з Литовською: одна на другу тоді сильно впливали.

§ 55. Гільберт де Лянуа (1421). Ghilbert de Lannoy був цікавим типом, навіть для середніх віків, особливо для кінця цієї доби. Людина, жадна на приключення і відважна, він відвідав майже всі країни Заходу і многі—Сходу; воював в ледве не з усіма народами тодішнього світу; маючи власні замки по р. Слейсі (у Фландрії), був висвячений на лицаря Тевтонського Ордену; в Єрусалимі одмолював свої гріхи і не задумався сплюндрувати 50 беззахистних сіл в Померанії; був послом одночасно кількох королів і ніколи не відмовляв собі в приємності переломити списа з любим товаришем по ремеслу; в девізі його герба стояло: *Votre plaisir*.

Гільберт де—Лянуа в 1418—1414 роках одвідав Литву та північні республіки—Псков і Новгород, які й описав в своїм щоденнику. 1421 року він вдруге був на Литві, відкіль завернув і на Україну. Тут Лянуа на довший час зупинився лише у Львові, де його частували дворяне, міщане й Вірмені. Прізлом незвичайний гість завітав у Люблин, Белз, Луцьк, Кам'янець-Подільський і через Поділля, татарські степи, Крим подався далі на схід.⁴) Особливих подій тоді в Литві й на Україні не відбувалося, тому для політичної історії в подорожі Лянуа майже немає матеріалу. Що до географії й побуту, то відомости, зібрані подорожником, заслуговують на увагу, особливо стосовно Поділля (нині вже нас не обходить) стан цієї провінції з'ясований Лянуа досить докладно. Говорить подорожник де-що й про Татар

¹) с. 36—7.

²) с. 30.

³) Див., напр. *Довнар—Запольського* Государственное хозяйство вел. кн. Литовского при Ягеллонах, ч. I. Кіев, 1901.

⁴) Численні *Youages et Ambassades* Гільберта Лянуа видав *Потвенон* в *Ouvrages de Ghilbert de Lannoy*. Louvain, 1878, Московські переклади цікавих для нас уривків—у *Вістн. ю.—з. и Зап. Рос.* 1867, VII, *Вруна—Черноморье*, т. I, *Емельянова*—Кіев. Ун. Изв. 1873, VIII.

особливо граничних з Україною. По дорозі на Україну він бачився з Ягеллом і Витовтом, але про те не переказує нічого особливо цікавого. Зазначимо хіба, що в Трояках автор бачив порядлив звиринець; а Витовта знайшов остільки могучим, що він не потребує нічого—все в його єсть (між иншим, Витовт знаменито обдарував подорожника).

§ 56. Амвросій Контарині (1474)—був направлений 1473 р. найсвітлішою Венеціанською республікою в характері посла до перського шаха Узун—Гасана, для підбурення Персів супроти Турок. Він поїхав через Германію, Польщу, Україну, Крим, Кавказ—до Іспагані, а назад повертався через Москву, Латву, Польщу й Германію ¹⁾.

З українських міст Контарині проїздом (до Персії) відвідав Лупьк, Житомир („кріность з деревляними будівляма“). Київ і Черкаси. Найбільше вражіння він виніс в Києва, де спочивав протягом 10 день. Дізнавшись про прибуття посла, тамошній воевода Мартин Гаштольд ²⁾ негайно звелів одвести для нього квартиру („досить кецьку, як і всі киявські помешкання“) і прислав велику кількість споживних продуктів. Запросивши потім Контарині до себе, воевода довго частував його за багато вбранням і спорядженим столом, а тим часом співав хор півчих. Київ вразив подорожника достатком хліба й ріжного м'яса. Сюди з'їздяться багацько купців з Московщини, які переправляють свої футра до Кафи караванами, з великою небезпекою від Татар. Кияне працюють лише до обід, а від 3 години відправляються в шинки, де лишаються до самої ночі і нерідко, напившись, зачинають між собою бійки ³⁾. Цим і вичерпуються відомости Контарині що-до України; його ж московські вражіння не належать до нашого огляду.

§ 57. Ісафат Барбаро (1436—52), венеціанський купець, що 16 літ прожив в Тані (а відціль подорожував в Москву), в своїй *Подорожжі в Тану* ⁴⁾ безпосереднє України не торкається. Авторкові добре відомі лише країни між Каспійським та Чорним морями, заселені почасти Татарами, зрештою Черкесами й Грузинами, яких побут, норози і звичаї він і описує, не придержуючись якої-небудь певної системи в своїм викладі. Серед цього побутового матеріалу є одна історична звістка про боротьбу Менглі—Гірея з Емінах—Веам, повторена потім Михайлом Литвином власне з огляду на Татар ми і згадемо Барбаро в своїм справозданню.

¹⁾ Московський переклад (Семенова) дневника Контарині (в італійського) див. в Бібліотекѣ иностранных писателей о Россіи, т. I. СПб. 1836 (а рецензій *Кружа* на це видання див. в Отчетѣ о 6-м присудѣ. Демидовских наград с. 165—223).

²⁾ Це був перший литовський воевода по скасуванню Київського князівства.

³⁾ Це стоїть в тісній зв'язку з заборонаю держати світло в приватних домах. Див. наші Очерки по історії Київської землі I, с. 347—8.

⁴⁾ Московський переклад (Семенова) див. в Виба. иностр. писат. в Россіи, I.

§ 58. Емід'я д. Асколі *Опис Чорномор'я і Татарії, 1634 р.* (*Discriptione del mar et della Tartaria*¹). Emiddio Dortelli d' Ascolia—домініканський монах, що відбував місію в Крим в 30 pp. XVII ст.; під час складання свої записки він мав уже посаду „префекта Кафа, Татарії та инш“. Людина досить освічена, цікава, уважна й безстороння, Асколі в своїм *опису* використовує як особистий десятилітний досвід щодо Криму, так і оповідання певних людей (між иншим, генуезця, що був беєм у Тані).

Праця Асколі ділиться на дві частини: в першій автор трактує про назви Чорного моря (mar Negro, Maggiore, Pontico), про козацькі наскоки, торгівлю й побережжя Чорного моря; в другій докладно розповідає про війну Менглі—Гірея та Шань—Гірея з ногайцем Кондеміром (в якій брали участь і козаки), про врядування Татарією, стани населення, племена Татар, природні багатства, промисловість, татарські наскоки etc. Записка Асколі найбільше цікава для нас описом козацьких нападів і спустошень берегів Чорного моря, зокрема ж—згадкою про напад 1625 р., коли козаки „в кількості по-над 300 чайок наскочили на турецьку фляку і, після слів там присутніх, як би козакам пощастило, то в день бою повернулася б назад жадна галера“ (коз ки дійшла тоді до Тьмона релло Реале).

§ 59 Михайло Литвин (1550)—не стільки подорожник, як публіцист, хоча, безсумнісно, він немало подорожував: був, напр., в басейні Прип'яти (Турія), в Квівщині, в Криму, а може і в Московщині. Власне своїми спостереженнями під час тих подорожів він для нас і є найбільш цікавим що й дає нам привід згадати про Литвина саме в цім розділі.²

Хто був автор? Michalo (род. Michalonis, відціль-Михалон)—це, очевидно, ім'я автора, латинізоване з української форми Михайло. „Литвин“—в азує на його національність, бо і в тексті автор зазначає себе до литов-

¹) Видана Н. Дашкевичем з його передмовою в Чтениях в общ. Нестора—збтоп. т. V.

²) Праця Михайла Литвина не зберегалася в оригіналі: ми маємо її в десяти фрагментах, як вона вперше була видана в Базелі 1615 р. Грасером (*Michalen's Litvani de moribus Tartarorum Lituanorum et Moschorum fragmenta* X). Однак видавець зазначає що він опустив лише скарги Михайла на деморалізацію сучасного йому суспільства й залишив усе те, „що стосується власне історії.“ Рукопис Литвина доставив цьому видавцеві випадком, без якогось зв'язку зовсім для нас був затрачений; Грасер віднайшов його серед паперів друкарщика Петра Перни, котрому рукопис був надісланий з Польщі для друку. До свого видання Грасер долучив присвяту (кн. Октавіану-Олександрю Пронському), в якій про автора переказує лише те, що хрещача dokonana 1550 р., і що вона була написана для Єгипту Августа, тільки йно вступившого на польський престіл.—Московські переклади Литвина: в Арх. истор.-юридич. свѣдѣній Калачова 1858, II, 2 (по пра лат. тексті); у Вѣсти. Ю.-З. и Зап. Россіи 1864, II—III і в Мемуарах, относящ. к исторіи южной Руси, вып. I (Кіев. 1890).

ської національності („руська мова чужа нам, Литвинам, що походять від італійської крови“). З оповідання автора про Крим і кримські справи (автор, напр., наводять свою розмову з перекопським митником) видно, що автор перебував там якийсь час; а з огляду на те, що йому відомі деталі публічного й інтимного життя хана Сахіб—Гірея, і що литовські бранці в Кафі зверталися до нього, як до особи, що може входити в безпосередні зносини з литовським великим князем, випливає б, що автор був либонь чи не послом в Криму. Перебираючи ж литовських послів з цим ім'ям, мусимо зупинитися на *Михайлі Ташкевичеві* (послував в Крим біля 1538 р.),¹⁾ як на правдоподібнішому кандидатові на автора.

Що-до часу написання уривків Литвина, то першій видавець посвідчує—певне, на підставі якихось відомостей,—що вони були зложені 1550 року. Цей термін як раз відповідає й самому змісту праці: Сигизмунд I називається в ній небіжчиком (d. vus, + 1548), Сахіб—Гірей згадується, як сучасник (1525-1550). Отже 1550 р. був би середнім терміном поміж цими датами.

Матеріал, який подає Михайло Литвин в своїй праці (*Про норови Татар, Литовців і Москалів*), переважно описовий. Але автор не просто описує—він зіставляє теперішнє з минулим і для більшої яскравості порівнює норови Литовців з татарськими й московськими. Він ганьбить своїх земляків, виставляючи обвинувачення, повні гіркості й злості. Центр ваги даної праці таким чином переноситься на мораль, а не на опис норовів, проте історик може почерпнути з неї й для себе де-що потрібне.

Ідеал Литвина—в минулім „Прадіди наші уникали їжі й пиття чужоземних (в противність сучасникам). Тверезі й повздержні, вони всю славу свою покладали у військових справах, приемність—у зброї, конях великій кількості служників, твердих і відважних, і поборюючи зовнішні племена, поширювали свої межі від одного моря до другого, звані ворогами „хороброю Литвою“. Тепер же—скаржаться автор—не те. Всіх захопила роскіш, яка для свого задоволення потребує чужоземних продуктів; колишня хоробрість замінилася пестливістю, тверезість—п'яцтвом. „В нас день починається питтям горілки; ще в ліжку кричимо: „вина, вина!“ і п'ють цю отруту мужчини, жінщини й юнаки, на вулицях і площах, а напившись нічого не можуть робити, як тільки спати“. Від цього виростають хіба одні жінщини, що купляють мужчин за посяг і володіють ними нарівні з селами, містами й землями. Пристрасти взяли гору над чеснотою, а любов до ближнього піддала спокусі, якої не втрачала. Приклад—рабство. „Ми тримаємо в безперервній рабстві людей своїх, здобутих не на війні і не купівлею, належачих не до чужого (як у Татар), а до нашого племена й віри, сиріт, неможлих, покритичених через шлюб з рабнями; ми зловживаємо нашою владою над ними, мучачи, нівечучи їх, вбиваючи без суду

¹⁾ Акты, относящ. к истории Юж. и Зап. Россіи, I, с. 87 і 97.

по найменшому підозрінню". В нїм занепад моревів немало кивни й заїди—Юдеї, по словах автора, „найбогачий з усіх народів, народ віроломний, хитрий, шкідливий, котрий несе наші товари, фальшує гроші, відлижем, печетки, на всіх ринах відбирає в християн всеобщ до життя, не знає другої штуки, крім шахрайства й викрадів,—найнасудніше покоління племена халдейського, як свідачить святе Письмо, покоління розвутне, гріховне, віроломне, лядаче“. Не дуже лише й католицьке духовенство. Ці ченці в неволі живуть, як равенечені сабарти, горять завжди пристрастю і нередержують павожиць. Всіи своїми розвутними морями більше драгують Бога, ніж слляють Його до милости, не кажучи вже про шкідливий вплив на парифіа.

За морова й слідую визначення і порядки. Правосуддя—основа всякого порядку; таді як у Литовців воно поставлене дуже кепськ: непомірні мита, проегування сильним, зрештою неспівність вищій інстанції, яку доводиться розшукувати по всій державі,—ось що діймає населення в галузі правосуддя. В галузі врядування великим злом є спадковість помед і з'єсередчення сильних посад в одних руках. Куди мішні є московські порядки призначати по два *вер*оди в одну округу, ще до того й не більше як не два роки,—це означає заохочувати до заслуг і в тій сам час контролювати несудовування властєй. В розареділенню податкового тягару автор обстоє, зрівняння: на Литві звичайним податком є поголовний, проте в інтересах справядливости йому треба бути и земельним—у кого більше є землі, той і платив би більше.

Там є морова й порядок на Литві—Русі. Зрозуміло, що в цїм з'ображенню автор, в запалі обурення, багачько переборивав, а друге представив не так, як воно було оправді. Але все ж, загально, в словах Литви багачько правди, особливо що до порядків судових та адміністративних.

В шраці Литвина є дамки частини й географічні; це—спис Криму¹⁾ природних багатств Київської землі²⁾. На останній взагалі автор зупиняється дуже уважно. Він вичисляє всі вигоди й географічного положення, наслідком чого в Київ сїкаються з околць риба, м'ясо, шкїри, мед, сіль, а далєсих країн (Азїї, Персії, Індїї, Аравїї, Сирїї) дорогоцінні каміння, шовкові і золотом шиті тканяни, ладди, фіміям, шафрак, перець і т. н. яш. Від живавого торговельного руху (сараванного переважно) наживаються київські ханї, багаті на олені, молоко, мед, м'ясо та рибу, але брудні, наповнюються коштовними шовковими тканянями, дорогим камінням, собольчякими й вишними футрами сіє, „так що в—завдяке автор—знаходив там шовм дешовий, ніж зван у Відні, а перець дешовий, ніж сіль“. Де-

1) Уривок I.

2) Уривок IX.

статок і скупчення в Києві людей східнього походження спододало там республіку, для отримання якої встановлено закон осмицтва. Автор звертає увагу так ж на збіговисько людей в Київщині, що зробилася колискою по-заччяня. Невгода ції країни—в сумежності во степом [Татар], пропасни-цях, пидїжах скоту, сараниці.

З історичних фазів Литви звиняється на заворушенні в Криму за часів Мемлі-Гірея та на боротьбі з Татарами (бої при Ольшаниці, під Очаковом, на Суди etc.).

§ 60 Мартин Броневський (1578)—польський дворянин, 1578 р. послужив до кримського хана Мухамед-Гірея. В опису своєї подорожі, під титулом: *Tartariae Descriptio* ¹⁾, займається головно Кримською Ордою й Краєм; але для нас цікавіші є його спостереження над Поділлям [Браславщина] і степами між Браславом та Очаковом. Населення Браславщини автор шхваляє, як добрих стрільців і чудових проводирів по степах, їм завдяко відомих. При р. Тросяниці Браславці держать строму супроти Татар. Нимче Сварані, на Вогові, автор бачив кам'яний міст і башу, споружені козлем Витовтом; тут також стоїла вартовий відділ війська. В степах між Браславом та Очаковом водяться буйволи, лосі коні, олені, одинокі барани, кози, дві сваві й степові ведмеді. Степи рясніють травами пахучими й незвичайно пожиточними для овець та рогатої скотини.

§ 61 Самуїл Зборевський (біля 1571) був перший з чужоземців, який поплив нам—правда не нам, а його приятелем Б. Папроцьким з його спис опоряджений—спис своєї подорожі на Запоріжжя ²⁾. Біля 1581 р., зібравши до 70 шляхтичів і кілька сот гайдухів, Зборевський спустився з Галичини на Запоріжжя, з метою підбачи лицарство до походу на окраїна Московщини (тоді саме провадилася війна між Степаном Баторєм та Іваном Грізгом). В Каневі відділ Зборевського сів на човни й поплив униз Дніпром. Біля устя Самари Зборевський зустрів дві сотні козаків, які ловили рабу для товариства. Біля остр. Таволги стояла вже козацька сторожа; в цій Зборевський взяв проводирів і спустився через пороги. На острові Хортинці переночували, в тім самім городку, що був збудований Дмитром Вишневецьким. Тут стояв і козацький відділ, але Оч була тоді на остр. Токмаківні. Там Зборевський зостав біля 3,000 козаків, які його радо привітали й зібралися в коло, щоб вислухати його проповідію. Предложення Зборевського було охоче прийняте, і його обрано за гетьмана. Метою виправи мав бути Путяль,

З привагідного спису козацьких порядків, записаного в подоріж, видно, що за часів Зборевського вони вже досить сформувалися. Одна частина козацтва звійнята рибальством і ловцтвом, друга—війскою. Доступ

¹⁾ Москв., переилад в Зап. Од. Общ. Ист. и Др. 1867, VI.

²⁾ Подоріж Зборевського в переказі Папроцького приночить до ірці останнього *Narby Rycerstwa Polskiego*, Кр. 1584.

в товариство для всіх візників, і навіть на гетьмана обирають першого, чий проносичія сподобалася. Ознака гетьманської влади—булава. Поважніші справи вирішуються в козацькому колі. Товариське життя нормується звичаями, порушення котрих карається виданням винуватця в Дніпро в землею за назухом.

62. Ерик Лясота (1594), походженням з Силезії, був підсланий в 1594 році імператором Рудольфом II до запорізьких козаків з дорученням захилити їх до війни з турками, з якими імперія тоді провадила боротьбу. Проскочивши через Польщу глухими дорогами, щоб не вистаї до рук польської влади, Лясота спустився вниз по Дніпру, через пороги, й жахливо прибув у Січ (Січ тоді була на Чаргомильцям Дніпрашу). Тут він підніє запорожцям прапор, труби й червіниці, проте пропозиції імператорського посла здалися козацькій раді не дуже вигідними (мало платили за потрібні прислуги) і Лясоті довелося вдоволюватися тим, що Запоріжці послали разом з ним своїх виборних до імператора, для умови про службу.

Хоча, таким чином, посольство Ерика Лясоти не досягло своєї мети, все ж не перешкодило йому опісати в окремій *Дневнику* (*Tagebuch*) свою подорож у Січ¹⁾. Тут він добросовісно одмічає всі міста, села, приєздки й хутори, через які посольству доводилося проїздити, а тим паче—зупинятися на якийсь час (Київ описано найдокладніше). Однак важніше від цих побіжних географічних заміток є те, що говорять подорожники про Запорізьку Січ. Що правда, Лясота—людина не дуже опостережливого й глибокого розуму: його погляд більше помічає зовнішність, а ніж прозирає в глибину річей. Попавши в цілком нове для нього оточення, Лясота зовсім не звернув уваги на те—де, в чім і як живуть запоріжці, в що з'одягаються, що їдять і п'ють, які мають приватні звичаї й т. инш. Замість того він обмежується лише вузькими рамцями свого офіційного завдання: збирається січове товариство в коло, Лясота інформта його в своїй справі, велике коло розпадається на два маля (старшин і черні), обидва між собою сперечаються, при чому чернь погрожує втопити старшин; комісія з 20 виборних обговорює умови згоди, після чого осаули повідомляють про її вирішення велике коло: оно знову розбивається на два для обмірчування справи окремо старшиною й окремо черню; врешті наступає згода, яка виявляється виданням у гору шалок, звуками барабанів і труб, пальбою з гармат і пусканням ракет. Проте за ніч агітатори змовляють чернь не погемуватися на проповідання посла, й другого дня повторюється знову та ж історія, з де-

¹⁾ Дневник Лясоти вперше видано д—ром *Шотингом* 1854 р. і в друге—1866 р. під титулом: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau*. Московський переклад з примітками *Вруна*—СПБ. 1873. Де в чім поправніший переклад *К. Мельника*, під ред. проф. Антоновича, в Мемуарах, относящ, к ист. вой Русс в. I. Київ 1899.

ратком зречення гетьмана. Тільки такі відомості про Січ і надає нам Ласота, але з огляду на обсяг їх вважали що до цього часу, то й вони мають важке значіння.

§ 63. Лавасер Болляні (1631—1648): *Devasseur Beauplan* (уявлюється францу, інженер по професії. За каролів Сигизмунда III та Володислава IV, протягом 16 з літним-літ, він укріплює південно-східні границі Польського королівства (на Україні). По винятку служба Боллянові доводилося часто пересуватися по території України—він із їм і їм поперек, підшукуючи зручні для укріплення пункти й нагадуючи за фортифікаційними роботами; крім того Болляні, з доручення польського уряду, займався ще займаннями (на північ) місцевості, що лежить в районі середнього Дніпра, південно-Бугу й Дністра, з їх депівами. Все це знадобилося йому для наступних праць. На самому початку повстання Хмельницького Болляні, з невідомих причин, залишив Польщу й повернувся на батьківщину, в Руан. Тут він не раз в колі друзів згадував місця своєї служби і, за їх порадом, видав в Руані 1650 р. невеличку книжечку *Description de l'Ukraine* ¹⁾, до якої була призначена похапцем емальована, орієнтовна карта цієї країни. Звичайну карту не треба змішувати з тими спеціальними картами Болляна, які вийшли 1680 р. з картографічного згляду Гільома Гондіуса в Гданську, і які придбали автором славу не тільки в нашій науці, а й серед тодішніх державних діячів ²⁾.

Таким чином, Боллянові належать дві праці: а) невеличкий *Опис України* і в) місцевий—науково виконаний атлас цієї країни.

а) Всебічно вивчивши край, автор подає подрібний і докладний, всебічний його опис. Передовсім він розглядає географію України, зосереджуючи найбільш увагу на обрисі Дніпра з його дорогами, островами й першими осадками на них (Заустріжжя). Потім автор переходить до флори й фауни України, але головний інтерес праці полягає в населенні (у ринських)—його породах, звичаях і суцільних відносинах. Без сумніву, ця остання, етнографічна частина—найкращовіша в Опису Болляна ³⁾.

¹⁾ Московські переклади: Устрялова (Саб. 1832) Мелінік (Момузін в II к. 1896), В. Лясоронського (Київ, 1901,— з картами України—підруч з атласів Пітта й Шелка), Польський переклад в VII т. *Zbiór piśmienników hist. o dawniej Polsce Niemcewicz* (Warsz 1822).

²⁾ Польський уряд, напр., не раз користувався ними для військових цілей.

³⁾ В свій Опис автор викладає не тільки про славу України, а з огляду на постілу її боротьбу з Татарами—також Крим і Ногайські степи, з їх деклями мешканцями. Крім того, до списку долучено ще дві статті, які не мають безпосереднього відношення до України: про вибори польських королів і про права польського дворянства.

Україну автор лічить благодатною країною, якій бракує тільки дбалого хазяїна; це—Палестина, текуча молоком, медом, багата рибою й травою, взагалі всім, що може задовольнити потреби людини. Проте дві обставини—з одного боку татарські навали, а з другого—кріпацтво—перешкоджають їй добробуту. Положення українського селянства під ярмом поміщиків Воляня знайшов дуже важким: польські пани благоденствують, немов у раю, а селяне мучаться, немов у чистилищі.—такий його останній вирок. До козаків автор ставиться дуже симпатично. По словах Воляня, вони займаються різноманітними ремеслами, здатні до всякого мистецтва, релігійні, відважні, тверді на суходолі (тільки не на конях) і на морі, але—на жаль—мирним часом люблять пиячити. З побутових прояв українського життя Воляня найбільше уваги звернув на вибір стамана—в козацькій раді і пліубні звичай—в осередку селян. Однак в останнім випадку він, здається, утрирував дійсність. По словах автора, на Україні, всувереч всім народам, не парубки сватають дівчат, а дівчата—парубків,—що це знаходить виправдання ні в побутових піснях українського народу, ні в його пліубних обрядах, які й досі відбуваються по-старому¹⁾. Жінщина на Україні завжди користувалася волею у виборі суженого, але щоб ця воля обернулася в перевагу її над мужчиною (за винятком подивових випадків), цього ми не знаємо з інших джерел, крім Воляня а тому дозволимо собі сумніватися в точності його спостережень в даному разі. Взагалі ж про Воляня треба сказати, що він—спостерігач уважний і письменник сумлінний: на його цілком можна здатися.

b) З картографічних праць Воляняві належить т. з. *Генеральна карта України* і сім'я обласних карт тієї ж країни²⁾.

Генеральна карта України змалювана на 7 аркушах, по частинах, а на останнім, восьмим аркуші змалювана загальна карта України, подібна до тієї, яка була випущена при першому виданні *Description de l'Ukraine*. На Генеральній карті ми маємо возводства: Київське, Волинське й Брацлавське, а також Покуття (Колонійська округа), части Сіверщини й Чернівщини. Тут дуже точно й подрібно зазначені: границі поміж возводствами й сусідніми країнами, міста, села, слободи й кріпости (навіть городища), річка сітка, лісова рослинність, степи й шляхи. Карта оздоблена різними фігурами, змалюваними аквареллю. Проте, як не подрібна Генеральна карта, вона не може замінити собою обласних: по необхідности, через брак місця, многі дрібниці, означені на обласних картах, не могли ввійсти на Генеральну.

¹⁾ Див. *Ящуржинського* Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма. Київ, 1896.

²⁾ Про них див. *Ф. Аделунга* О древних иностранных картах России до 1700, г., в ЖМНП. 1840, ч. 26 №№ 4 і 5; *В. Ляскоронського* Иностранная карты в атласы XVI і XVII вв., относящ. к южной России, К. 1898; *В. Кордта* Материалы по истории русской картографии, К. 1910, т. II (тут видруковані й Генеральна карта України, й спеціальні карти по примірному оригіналу, що переховується в Королів. Бібл. в Дрездені). Окремі карти Воляня надавалися в друкованих—до польського перекладу Воляня Немцевича, до *Исторія Малой России* Бантина-Камедекого, до книги *Псалки—Проніза* Подольской территории и ее заселение та инш.

На обласних картах Бєпліяна змальовані з'окрема воєводства: Київське, Чернигівське, Браสลавське, Подільське й Покуття. В якій мірі по дрібні й точні ці карти, можна бачити з того, що на них. Окрім смли осед зазначена й топографія країни: гірські ландшафти, степи, плоскогір'я, навіть горби й скелі, чим-небудь зявляючі. Кожна така карта, для відзнаки, розмальована одною яскою небудь краскою: Київське воєводство— жовтою, Поділля—зеленою, Воїнь—рожевою, Браславщина—блакитною і т. д. На всіх картах є докладна таблиця з'ясовуючих знаків (город мініаюрна церковна, село—кружок...) і масштаби, з ріжними оздобами (азкарелло). На вкядо заголовна карта звичайно поміщаються з'ображення мешканців дано області, во всіма їх місцевими принадлежностями (зброя, заняття): наур. на карті Поділля змальовано озброєного списом воика, що, виглядає з-за укріплення, на яким діти за іграшки сплітають вітки з рослини цієї країни на карті Браславщина змальовано сидячого селянина з гадюкою в руках; на карті Покуття—Татари, які стріляють з лука, і т. д. ¹⁾

Карта Бєпліяна, зроблені на підставі його особистих зарисов і помірів, надзвичайно старанно й докладно, є дуже важким, одиноким в своїм роді джерелом для історії заселення України в проляг першої половини XVII ст. ²⁾

§ 64 Павла Алепського Пєдєрїж антіохійського патріарха Макарія в Росію в п.ловині XVII в. [1653—6] ³⁾. Антіохійський патріарх Макарій завітав в Росію двічі: вперше в 50-х роках XVII р., за малостанею, а вдруге—60-х роках того ж віку—для суду над патр. Никоном. Обидва рази йому товаришував в дор.ві снй, архієпїков Пєлло з м. Алепа, автор цих записок (домер на повороті, в Іверії, 1669 р.). Зазначена праця належить до першої його подорожі і лише перевірена від час другої ⁴⁾. Після деяких натяків автора, його записки склалися таким чином. Зуничуючиьсь де-небудь для спочляву (звичайно, в монастирі) він випсував у свій, що

¹⁾ Бєпліянові карти, наслідком своїх достоїнств, не раз перевидавалися без змях—будь зміни чи доповненя (крім хїба сзд.б). Ліпші копії Бєпліанових карт можна зн й в в збірці П. Шєнка (Амстердам) і в англійськїм атлясі М. Пітта (XVII в.).

²⁾ Провірити їх можна на зю праці Київського воєводства 1631 р., по Києві Большого Чертеж і Разрядах, вид. Петрогр. Акад. Наук.

³⁾ Моск.восьмїй переклад з арабського рукопису, поновлений з англійського видання Бєльфурє (Львонд, 1823—36), належить Г. Муркосові (Чт. Москв. Общ. ист. и дрв. 1896, IV; 1897, IV; 1898, III—IV і 1900, II). Переклад першого випуску о. Близово—ibid. 1875, I; 1876, I. Див. що Сазель'ова—в Вїбл. для Чтенія 1830, III—IV, (черезз перших п'яти випусків по вид. Бєльфурє); Об ленського Москв. госуд. при д. Алексїї Михайловичї и патр. Никонї по запискам Павла Алепського (Труды Киев. Дух. Акад. 1876), також справозданнє в Русск. Обзор. 1895, V, Киев. Епарх. Вїд. 1873, I.

⁴⁾ У, с. III. по вид. Муркоса.

дзеник події й спостереження попереднього часу, а вже потім зводив все до купи і обробляв літературно, при чім першу половину своєї праці він обробив і переписав у Москві, в протяз довгого там перебування¹⁾, а другу, певно, обробив уже на батьківщині. У всякому разі ця „обробка“ була, як треба гадати, переважно редакційного характеру—досить поверховою, не значившись більше на стилі, а між на зміст і розположенню матеріялу, бо і в теперішньому стані виклад автора має форму щоденника, а не систематичної, строго логічної будови. Проте ця безпосередність якраз для нас і цінна: ми бачимо живі краски, ще не зліди вразивши, тисячі дрібниць, які звичайно, при систематичній обробці матеріялу, викидаються геть, як зайві або шкідливі для струнності викладу,—а в нашого автора вони рабіють на кожній сторінці! З цих дрібниць складається напрочуд різноманітний і багатий зміст записок, зложених просто, живо й без претензій на дотепність чи глибокодумство. Автор евермею признається в своїм неумінні „зладати і зв'язувати речення, вживати слова з граматичною точністю й врасяме розташовувати фрази на зразок шановних і славетних майстрів наук“²⁾. До цього він міг би ще додати, що будиши самоучною, він не зник позирати в корінь річей, шукати початку й зв'язку зв'язи: як фотограф, він відбиває те, що бачить, і подібно до грамофона, повторює те, що чує,—ми від нього, в інтересах історичної науки, не потребуємо більшого. Прябіджавши однему з своїх приятелів, пієля й го настирливого ямовлення „зладати записки, в яких було б записано обставини його відправи й подорожі, день за днем, без зв'язку, в протяз всієї подорожі, і всі події в країнах, по яких він буде проїждати“³⁾, автор і виконує цю обіцянку, „в великим трудом і старанням, працюючи не ради розваги й спочинку, а в неті й труді“⁴⁾, з відкритою сумлінністю⁵⁾ описуючи країна, міста й села, високочислені будинки в них (переважно церковні), держовні обряди й побутові звичаї, історичні події й зустрічі з визначними особами,—свої спостереження і зі слів інших люд. й, з якими авторові доводилося стріватися в дорозі.

Видавець (Мурков) р елжжа записки Павла Аленового на п'ять випусків: в I-м місяється опис подорожі від Алепа до України, в II-м від західних меж України до Москви, в III і IV—двохрічне перебування в Москві, подорож до Новгороду і зворотну путь від Москви до Дністра; нарешті, в V—поворт у Сирію (через Молдавію й Володін). До української істерії стосуються лише I і II вип. та в малій частині—IV.

1) III, с. 30; V, с. III (ко вид. Муркова).

2) Вип. I, с. 2—3.

3) Вип. I, 2.

4) Вип. II, 90.

5) Вип. I, 3.

В першій випуску найбільшій інтерес для українця має опис молдавських подій, по зв'язку їх з Україною. Автор був свідком усобиці між господарем молдавським Василем Лунуком та возводою Степаном. Повзая Степанкові допомогали Волохи й Поляки, та по його ж боці стояли й молдавська аристократія, та Василеві доводилося думати пожежі на стороні яку він і одержав від свого зятя *Тимоша Хмельницького*. Цей Тимош добре відомий авторові, бо Павло Азовський хлічі бачився з ним в Ясах, де мав навіть нагоду спостерігати його в бою з аванці св. Сави; про нього ж він міг чути сповідання як від обох господарів молдавських (натр. Маварік захоплював добрі відносини з обома), так і від їх помішників, а рівно й від к'завів, що були з Тимошем в обох кампаніях, ¹⁾ а на повероті—і від самої вдови Т. Хмельницького, Оледи. Автор дуже докладно і з великим захопленням розповідає про лицарські подвиги молодого Хмеля, особливо виявлені ним за останньої в праси, в обложеної Сучаві, де він і клавши голову від польського ядра²⁾.

Україну Павло Азовський описує головним чином в другім випуску, тобто в оповіданні про подорож від Рашкова (на Дністрі) до Путівля (через Умань, Київ) і далі—до Москви; проте небагато зам'ятки про неї трапляються і в четвертій випуску, при опису поверотної подорожі. Автор двічі бачив Богдана Хмельницького, який поставився до його батька-патріарха, як справжній син православної церкви. Не вважаючи на свою болгарську національність, український гет мав привертнув до себе автора вмінням держатися з достоїнством, розпорядливістю й допитливістю. На Україні, взагалі, автора вразили чотири речі: а) достаток дітей ³⁾, р) матеріальний добробут ⁴⁾, с) надзвичайна релігійність ⁵⁾ і q) висока культурність ⁶⁾. Мимохіть автор звертає увагу на систему хліборобства на Україні (підсїчу), на культуру хмеля й виноградної лози, дешевизну горілки, ділиться своїми враженнями про міста, які йому доводилося проїздити ⁷⁾, але з особливим інтересом описує дер-

¹⁾ „Люди, достойні довір'я, оповідали про нього“ (I, с. 106).

²⁾ До речі автор веде й опис козацького табору (I, 92).

³⁾ „Іх більше, а ніж зір на собі чи пліку в морі“ (II, 15): „в цій країні немає жадної жінцяни бездітної“ (II, 31)

⁴⁾ Скла олів, хліба, птиць і свійських тварки.

⁵⁾ „Ми помітали в цім благословеннім народі побожність, богобоязність і благочестя, що викликають уважання“ (II, 4). „Вони стоять від початку служби й до кінця веруємо, як камінь, без переставку б'ють об землю кождоне і всі разом, як бч з одних уст, співають молитви“ (II, 2, 28).

⁶⁾ „По всій землі кзавів запрямітили ма одну чудову річу, яка викликає в нас удивовання: всі жєни, за винятком немощних, цєдять більшість їх жінок і доньок вмють читати й знають порядок церковних служб і співки“ (II, 2). „Всі вмють читати: навіть секрет“ (II, 15).

⁷⁾ Катки місто має двобла і в 40-50-х вісках

ковні служби й церемонії та церковні будови в усіх їх окрасах (найбільше Печерську Лавру та Густинський Троїцький монастир).

В подорожі Павла Алеєвського ми маємо чершорядне джерело до історії України в поход. XVII в. (власне 1654 р.). Насамперед важливи є те, що автор, можна сказати, єдиний безсторонній і одночасно прихильний до нас свідок цієї доби; отже його неовідними ми мусимо оперувати проти ворожих нам джерел. Потім в подорожі Павла Алеєвського міститься багатющий матеріал для характеристики побуту й культури за часів Хмельницького (політику він здебільшого обминає). Цікаво зазначити, що по зібраних автором відомостях сама Хмельниччина, миморядно вплинула на Україну. „Число письменних особливо збільшилося за Хмельницького (дай Боже, йому довгого віку!), що визволив країну й увільнив ці мільйони нещасливих православних від кормити верегів віри, проклятих Ляхів ^{1]}. Головна маса церков побудована також за часів повстання: „побудували церкви, поробили гарні ікони, чесні і святі іконестаєи й короги з хрестами;“ „навіть сільські церкви одна одної ліпші“^{2]}. „Люди почали голосно заявляти свою віру з новою енергією і віддалися в особливим заналом науці, читанню і гарному церковному співу ^{3]}. Разом з духовною культурою піднеслося й господарство: повиганявши польських панів, нарід поділив їх ґрунти й почав сробляти займавшии від рілля на місцях колишніх лісів). Будемо сподіватися, що теперішня революція, крім руїни, принесе нам щось кращого!

^{1]} П. с. 2.

^{2]} П, 16.

^{3]} II, 28.

^{4]} П, 16, 29.

Недогляди й помилки.

З огляду на те, що праця друкувалася здебільшого у відсутності автора, в тексті цієї книги трапляється більше недоглядів і помилок, а ніж можна було сподіватися, навіть і при теперішнім безладді; автор прохає їх виправити раніш ніж читати книгу.

стор.	рядки:		надруковано:	треба читати:
	з гори	з долу		
5	"	3	прим. одыть	Оныть
6	7	"	нужі	чужі
7	10	"	працяяр	працах
7	"	5	ὄπερβόρειος	ὄπερβόρειος
7			до прим. 2 додати:	Объясн. Фотія дав. у Photii Epistolae, ed. Richard'a Montecutius'a, Londini 1651, p. 382; витяг відціль з московським перекладом—у Шлепера „Нестеръ“ ч. II. с. 40—2.
8	3		„ немнотих молотників etc.	Так по вид. II. Успенського; по більше ж поправному виданню Наука вся мотивировка з царяни політичної переноситься в царяну релігійних відносин: звільнені від многих і великих боргів, (що-до Бога), ми инших (ἄλλους зам. ἀλοεῖς) за дрібницю повертали в рабство (Lexicon p. 203; зр. Васильєвського Русско-визант. отрывки в ЖМНП. 1878, III, 175—7, прим.
8	8	"	Влахерской	Влахерської
9	6	"	княгині	княгині
9	"	7	Родѣа	Родѣа
9	прим.	1	VII, II, 15	ib. II, cap. 15, p. 594—8.
13	прим.	2	сѣвораѣ	Сѣворсаѣ
14	13	"	царь	князь
14	"	2	Олександрівського	олександрійського
16	прим.	5	Herm. gist.	Germ. hist.
17	15	"	Moscovitarum	Moscoviticarum
17	прим.	2	schuse serichte	schweizerichte

II.

стор.	рядки:		надруковано:	треба читати:
	в горі	в долі		
22	6	"	гумнів	сумнів
22	прим.	1	вид. 1903	вид. 1903 і 1910 р.р.
23	"	3	συρβουχαιοῦ	συρβουλαῖου
24	прим.	1	Лекція... вид. 1903	Лекцій... вид. 1910 р.
26	"	7	(языку)	[языку]
28	"	4—3	Соранар	Сфандо
31	"	7	вадексем	кодексем
36	4	"	о вмѣненіи	О вмѣненіи
36	17	"	правда	Правда
41	7	"	в другім	в четвертім
42	9	"	першого	першого
43	20	"	спестерічаем	сиестерічаемо
43	"	13	пекумент	документ
51	"	5	Ярауди	Правда
53	"	3	поділиши	поділивши
54	3	"	зрозуміли	зрозумілими
55	6	"	справи	справки
56	12	"	не було	набуло
56	"	16	зодержавіе	содержаніе
65	1	"	свѣй	світ
67	прим.	4	дати:	Wf. Abraham, Sauerland H. V. und A. Hasehoff. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier (Kwart. hist. 1902, I, с. 90—101); гр. Алексій Бобринскій Кіевскіе миниатюры ж. в. и портрет кн. Яреполка Ізяс- славича въ псалтырь Егберта арх. трирсаго, с. 351—371.
68	10-11	"	реакцію	редакцію
68	11	"	належами	належали
70	13	"	Сильвестровкѣ	Сильвестрової
72	надпис	"	Списки Сильвстр. ред.	Давній літопис
76	18	"	метедіологічного	метедологічного
"	"	15	приписка	приписки;
78	"	8	зведемо	зведено
80	"	3	1150—1170	1250—1270
93	3	"	вѣтра	вѣва
94	"	5	Неману	Німану

стор.	рядки:		надруковано:	треба читати:
	в гори	в долу		
95	"	3	слітовисами	літовисами
96	7	"	називаами	називаємо
100	"	5	Павленка	Павлюка
102	7	"	естіраицію	Остриацію
106	надпис		Галицько-волинські літописи	Манастирські літописи
106	прим.	1	Пуси	Руси
106	13	"	он	ея
106	"	12	бобраніе	собраніе
"	"	5	Дорошевски	Дорошенка
"	"	3	Собєвського	Собєського
110				Історичні коми. 70-80 рр.
112	надпис		Литовсько-рус літоп.	XVII ст.
110	"	18	в'ужети	в'ужити
110	прим	1	дали	вице
111	5	"	Хлобиківського	Хлобиківського
112	"	2	Синопису	Синописеу
112	"	1	Гваєніна	Гвагніна
114	надпис		Литовськ.-Р. літописи	Хронографн
115	"	14	споминаем	споминает
117	11	"	Гольманських	Гольшанських
118	надпис		Литовськ.-Р. Літописи.	Записки подоріжників
"	"	4	С. Ляста	Е. Ляста
120	надпис		Місцеві й манастир. літописи	Записки подоріжників
121	"	5—6	бался	бачився
122	надпис		Литов.-руські літописи	Записки подоріжників
124	надпис		те ж	те ж
124	"	12	руське	руські
126	надпис		див. вице	див вице
127	8	"	лиеться	ліміється
128	надпис		Литов.-рус літописи	Записки подоріжників
"	"	13	увикали	уникали

✓ 1250
410100/879

